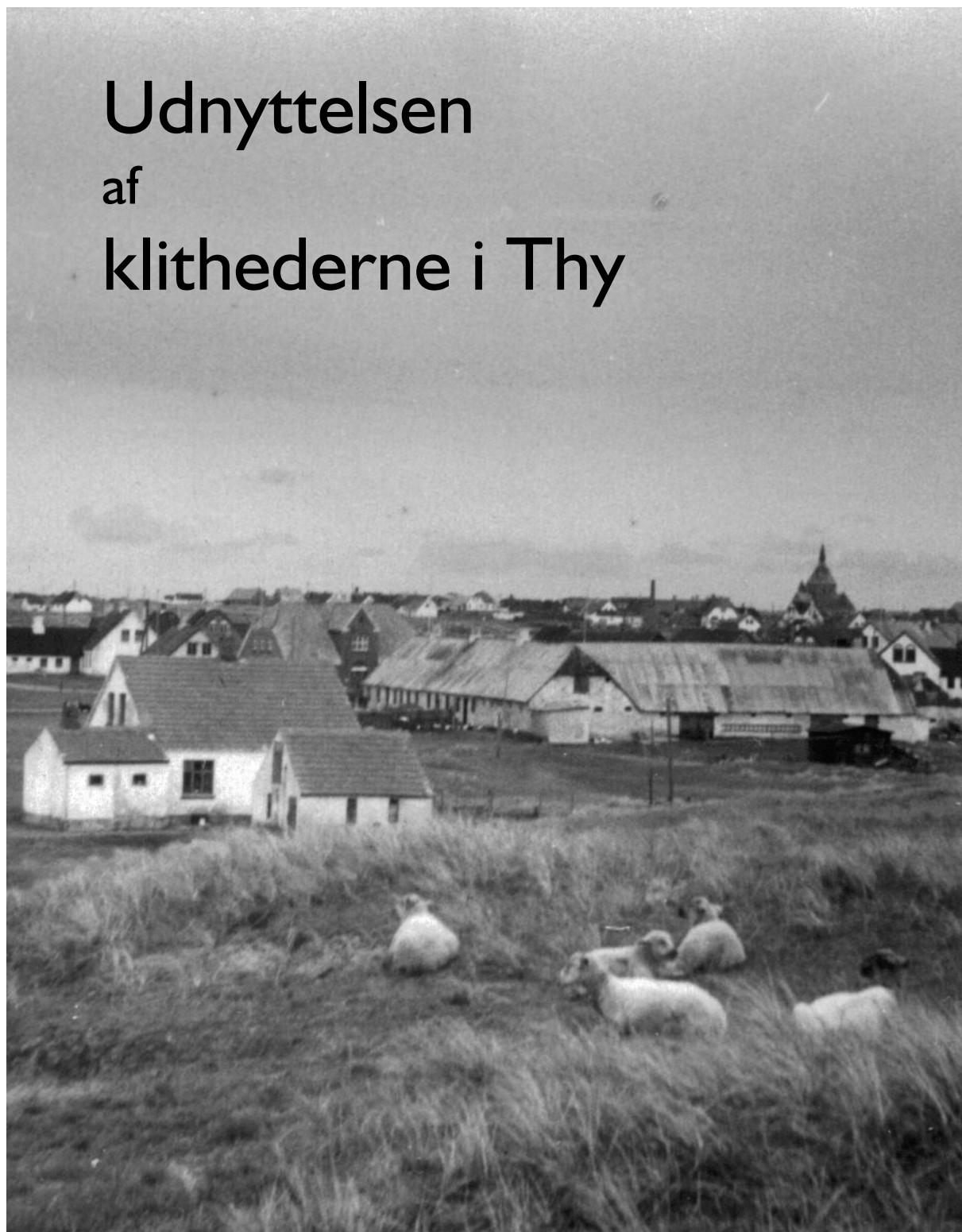

Udnyttelsen af klithederne i Thy

Museet for Thy og Vester Hanherred
2005

Udnyttelsen af klithederne i Thy.

Denne rapport er udarbejdet for **Museet for Thy og Vester Hanherred**, Thisted, af Cand. Mag. **Mie Buus** med støtte fra **Kulturarvsstyrelsen**, september 2005.

Rapporten omfatter:

Første del Fiskerbøndernes landskabsudnyttelse og økonomiske strategier i Thy 1700 -1900.

Anden del Udnyttelsen af klithederne i Thy ca. 1880-1960.

Tredje del Fra benyttelse til beskyttelse. Når naturen bliver til rekreation.

Supplerende materiale:

Udskrift af **Interviews til undersøgelsen**: Udnyttelsen af klithederne i Thy. THY 4333.

CD med fotodatabase: Udnyttelsen af klitheden. THY 4333.

CD med Klittens historier: Mundtlige beretninger på thybomål om varsler, gengangere, magi samt jagthistorier. THY 4333.

Artikler der udkommer 2005:

Buus 2005: Klit og hede i Thy – mellem benyttelse og beskyttelse. **Historisk Årbog for Thy og Vester Hanherred**.

Buus 2005: Da klitten blev brugt! Den økonomiske udnyttelse af klitheden i Thy 1880-1960. **Sydthy Årbog**.

Artikler under forberedelse:

Fra kulturlandskab til nationalpark. Dannelsen af Nationalpark Thy. **Folk og kultur**. Fåreavl på klitheden i Thy. **Landbohistorisk Tidsskrift**.

Indholdsfortegnelse.

Indledning.	5
Baggrund og formål for undersøgelsen.	5
Undersøgelsens opbygning.	6
Metodiske tilgange til undersøgelsen.	6
Den teoretiske og analytiske tilgang.	8
Landskab, natur og samfund i forskningssammenhæng.	9
Fiskerbøndernes landskabsudnyttelse og økonomiske strategier i Thy 1700-1900.	11
Fiskerbonde - en livsform specialiseret i forhold til omgivelserne.	11
En overlevelse baseret på en flerstrengt økonomi.	12
Sandflugten – årsag og virkning.	13
Sandflugten bekæmpes – centraldirigering mod lokale praksisser.	14
Tilplantning af landskabet – tvangsarbejde og konflikter.	15
Sandflugten som et livsvilkår.	17
Fiskerbonden Peder Christensen, Vangså.	17
Husmanden Poul Overgård, Blegsø Sande.	18
Fåreholdet som strategi.	20
Handel som strategi.	20
Handel og produktion.	20
Foderet.	21
Skudehandlen tømmer for korn.	23
Fiskerbønder som skudehandlere.	23
Kartoffelavl som strategi.	25
Kartoffelprojektet.	25
Konklusion.	27
Udnyttelsen af klithederne i Thy ca. 1880-1960.	30
Karakteristik af kystsamfundene.	30
En kombinationsøkonomi af fiskeri og landeri.	32
Kvindernes og børnenes bidrag til økonomien.	34
Landskab og naturressourcer.	36
Den mangfoldige udnyttelse.	38
Klitlandbruget og fåreavlen i Thy i nyere tid.	38
Personlige beretninger om fåreholdet.	39
Fårenes plads i husdyrholdet.	50
Organiseringen af fåreholdet.	51
Udnyttelsen af fårene.	52
Konflikter med bønderne.	53
Tilbagegangen i fåreholdet.	54
Udnyttelsen af lyng og tørv i kystsamfundene.	54
Personlige beretninger om brugen af lyng og tørv.	55
Høst af lyng til brændsel.	61

Lyng til vinterfoder.	62
Lyng til tagmateriale.	62
Koste af revlingelyng.	62
Lyng til sanddæmpning.	63
Tørv til brændsel.	63
Møntørv.	64
Havtørv.	64
Jagt og vildt i Thy.	65
Vildtet i klitten, en fri ressource.	66
Personlige beretninger om jagt og vildt.	66
Jagt som supplement til kosten og tilskud til økonomien.	71
Folkelige fangstmetoder.	72
Mågejagt med rammer.	73
Harejagten og de lokale jagtforeninger.	74
Jagten som tradition.	74
Jagten på statens områder.	75
Ferskvandsfiskeriet i klithedens søer og åer.	75
Personlige beretninger om ferskvandsfiskeriet.	76
Ålefiskeriet i søerne - Ovesø, Ørum Sø og Flade Sø.	78
Ålekisten i Klitmøller.	79
Indsamling af æg fra vilde fugle.	80
Personlige beretninger om indsamling af æg fra vilde fugle.	81
Måge- og terneæg til eksport og til husholdningerne.	83
Indsamling af bær.	84
Personlige beretninger om indsamling af bær.	85
Blåbær og tranebær – ressourcer til flere formål.	91
Bær til husholdningsbrug.	92
Bær til salg.	92
Biavl i klitten.	93
Personlige beretninger om biavl, honning og mjød.	94
Biavlens organisering og økonomiske betydning.	96
Honning og mjød.	97
Indsamling af planter og dyr til medicin.	97
Personlige beretninger om brugen af hugorm m.m. i den folkelige medicin.	98
Hugorm mod bylder og gigt.	101
Bær og urter i folkemedicinen.	101
Klittens historier - varsler, magi og andre kulturelle udtryk.	102
Personlige beretninger om varsler, magi m.m.	103
Gengangere.	106
Ligskarer – varsel om død.	107
Jagthistorier.	107
Konklusion.	107
Perspektivering.	108
Fra benyttelse til beskyttelse. Når naturen bliver til rekreation.	112
Den rekreative brug af klitheden i dag.	112
Karakteristik af nutidens brugere.	114
Statsskovvæsnet.	115

Turisterne.	116
Rideskolen Little Mule.	117
Det forsvindende landbrug.	118
Fåreavleren.	119
Lystfiskeren.	120
Jægeren.	122
Biavleren.	124
Bærplukkeren og svampeplukkeren.	126
Golfspilleren.	128
Naturfagfolkene.	130
Kunstneren.	137
Nutidens naturforvaltning – forhandling og lokal indflydelse.	138
Afgrænsning.	139
Administration.	140
Formål.	141
Processen.	142
Visioner – fordele og ulemper.	144
Konklusion – den forandrede brug af naturen.	147
Informantliste.	150
Litteraturliste.	151
Kilder.	154

Indledning.

Baggrund og formål for undersøgelsen.

Denne rapport er blevet til på baggrund af en kulturhistorisk undersøgelse rettet mod udnyttelsen af klithederne i Thy. Med udgangspunkt i planerne om at skabe en Nationalpark Thy er undersøgelsens geografiske fokus det område, der er identisk med Undersøgelsesprojekt Nationalpark Thy. Undersøgelsesprojektet dækker et område fra Hanstholm i nord til Agger Tange i syd, og dets østlige grænse er landbrugslandet. Områdets geografi præges af klitter, heder, søer og klitplantager, og det er klithederne, som er en sjælden naturtype i europæisk sammenhæng, der står centralt i interessen for at skabe en nationalpark.

Tidligere forskning i kystbefolkningens forhold har hovedsageligt beskæftiget sig med udviklingen i fiskeriet i Thy (Holm 1991, Rasmussen 1972); men kun perifert berørt det landbrug, der fandt sted i forbindelse med fiskeriet, og endnu mindre med den øvrige udnyttelse af de landskabelige ressourcer, som især den fattigste del af kystbefolkningen var afhængig af. Disse aktiviteter er generelt ikke blevet tillagt nogen særlig betydning, og man får tit indtrykket af, at klithederne var øde og uproduktive områder uden betydning for befolkningen. Derfor faldt det naturligt i anledningen af den proces, der er i gang for at skabe en nationalpark på området, med klithederne i Thy som det centrale element, at afdække den kulturhistorie, der knytter sig til klitheden – hvordan området var blevet brugt, til hvilke formål og med hvilken betydning for områdets befolkning.

Her er der valgt at undersøge den økonomiske udnyttelse af det, der lokalt betegnes som *klitten*, som dækker over såvel klit som hede, ud fra den antagelse at en økonomisk udnyttelse har haft en central betydning for befolkningen og været med til at påvirke og skabe det landskab, vi ser for os i dag. Den betydning, der i undersøgelsen lægges i begrebet økonomi, rækker længere end til de aktiviteter, der skal til for at opretholde en tilværelse for befolkningen. Det drejer sig om en bred fortolkning, der omfatter sociale og kulturelle udtryk som madtraditioner og de karakteristiske historier, der hører kystsamfundene til. Disse udtryk, der ofte relaterer sig til områdets specielle natur og ressourcer, har betydning for befolkningens selvforståelse, og er med til at udtrykke en identitet, der adskiller dem fra bl.a. bønderne.

I og med at fokus har været på fiskeriet, som er mændenes verden, mangler kvindernes historie og en afdækning af, hvordan den relaterer sig til de naturlige omgivelser. Da det formodes, at kvindernes verden omfatter aktiviteter, der har med selvforsyningslandbruget at gøre, retter det nok engang interessen mod klitheden.

Det overordnede tema for undersøgelsen er menneskets forhold til natur, og den samfundsmæssige ændring i opfattelsen af natur. Undersøgelsen er tilrettelagt, så den beskæftiger sig med forskellige historiske perioder, og kan derfor give et indblik i, hvordan naturopfattelsen ændrer sig over tid, og hvordan udnyttelsen af naturen ændrer sig.

Undersøgelsens opbygning.

Undersøgelsen er delt i tre perioder, der på forskellig vis karakteriserer udnyttelsen af landskabet og dets naturressourcer.

Første del fokuserer på kystbefolkningens økonomiske strategier i perioden fra 1700 til 1900 i forhold til den sandflugt, der prægede tiden og landskabet.

Den centrale del af undersøgelsen omfatter den nyere tids brug af landskabet og naturressourcerne i perioden 1880-1960. En periode, der karakteriseres af de vedvarende sanddæmpningsarbejder og anlæggelsen af klitplantagerne. Den udvikling, der finder sted i fiskeriet, får betydning for, hvordan befolkningen indretter sig økonomisk. De interviews, der er optaget med folk i området, retter sig mod denne periode, hvorfor beskrivelsen af udnyttelsen af klitheden er mest detaljeret i denne del af undersøgelsen.

Sidste del af undersøgelsen retter sig mod den aktuelle brug af området til overvejende rekreative formål. Med planerne om en nationalpark i området skal de mange forskellige brugere forhandle sig til en fælles vision for området. Sidste del af undersøgelsen har derfor fokus på den proces, som i øjeblikket finder sted med Undersøgelsesprojektet Nationalpark Thy om den fremtidige udnyttelse af området.

I afsnittet "Udnyttelsen af klithederne i Thy ca. 1880-1960" er der valgt en form, hvor der indsættes passager fra interviews med personer, der har deltaget i undersøgelsen. Denne form er valgt for at give autenticitet og dokumentation til den efterfølgende analyse og fremstilling.

Metodiske tilgange til undersøgelsen.

I undersøgelsen er der brugt forskellige metoder i forhold til det tidsrum, undersøgelsen dækker – studie af skriftlige historiske kilder, analyse baseret på egne interviews, samt deltagelse og observation. Undersøgelsens tre tidsmæssige epoker har således krævet forskellige metodiske tilgange. Der er økonomiseret i forhold til tidsforbruget, således at den centrale del af undersøgelsen har fået størst prioritet, og de to andre dele af undersøgelsen har et mindre tidsforbrug. Denne vægtning handler om at prioritere i forhold til muligheden for at indsamle data, og disse datas relevans i forhold til hovedformålet med undersøgelsen – udnyttelsen af klitheden før og nu – der kan belyse en samfundsmæssig forandring i vor opfattelse af natur.

Kampen mod naturen i form af den sandflugt, der har påvirket både landskab og mennesker, er emnet for første del af undersøgelsen. Data om omfanget af sandflugten i 1700 har fortrinsvis været bearbejdet materiale fra historiske årbøger, der har brugt kilder som præsteindberetninger osv. Befolkningens økonomiske strategier i perioden 1700-1900 skulle belyse, hvordan man har indrettet sig i forhold til de økologiske betingelser, sandflugten har stillet. Her er der blevet brugt kildestudier i form af skifteprotokoller fra nogle af de sandflugtsplagede sogne, der viser opgørelser over husdyrhold, redskaber, bebyggelse osv. Her har især optegnelser vedr. sammensætningen i husdyrhold og kombinationen mellem klitlandbrug og fiskeri været interessant, idet tesen har været, at netop kombinationsøkonomien var grundlaget for overlevelsen. Bestræbelserne på at stoppe sandflugten i det 19. århundrede førte til forsøg på med forskellige metoder at dæmpe sandet og tilplante klitten. Fredning af

klitten og opkøb af arealer til anlæggelse af forsøgsplantager samt etablering af Hanstedreservatet førte til store indskrænkninger i befolkningens adgang og mulighed for at bruge klitheden. Det stort anlagte arbejde blev udført som pligtarbejde af folk i de sandflugtsplagede sogne og de såkaldte hjælpesogne. Omfanget af pligtarbejdet kan aflæses af optegnelser i Landsarkivet og brevveksling mellem Amtmand Gerhard Faye og sandflugtskommissær Laurits Thagaard, der således er brugt som kildemateriale. Samme materiale indikerer problemer og konflikter mellem lokalbefolkningen og de opsynsmænd, der blev ansat til at overvåge, at de fredede arealer ikke blev græsset, idet der omtales adskillige bøder. Bøder er der også tale om, hvis bønderne ikke overholder deres pligtarbejde i forbindelse med sanddæmpningen og tilplantningen af området. Der er anvendt arkivalisk materiale fra Rigsarkivet til belysning af introduktionen af kartofflen i klitegnene i Thy. Det drejer sig om et forsøg, iværksat af sandflugtskommissær Thagaard, der både handler om at forbedre befolkningens livsvilkår og at ændre på vante udnyttelsesmønstre, der påvirkede sandflugten.

Til den centrale del af undersøgelsen er hovedparten af materialet de interviews, der er optaget som en del af undersøgelsen. Der er valgt en metode, der vægter interviews med enkeltpersoner, der fortæller om det selvoplevede og videregiver det overleverede fra ældre generationer og den nære familie. Det er således en metode til dataindsamling, der bygger på erindringer. Erindringer er af selektiv karakter og bør i en undersøgelse af denne karakter underbygges med data af anden art. På den anden side har erindringer en detaljerigdom, der giver et nuanceret billede af aktiviteter og situationer i hverdagslivet. Erindringerne belyser aspekter som den sociale organisering i samfundet, familiens indretning, økonomiske forhold, arbejde og køn samt børnenes betydning for familiens økonomi. Interviews giver ligeledes et indtryk af den sociale og kulturelle sammenhæng, de økonomiske aktiviteter er en del af. Det er tilstræbt at gøre interviews så åbne som muligt, men dog med en struktur, der følger et enkelt skema, der hovedsageligt beror på en liste over mulige økonomiske aktiviteter – en liste, der bliver til efterhånden som rækken af interviews skrider frem. Det er tilstræbt at fordele interviews, så de bliver geografisk dækkende, og så både kvinder og mænd fra de enkelte samfund interviewes. Herved er der opnået en indsigt i variationen i udnyttelsen, der har bund i lokale økologiske og strukturelle forhold, samt en fordeling af aktiviteterne på køn.

Til støtte for de omtalte interviews er der brugt skriftligt kildemateriale i form af lommebogsopregnelser, der belyser økonomiske aspekter ved aktiviteter som fårehold og jagt, samt giver oplysninger om den sociale organisering, aktiviteterne finder sted under. En anden skriftlig kilde er kontrabøger, som giver mange oplysninger om det generelle prisniveau for dagligvarer i fiskerlejerne 1920-60. Da købmanden har fungeret som mellemhandler mellem fiskerne og markedet samt afsætningsled i det omgivende samfund, kan indsamling af bær og jagtudbytte samt salg af uld og hønseæg sættes ind i en bredere økonomisk sammenhæng. Fotos fra perioden belyser på flere måder vigtige aspekter ved livet og hverdagen i perioden 1880-1960. Der er indsamlet fotos hos private familier samt udvalgt fotos på lokalhistoriske arkiver til brug for en foto-database, der billedmæssigt kan støtte undersøgelsen. Disse fotos belyser hverdagssituationer i tilknytning til fiskeriet og landbruget, herunder fåreholdet, samt den arbejdsopdeling, der kendetegner både fiskeriet og landbruget. Fotos giver oplysninger om udviklingen i landskabet og aktiviteter, der har med sanddæmpning og tilplantning at gøre. Enkelte fotos af jagtsituationer fortæller

noget om jagtteknikker og jagtudbytte; men også om den eksklusivitet, der kommer til at præge jagten, efterhånden som statsplantagerne får betydning. Jagtfotos viser også, at denne aktivitet udelukkende udøves af mænd, hvor fotos af aktiviteter i forbindelse med hønsehold og bihold beskriver kvindernes arbejdsområder i husholdningen. En del fotos viser ligeledes lokal byggeskik og indretning af boligen og de nære omgivelser, samt hvordan visse aktiviteter organiseres i forhold til hjemmet. En del fotos belyser børnenes forhold og deres pligter fordelt på køn og alder samt de ældres plads og funktion i husholdningen.

Der er forsøgt indsamling af genstande som redskaber og lignende, der belyser såvel økonomiske som kulturhistoriske aspekter; men det har vist sig svært at udvide den samling af genstande og redskaber, der allerede findes i arkiverne. Gennem avisartikler, TV-interviews samt foredrag er der udtrykt ønske om indsamling af genstande og fotos; men med et magert resultat.

Der er endvidere anvendt materiale fra Nationalmuseets Etnologiske Undersøgelser. Det drejer sig om optegnelser i 1950-60 fra personer i kystsognene i Thy. Disse optegnelser beskriver aktiviteter som jagt, indsamling, bading, biavl, høslæt m.m. til yderligere belysning af den økonomiske udnyttelse af klitheden.

Andre kilder er interviews optaget på bånd i 1960'erne af nu afdøde personer. Disse interviews er private optagelser, der ikke før har været brugt. Disse beskriver dagligdagen i Klitmøller og Vangså i første del af 1900-tallet. Der er ligeledes brugt avisartikler, der omtaler familier, aktiviteter og situationer, der belyser brugen af området i perioden fra sidst i 1800- til midten af 1900-tallet.

Til sidste del af undersøgelsen, der handler om den nutidige brug, er der ligeledes optaget interviews. Disse interviews har først og fremmest skullet vise bredden af den forskelligartede brug af området, der finder sted i dag. Formålet har ligeledes været at belyse sammenhængen mellem de forskellige måder at bruge området på og forskelle i holdninger til natur. Brugere og de interviewede repræsenterer således både folk, der bor i området, og på den ene eller anden måde lever af turismen, folk der bruger naturen rekreativt, og folk der beskæftiger sig med naturovervågning og naturpleje. De interviewede bor i området eller i umiddelbar nærhed og tilbringer megen tid i området. Et fokus i denne del af undersøgelsen har været rettet mod deltagelse i Undersøgelserprojektet Nationalpark Thy, hvor de forskellige holdninger og naturopfattelser spiller en stor rolle i de forhandlinger, der foregår om at nå frem til en model for at gøre området til en nationalpark. Her har metoden været baseret på en form for deltagelse og observation, gennem deltagelse i en af arbejdsgrupperne. Undersøgelserprojektet med dets indhold af mange meninger, holdninger, dagsordner, konflikter, samarbejder og alliancer, bliver således en slags levende værksted, hvor man kan studere processen og forsøget på at forhandle sig frem mod et resultat og en fælles vision, som et acceptabelt udsnit af lokalbefolkningen kan slutte op om.

Den teoretiske og analytiske tilgang.

Den teoretiske og analytiske tilgang tager udgangspunkt i studier og arbejder, der retter sig mod natursyn og naturforståelse samt forhold til landskab.

Med natursyn menes de forestillinger og værdier, klithedens beboere tillægger naturen som en del af deres fælles kulturelle grundlag. Med naturforståelse menes

den praksis, de konkrete handlinger de udfører, der viser, hvordan de begriber og forstår det landskab, de agerer i. Her trækker jeg på analyser, der behandler værdigrundlagets betydning, for den måde hvorpå vi oplever naturen og udformer vore fysiske omgivelser. Schjerup Hansen redegør for det natursyn og den naturforståelse, der lå bag Dalgas og Det danske Hedeselskabs opdyrkning og beplantning af heden. Det var præget af et teknisk, rationelt natursyn, hvor naturen først og fremmest er en ressource for produktion (Hansen 1987). Olwig knytter den historiske erfaring og de aktuelle visioner om et parklandskab sammen. Han påpeger, at vor forkærlighed for at frede visse typer marginale udkantsområder som natur hænger sammen med, at vi forbinder bestemte landskaber med fællesskabets skabelse og genskabelse. Kosmologier eller verdensbilleder er de grundlæggende, kulturbetingede tankegange, vi bruger til at strukturere og give form til værdigrundlaget. Landskaber som heder og parker har altid haft en rolle som landskabelige udtryk for sådanne værdier og kosmologier (Olwig 1986). I min analyse forsøger jeg, for at følge Olwig, at finde kulturelle udtryk, der viser noget om hvilke værdier, egenskaber, følelser og forestillinger, klitboerne tillægger naturen samt finde sammenhænge mellem disse forestillinger og hvordan befolkningen rent praktisk bruger klitheden, dvs. hvilke aktiviteter de udfører, og hvordan disse aktiviteter indgår i sociale sammenhænge i samfundet.

Landskab, natur og samfund i forskningssammenhæng.

Brugen og forvaltningen af landskabet indgår i mange forskellige forskningssammenhænge på tværs af de forskellige discipliner. Landskabet som begreb er blevet problematiseret i nye tilgange indenfor kulturgeografiske studier, der beskæftiger sig med landskabet som samfundsmæssig forestilling. Nogle ser landskab som en kulturel forestilling – en måde at repræsentere eller symbolisere omgivelserne på (Cosgrove 1998). Hermed flyttes fokus fra en natur-kultur tilgang, der arbejder med landskab som materiel kultur, til samfund-rum relationen, der opererer med bevidsthedens landskab (Hansen & Buciek 2000).

I analysen af klitboernes forhold til landskabet vil jeg trække på nogle redskaber, som både problematiserer begreberne natur og landskab. I sin behandling af heden problematiserer Olwig begrebet natur; men bruger landskab som noget givet (Olwig 1996). I senere arbejder, som jeg vil bruge som inspiration, mener han, at det er umuligt at forholde sig til landskab uden samtidig at implicere natur og omvendt. Ingold (1992) bruger det, som han kalder et iboende perspektiv, hvor landskab ses som en vedvarende fortælling og udsagn om de forgangne generationers liv og arbejde. De, som boede i og brugte landskabet, har herigennem efterladt noget af sig selv i landskabet. Her vil analysen rette sig mod befolkningens strategier og den praksis, der var forbundet dermed, bl.a. kvæg- og fårehold, som har påvirket udformningen af landskabet. Spor af dyr og menneskers aktiviteter i dette landskab kan være rester af forsøgsplantager, spor af tørvegravning, vandhuller til får, fårestier, hustomter, klitplantager, golfbane og ridestier. Det kan også være en klittop, hvis stednavn refererer til en aktivitet eller hændelse, eller en vej med et navn, der henleder til en begivenhed. De fortæller alle en historie om det liv og den virksomhed, der har fundet sted i landskabet. Olwig ser menneskers tilstedeværelse i landskabet som en række af daglige gøremål. Han opererer med et begreb som han kalder

taskscape (gøremål), som definerer alle de praktiske operationer, som den vidende agent udfører i og med sine omgivelser. De er en del af hverdagslivets tilstedeværelse i landskabet, hvor agenterne med teknikker og redskaber udfører socialt betingede handlinger, som over tid påvirker landskabet; men hvor landskabet også virker tilbage i agenten og den sociale udformning af samfundet. Denne udlægning forekommer meget brugbar til analysen af de mangfoldige aktiviteter, der er forbundet med befolkningens ressourceudnyttelse af klitheden.

Fiskerbøndernes landskabsudnyttelse og økonomiske strategier i Thy 1700-1900.

Fiskerbonde - en livsform specialiseret i forhold til omgivelserne.

Fiskerbønderne i Thy har meget til fælles med fiskerbønder i andre dele af verden. I grundvilkår, kultur og strategier i forhold til udnyttelse af ressourcerne har de mere tilfælles med andre fiskerbønder, end de har med deres naboer bønderne inde i landet. De adskiller sig også i mange henseender fra dem, der udelukkende lever af fiskeriet, som ofte fisker i dyb sø og kan være ude i længere tid, idet fiskerbøndernes fiskeri finder sted tæt på kysten, om det være sig på havet eller som i andre tilfælde på fjorden. Kombinationer i udnyttelsen af havskab og landskab kan variere fra lokalitet til lokalitet, i høj grad afhængig af ressourcerne og deres tilgængelighed.

Adgangen til havet og dets ressourcer har altid spillet en vigtig rolle, selvom den var vanskelig og farlig. Nogle steder har havet ædt sig ind på landet, som i tilfældet Agger, hvor hele landsbyer og enge nu ligger ude i havet. Havets gennembrud ved Agger Tange betød en ændring i fiskeressourcerne; men også en hurtigere og direkte adgang til havet for fiskeriet. Klitheden umiddelbart bag klitterne gav gode muligheder for græsning til kreaturer og får. Gamle skifteprotokoller og landgildeopgørelser vidner om, at befolkningen kunne opretholde en rimelig tilværelse i dette specielle landskab. Sandflugten har i perioder bragt store landskabelige forandringer og har ligeledes spillet ind som en betydningsfuld faktor i fiskerbøndernes tilværelse.

Det landskab, fiskerbønderne lever i, betyder, at de har flere ting tilfælles med hedeboenderne i Vestjylland, når det gælder ressourceudnyttelsen til lands; men den tætte nærhed ved havet giver nogle andre muligheder og stiller nogle andre betingelser.

Et træk, der karakteriserer fiskerbønderne, er deres indstilling til foranderlighed og åbenhed overfor nye muligheder. I langt højere grad end for eksempel bønderne inde i landet har fiskerbønderne blikket vendt ud mod det fremmede og andre muligheder, som en del af deres strategiske tilgang til tilværelsen. Flere af dem har i perioder sejlet eller fisket langt fra de hjemlige kyster. De har måske også i perioder arbejdet som tjenestedreng, taget dagleje for bønderne inde i landet eller haft sæsonarbejde i de store byer. Det har givet dem erfaringer med at begå sig uden for deres egen lokalitet, med omstilling til andre arbejdsområder samt en indstilling til at prøve noget andet, hvis der viser sig bedre muligheder.

I dette arbejde er vægten lagt på den ressourceudnyttelse, der finder sted på land; men den anden side af deres tilværelse, der foregår på havet, ligger der hele tiden som en faktor, der er med til at ordne aktiviteterne på land.

Med økonomiske strategier menes her den satsning og de valg, personer træffer for at klare overlevelsen. Økonomi har med overlevelse at gøre og strategi implicerer nogle aktive valg. Personer vælger naturligvis ikke helt frit; men altid under nogle kulturelle, historiske og lokale forudsætninger. Sandflugten er i dette tilfælde en forudsætning, som personerne må forholde sig til; men på baggrund af generationers

erfaringer formår fiskerbønderne alligevel med et bestemt sæt af strategier i forhold til nogle bestemte omgivelser at skabe sig en rimelig tilværelse.

En overlevelse baseret på en flerstrengt økonomi.

Fiskerbondens økonomiske strategier er tæt forbundet med nærheden af havet samt landskabets særlige karakter af klitter og lynghede. De stenede grunde, der findes flere steder langs kysten af Thy, gav gode muligheder for især torskefiskeriet; men også andre gode spisefisk kunne fanges i umiddelbar nærhed af kysten. Den tang, der skyllede i land, kunne anvendes til gødning, og det samme kunne torskehoveder. Plantedækket på klitten, som blev kaldt klittag, kunne udnyttes til foder og hustag. Lyngen og hedetørven kunne udnyttes til brændsel og mange andre formål. Heden havde, før der blev drænet, mange fugtige sumpområder, og de mange store søer, der prægede landskabet, gav udstrakte engområder. Disse omgivelser giver gode muligheder for en økonomisk strategi, der baserer sig på en kombination af aktiviteter, der først og fremmest retter sig mod fiskeri, kvægavl og fårehold; men også en række andre former for ressourceudnyttelser, der gives af dette specielle landskab. Områdets søer og åer betød gode jagtmuligheder og indlandsfiskeri. Hedens mange bær udgjorde en vigtig ressource – på utallige måder udgjorde udnyttelsen af klit- og hedeområderne et økonomiske fundament; men også en reference i fiskerbøndernes kulturelle og åndelige univers.

Fiskerbondens økonomiske strategier spænder videre end de ovenfor nævnte. Mange fiskerbønder var involveret i produktion af stude som en del af en velorganiseret handel med kreaturer til udenlandske markeder. En anden økonomisk aktivitet, der har spillet en stor rolle for nogle fiskerbønder, er skudefarten, der blomstrede omkring 1600-1800. Begge dele har en nøje sammenhæng med landskabets særlige muligheder og nærheden af havet.

En økonomisk aktivitet, der ligeledes har tæt relation til landskabet og sandflugten, er dyrkningen af kartofler, der senere skulle få stor ernæringsmæssig betydning både for mennesker og dyr.

Det miljø og landskab, som fiskerbonden udfolder sig i, kræver viden om ressourcernes tilstedeværelse og den årsrytme, hvor de er tilgængelige, og det kræver en organiseret indsats fra hele husholdningens side for at kunne udnytte dem. Havet er udelukkende mændenes verden. Kvindernes og børnenes engagement udstrækker sig til at forberede fangsten, klargøre krogene osv. samt hjælpe med at tage sig af fangsten, når den landes. Udnyttelsen af ressourcerne på land er i lige så høj grad kvindernes og børnenes verden, og i højere grad efterhånden som udviklingen i fiskeriet gør det muligt, at manden koncentrerer sin indsats på havet.

Landbruget længst mod vest har aldrig været baseret på kornavl. Det korn, der dog er blevet avlet, har fortrinsvis været havre og byg til foder til dyrene. En stor del af jorden i de kystnære sogne blev kategoriseret som skarp, ond og allerværst, den var altså meget dårlig egnet til dyrkning af korn. Men ved at afbrænde et stykke hede kunne der det næste år dyrkes godt korn. Afbrændingen gav tilstrækkelig gødning og samtidig blev ukrudtsfrøene ødelagt, så den første høst gav rent korn. Denne høst var gerne rug.¹

Sandflugten – årsag og virkning.

Den stadige forandring og dynamik i landskabet spillede en stor rolle i fiskerbondens liv. Især har sandflugten gennem århundreder stillet nogle specielle betingelser i Thy for den tilværelse, som fiskerbonden har forsøgt at skabe sig, før de udstrakte klitplantager dæmpede sandet.

Det kan være svært at sige noget sikkert om årsagen til sandflugten; men op gennem historien har man været overbevist om, at det var bønderne og deres husdyrhold, der var skyld i forholdene.

Fra Pontoppidans Atlas 1769 lyder det: *Thyboen fristes til at bjerge hjelm og marehalm til føde for deres heste og kreaturer, til brændsel og til at tække deres huse med, hvorved sandflugten yderligere breder sig.* Herredsfogeden i Thisted indberetter i 1791 at *flid og arbejde synes at være til liden nytte så længe de i sandklitterne boende husmænds kreaturer ikke alene opæde klitvæksterne; men også benytter disse til vinterbrug.* Præsten Knud Aagaard kommer i sin beskrivelse af Thy ind på bøndernes skadelig påvirkning af klitvegetationen og slår fast: *Det værste ved klittaget er, at det er så godt et foder.*² I sin personlige bedømmelse af årsagen til sandflugten mener han, at fårenes trampen er skyld i, at sandet sættes i bevægelse. Han gør opmærksom på, at klitbøndernes mangel på brændsel får dem til at samle: *De lange fortørrede rødder hvorved sandet bliver endnu mere levende.* Aagaard er uden tvivl af den mening, at det er de lokale bønder, der ved rovdrift på klitvegetationen enten selv eller gennem deres kreaturer har sat sandet i bevægelse.

Også menigmand har en forklaring på fænomenet. Ifølge Aagaard er der et sagn, der siger: *Det var to tyre, der ved at stanges først har bragt sandet i bevægelse.*

Nyere undersøgelser tyder på, at klimatiske og geologiske forhold spiller en stor rolle. I dag ved vi, at det sandsynligvis var en kombination af naturens egne kræfter og kulturelle forhold. Den såkaldte "lille istid" 1500-1700, der ser ud til at være en periode med lave temperaturer og mange storme, er formentlig baggrunden for, at sandflugten i dette tidsrum forårsagede store ødelæggelser. Præsteindberetninger fra mange sogne om sandets ødelæggelser knytter sig til denne periode.³

Fra Lodbjerg Sogn hører man første gang om sandflugt af en indberetning fra præsten i 1555. Her siges det, at Lodbjerg Mark er meget fordærvet af sand og sæden liden. I almindelighed nævner præsteindberetningerne ikke meget om sandflugt før omkring 1571, hvilket kunne skyldes, at sandflugten først da når frem til landsbyjorderne. Omkring 1700 er der næsten ingen sogne, der ikke er udsat for sandflugt og jordødelæggelse. Der sker en mere systematisk og regelmæssig indberetning frem mod 1750, hvilket tyder på, at sandflugten i denne periode når et katastrofalt omfang.⁴

Uanset årsagen til sandflugten og nedsættelse i den beskatning, der knyttede sig til angivelsen i hartkorn, så har sandflugten været en realitet, som fiskerbønderne måtte indrette sig på og leve med i dagligdagen.

Sandflugten bekæmpes – centraldirigering mod lokale praksisser.

Centralmagten var tidligt opmærksom på problemet; allerede i 1539 udstedte Christian den 3. lov om forbud mod at slå hjelme i klitterne. For fiskerbønderne var hjelme og den øvrige vegetation i klitterne – den lokale betegnelse var tag – en værdifuld ressource til foder, tagbeklædning mm. Høst af klittag var almindelig udbredt blandt bønderne, og denne sædvane var det meget svært at ændre på, eftersom denne ressource var afgørende for sammenhængen i bøndernes økonomi.

Sandflugten fortsatte, og øvrigheden kunne se sit beskatningsgrundlag blive ringere.

Forskellige foranstaltninger blev således sat i værk i forhold til at ændre bøndernes vante måde at bruge området på, ud fra den tankegang, at skulle sandflugten dæmpes, måtte folk ændre adfærd. Den praksis, der hidtil havde været gældende, at kreaturer og får græssede frit i klitten, måtte stoppes. Staten ønskede klitterne udskiftet, så ansvaret for området blev lagt over på den enkelte. Dette tiltag faldt i tråd med loven om udskiftning af jorden i 1776; men først langt op i 1800-tallet blev udskiftningen effektiv i Thy, og bøndernes gamle sædvanepraksis baseret på fællesbrug af landskab og ressourcer hørte op.

At udskiftningen var længe om at blive effektiv i Thy, hænger netop sammen med landskabsudnyttelsen og det fællesskab, den foregår i. De små lodder, der blev resultatet af udskiftningen, kunne ikke udnyttes nær så effektivt som det store fællesområde. Den variation i vegetation, der hænger sammen med de fysiske og geologiske forhold i landskabet, som betinger bøndernes effektive, mangfoldige ressourceudnyttelse, var mulig indenfor rammerne af det store fællesareal; men kunne vanskeligt opfyldes på små individuelle lodder. Derfor var udstykningen ikke så attraktiv for bønderne i klithedeegnene. Selv efter udstykningen vedblev bønderne at udnytte store dele af klitheden som fællesområde. For centraladministrationen, der måske ikke havde så stort kendskab til netop den type landbrug, der blev drevet på klitheden i Thy og også på hederne i Vestjylland, var det svært at forstå, at adgangen til de store arealer på det nærmeste var en forudsætning.

I 1792 udstedte Christian den 7. ”Forordning angående sandflugtens dæmpning i Danmark”. Fra dette tidspunkt blev sandflugtdæmpningen organiseret og sat i system. Dæmpningsarbejder skulle sættes i værk på baggrund af den nyeste naturvidenskabelige viden og forsøg med velegnede planter og metoder. Klitterne og de sandflugtstruede arealer blev fredet, og der blev skredet ind med bøder, hvor bønderne ikke overholdt forbudet mod at lade husdyr græsse frit. Klitfogederne skulle indfange løse heste, kreaturer og får, som var kommet ind på de fredede arealer, og først udlevere dyrene til ejeren, når han havde betalt en bøde. I 1812 indfangede klitfoged Niels Wæghild, Vorupør 7 køer. Bøden var 1 rigsdaler og 1 mark. Hans honorar var halvdelen af bøden. I alt blev der dette år fra Agger til Hanstholm opkrævet bøder på 16 rigsdaler, 5 mark og 8 skilling for 48 køer, 5 kalve, 40 ungnøder (unge stude) og 57 får, som var blevet indfanget⁵. Hvis bønderne høstede klittag til f.eks. kreaturfoder på et sted, de ikke havde fået anvist af klitfogeden, måtte de også betale bøder. I omtalte år betalte 13 bønder bøder på i alt 156 rigsdaler for ulovligt at have slået

klittag. Disse data kan give et fingerpeg om, hvilken betydning disse ressourcer havde for fiskerbønderne.

De vidner naturligvis også om konflikter mellem staten og bønderne. Disse konflikter opstår, når lokale praksisser med rod i det man kan kalde sædvaneretten støder sammen med nye retslige regler, der ordner ejendomsret og administration af landskabet efter andre kriterier.

Tilplantning af landskabet – tvangsarbejde og konflikter.

Det kan være svært i dag at forestille sig, hvilken kæmpeopgave det har været at dæmpe sandflugten, og den planlægning samt organisering, der har ligget bag dette arbejde. Det stort anlagte dæmpningsarbejde i de sandflugtsplagede sogne blev i begyndelsen udført som ubetalt pligtarbejde, senere blev arbejdet kompenseret af staten.

For bønderne har det været en betragtelig arbejdsbyrde, som blev dem pålagt som pligtarbejde. Det følgende skal både give et indtryk af fiskerbøndernes udnyttelse af områdets ressourcer og af de problemer, der opstod i sammenstødet mellem forskellige strategier i forhold til brug og administrering af landskabet. I en artikel om fåreholdets betydning fortæller Jørgen Pedersen, Stenbjerg, at da Stenbjerg Plantage blev anlagt i 1895, mistede byen halvdelen af sit fårehold. Det er naturligvis ikke sket fra dag til dag; men må trods alt have haft stor betydning for familiernes økonomi og deres større satsning på fiskeriet.

Sandflugtskommissær Laurids Thagaard, der blev udnævnt i 1799, blev i Thisted Amt den, der kom til at stå for organiseringen og ledelsen af indsatsen gennem en lang årrække. Hvert år blev der udarbejdet detaljerede planer over det arbejde, der skulle udføres – hvilke gårde, der skulle stille med de nødvendige folk, vogne og redskaber – og der faldt bøder, hvis bønderne ikke mødte frem. Betydningen af arbejdet med at dæmpe sandet er blevet fremhævet mange steder og med god grund, og Thagaards indsats ligeledes; men de problemer og konflikter, der opstod under processen og som følge af landskabsændringen, er ikke tilstrækkeligt belyst.

Et indtryk af den kæmpeindsats, der stod på i disse år, får man ved at trække nogle data frem fra året 1812. De giver også et indtryk af de førømtalte problemer og konflikter.

Under Thagaards ledelse blev der i klitterne fra Agger til Hanstholm i 1812 klipet og sået 952 tønder klittagvipper, plantet 3102 læs ryktag samt slået og udlagt 527 læs slået klittag. Til at udføre dette pligtarbejde var der udkommanderet 21.306 personer med 1137 vogne og 152 plove. Folkene i de sandflugtsplagede sogne langs kysten fik hjælp af godt 30 sogne i Thy og på Thyholm – de såkaldte hjælpesogne.⁶ Man kan forestille sig den ekstra arbejdsindsats, der skulle til for at udføre dette kæmpearbejde. Det må have påvirket dagligdagen for bønderne, og man kan forestille sig en vis modvilje; men truslerne om bøder – og der blev udskrevet og betalt adskillige bøder – har sikkert virket forebyggende. I 1812 betalte 13 personer bøder på tilsammen 29 rigsdaler 2 skilling for ikke at møde som beordret. Kunne man ikke betale sin bøde, var det en tur i arresten. F. eks. kunne Jens Jensen Løgstrup i Ørum ikke betale en bøde på 2 rd. Han blev indsat i Thisted arrest på vand og brød i to dage og nætter til afsoning af bøden for egen regning.

Det egentlige dæmpningsarbejde med beplantning af klitterne er en ting, noget andet er skovrejsningen. Dette projekt løb ind i store vanskeligheder i starten, og til trods for planerne og indsatsen ændrede landskabet i Thy kun langsomt karakter.

De første forsøg på anlæg af plantager fandt sted i 1815. Det blev til 7 små forsøgsplantager, som allerede i 1838 blev opgivet og områderne afhændet igen, da *der ikke var håb om at fremelske skov på disse steder*, som det udtrykkes af den kommission der blev nedsat af Rentekammeret til at vurdere plantageanlæggene. Der blev ellers satset en del på disse plantageanlæg, bl.a. blev der ansat skovløbere til at passe dem og navnlig holde øje med, at de ikke led overlast af de får og kreaturer, der stadig græssede frit i klitterne. Et eksempel kan her illustrere problemet.

I 1835 kom der en hel sag ud af 7 får, som daværende skovløber Mads Bedsted i Tvorup Skovhus nægtede at optage i sin lade. Fårene var blevet truffet løse i klitten og indfanget. Nu skulle skovløberen som en del af hans funktion lukke fårene ind i sin lade og sende bud til ejeren. Det nægtede Mads Bedsted imidlertid, og i sagsdokumentet antydes det, at han står på god fod med fårenes ejer. Sagen udviklede sig så alvorligt, at han blev fyret fra bestillingen på grund af forsømmelsen. Man får indtrykket af, at det var magtpåliggende for Thagaard at signalere, at staten så med alvorlige øjne på forseelsen, siden man greb til en fyring af skovløberen.

I 1857 kom loven om træplantning, og Amtet lagde en plan over de fredede arealer, der skulle plantes til. Den daværende sandflugtskommisær kammerråd Lykke forhandlede med de beboere fra Vang og Tvorup sogne, hvis klitejendommers arealer var udtaget. Ved de første ekspropriationer blev der ikke udbetalt erstatninger, da det drejede sig om fredede klitarealer, og man anså dem ikke for at have nogen værdi for ejerne.

Af mødeprotokollen fremgår det, at der var tale om 34 brugere af området, som med enkelte undtagelser erklærer sig enige i at afstå uden erstatning. Det er værd at bemærke tilføjes, at hvis projektet opgives, skal arealerne gives tilbage uden betaling.⁷ Enkelte forbeholder sig dog ret til, så længe der ikke findes noget væsentligt til hinder derfor, at benytte en del af området til lyng- og høslæt. Der er enkelte, der bruger området til fast græsning og lyngslæt – desuden er der en lergrav, som benyttes – som går imod at afstå uden compensation. På baggrund af de resultater, der foreløbigt har været med forsøgsplantagerne, har bønderne måske regnet med, at områderne ville blive opgivet igen. At der er tale om fredede områder, begrænser i sig selv bøndernes muligheder for at modsætte sig en ekspropriering uden erstatning, så mødet og aftalen er måske blot en formssag. De, der ikke var enige i afgørelsen, har formodentlig heller ikke kunnet stille noget op – under alle omstændigheder nævnes ikke, hvordan man har forholdt sig til denne modstand.

Med loven af 1867 kunne der nu også eksproprieres lyngsletter ved og mellem klitterne. Her anerkendte staten, at området havde en værdi, og der kunne ydes erstatning. Ved en taksationsforretning i 1877 i Tvorup fik en lodsejer tilkendt erstatning for tab af disse ressourcer. Det drejede sig om et læs foder (antagelig ung lyng med god foderværdi), halvanden læs lyng til brændsel, to læs hedetørv (til brændsel eller strøelse) samt græsning til 12 får. Herfra trækkes prisen for et læs klittag til klitternes vedligeholdelse. Den samlede kapitaliserede erstatning lyder på 940 kr.

Tilplantningen af klit og hede kan også ses i en større national sammenhæng med at vinde det, som udad tabes, ved opdyrkning af de Jyske Heder. I Thy blev anlæggelsen af plantagerne i høj grad et statsligt anliggende, og omkring 1950 var statens

klitejendom på godt 21.000 ha.⁸ Der var efterhånden blevet sat en effektiv stopper for sandflugten.

Sandflugten som et livsvilkår.

I det foregående afsnit har vinklen været på statens strategier i forhold til at stoppe sandflugten og den rolle, lokalbefolkningen fik tildelt, både i årsag og i den aktive bekæmpelse. I det kommende vil vinklen være, hvordan folk levede med sandflugten – eller måske på trods af sandflugten. Her vil blive gjort forsøg på at give et indtryk af den aktive tilpasning til omgivelserne, der satte fiskerbonden i stand til at overleve under de vanskelige vilkår – ikke bare overleve; men endda skabe sig en rimelig tilværelse. Det kan samtidig sætte anstrengelserne med at tilplante landskabet lidt i relief.

På trods af de overleverede beskrivelser af katastrofale følger af sandflugten, får man alligevel indtryk af, at mange har forstået at overleve i klitten og omstille sig aktivt til skiftende forhold. Her spiller den mangestregede økonomi uden tvivl en vigtig rolle, samt en strategi, der er indrettet på foranderlighed og åbenhed overfor de muligheder, områdetets ressourcer byder på, samt de situationelle muligheder i forhold til handel og marked.

I dag kan det være vanskeligt at forestille sig, hvordan folk overhovedet kunne overleve i et landskab hærget af sandflugt og præget af klitter, hede og sumpe. T. Balles undersøgelse af Vang Klits bebyggelseshistorie viser imidlertid, at flere gårde har eksisteret i mange år og klaret sig rimeligt gennem år med sandflugt og krige.⁹ Han refererer til de anførte kreaturhold, som ses i markbogen for Vang Klit 1683, hvor man kunne græsse 33 kreaturer i klitten. Det lyder i dag ikke af noget særligt; men sammenlignet med hele Vang By, der kunne græsse 35 kreaturer, er det ikke så ringe. Her må man være enig med T. Balles konklusion, at det er kvægavlen, der er det økonomiske grundlag for velstanden. At netop disse gårde trods alt må flytte, skyldes ikke den almindelig sandflugt, som folk har lært at leve under. Snarere er det vandreklitter, der vandrer mod øst og begraver alting under metertykke sandlag, der udelukker muligheden for dyrkning i årevis, mener T. Balle.¹⁰

Det er sandsynligvis vandreklitterne, der har forårsaget de økologiske katastrofer, der i nogle tilfælde har fået folk til at opgive deres gårde og flytte dem til andre steder. Den type sandflugt, som folk har formået at leve med, er den periodevise bortblæsning af muld og overfygning af sand på gårdens jorder. Dette vilkår belyses her eksemplificeret ved fiskerbonden Peder Christensen, Vangså.

Fiskerbonden Peder Christensen, Vangså.

Et indtryk af fiskerbondens blandingsøkonomi får man af ved at læse skifteprotokollen for Peder Christensen, Vangså.¹¹ Han blev født her, efter at hans familie måtte flytte fra de indre klitområder, der blev ramt af sandflugten, og ud til havet. Ud af protokollen kan man læse, hvad de har levet af, samt hvordan de har klaret sig.

Ved skiftet efter hans enke i 1771 fremgår det, at han har haft femtepart i en båd og fjerdepart i 2 vod sildegarn. Af fiskeredskaber nævnes ligeledes et par forskellige vod og storkroge samt 800 små kroge, hvilket tyder på en alsidig fangst. En forbin-

delse til fiskeriet finder man også i de 4 rokke og en hegel til hør, som boet omfatter. Der skulle jo nemlig laves fiskegarn, hvilket som regel var mandsarbejde – visse steder betød det uheld, hvis kvinder kom for nær net og redskaber. Peder Christensen har sikkert faret til søs – det tyder en skibskiste og skrin på.

Den andel del af økonomien, som har med landbruget at gøre, ses af optegnelsen af en besætning på 4 køer, 1 kvie, 2 ungnød, 1 kalv, 1 stud, 13 får med 7 lam, 3 væddere og en galt. Det har været rigeligt til at underholde familien, som vi desværre ikke ved, hvor stor var. Selv en større husholdning skulle nok kunne dækkes ind i et forbrug af mælk, smør, kød og uld fra dette husdyrhold. Familiens velstand ses bl.a. af klædekistens indhold samt det bohave, der har hørt til huset.

Huset har været ret stort med et stuehus på 10 fag, en tilbygning på omkring 20 alen stald og en lade på 20 alen (1 alen er 0,63 m). Hele huset har haft en udstrækning på omkring 60 alen – altså næsten 38 m – hvilket var nødvendigt for at huse både mennesker, dyr, forråd og brændsel.

Økonomien i dette eksempel er hovedsageligt baseret på kreaturhold, fårehold og fiskeri. Der nævnes næsten ingen landbrugsredskaber – hverken plov eller harve, men derimod 5 høleer, 2 river og en skærekasse til hakkelse. Kornavlén var ubetydelig, fremgår det af hartkornsansættelsen, som er på 0-1-0-0 (tønne, skæppe, fjerdingkar og album). Leer og river fortæller, at der hørte engarealer med til gården, hvor der kunne bjerges hør til dyrene. Fårene har kunnet græsse i klitterne og på heden. Herfra har bonden kunnet hente klittag og lyng til vinterfoderet samt sit brændsel af lyng og tørv.

Den slags husdyrbrug, som vi her præsenteres for, kan fint kombineres med fiskeri, i modsætning til et mere tids- og arbejdskrævende landbrug baseret på kornavl. Fiskeriet har Peder Christensen drevet i fællesskab med andre fiskerbønder forår og efterår. Både arbejdet og ejerskab til båd og redskaber har været organiseret inden for dette fællesskab. Fiskeriet har været sæsonbetonet og en vigtig del af familiens underhold. Fisken kunne saltet og opbevaret gennem længere tid. Der har kun været mulighed for at afsætte fisken lokalt til bønder længere inde i landet; ofte i bytte for flæsk og andre landbrugsprodukter.

Husmanden Poul Overgård, Blegso Sande.

Fårenes betydning kan man læse ud af beretningen om husmanden Niels Overgård, der blev ansat som fårehyrde for gårdmændene i Hinding og Nors i 1847.¹² Udover at passe gårdmændenes får kunne han selv efterhånden lægge sig en flok til. Aftalen lød også på at grave klittørv og lyng til gårdmændenes bageovne. Ellers måtte husmanden klare sig ved at udnytte alle de andre ressourcer, som klitheden bød på. Bær var der mange af i klitheden, både sortbær, blåbær (mosebøllebær) og tranebær, som familien kunne plukke. De blev bl.a. brugt til suppe og tørret eller syltet til vinterforråd.

Lyngen var en uhyre vigtig ressource i hele området. Den blev især brugt til at fyre op med i de store murede bageovne i gårdene. Lyngen gav en hurtig brænding med en høj temperatur. Tørven brugte man til at vedligeholde ilden, til ovnen var godt og grundigt varmet op. Ovnen var varm nok, når "den hvide mand" rykkede ind – når ovnen blev hvidglødende. Disse ressourcer udgjorde naturligvis også fami-

liens brændselsforsyning og vinterfoder til de dyr, der efterhånden kom til stedet. I klitterne blev der sikkert også høstet klittag til foder til gårdenes kreaturer.

Niels Overgård fik stillet nogle tdr. land til rådighed ude i klitterne, og der blev bygget et hus til ham ude ved Blegsø – stedet kom betegnende nok til at hedde Blegsø Sande. To generationer levede på Blegsø Sande, inden staten omkring 1938 opkøbte arealet til Vildtreservat.

Det er imidlertid svigersønnen Poul Overgård, som senere overtog stedet og forpligtelserne, vi kender bedst.

Med tiden fik Poul Overgård noget af heden under kultur og kunne holde et par køer og en hest. Også han kunne supplere økonomien ved gå på dagleje på gårdene om vinteren, hvilket gav nogle nødvendige rede penge.

Der var gode muligheder i jagt på heden til at supplere kosten, og vildtet kunne også sælges. Jagtvildtet var fortrinsvis ænder, som holdt til ved Blegsø, og her kunne der også indsamles æg. Regnsøver hørte med til det vildt som kunne nedlægges, samt agerhøns og harer. Om vinteren drev Poul Overgård rævejagt, og han solgte skindene i Thisted. Han satte ruser til gedder, helt, aborrer og ål i søerne, så fisk var der nok af til husholdningen. Han iværksatte, at der blev sat helt ud i Blegsø. Helt var i lighed med ål en meget værdsat spisefisk, der også kunne sælges eller byttes til bønderne.

Poul Overgård forsøgte sig også med havebrug, som flere af gårdmændene efterhånden havde fået etableret med læbeplantning. Han lavede diger af tørv, dels for at beskytte planterne mod fårene, og naturligvis som læ mod vestenvinden. Her kunne han efterhånden avle både frugt og bær. Her havde han også en hel del bistader, for biavl var en af de færdigheder, som Poul Overgård beherskede, og honning var den tids sødemiddel, hvor sukker var dyrt. Klithedens flora, især lyngen, gav et godt fundament for biavl. Honning gav naturligvis et godt supplement til husholdningen; men den kunne også sælges i Thisted. Han havde bierne i halmkuber, og når vinteren nærmede sig, blev de ældste bikuber tømt for deres indhold. Bierne blev aflivede med svovldampe, og hele vokskagen blev fjernet, varmet op og klemt for sit indhold. Det der alligevel blev tilbage i kuben blev brugt til fremstilling af mjød. Poul Overgård blev opfattet som lidt af en ekspert med hensyn til honning og mjød og måtte rykke ud, når andre behøvede råd og vejledning med hensyn til honningproduktionen. Ved samme lejlighed kunne han købe affaldet ved honningproduktionen og bruge til sin egen mjød. Det var hans kone, der tog sig af fremstillingen af mjød og kogte det i gruekedlen. Der blev til adskillige tønder mjød, som Poul Overgård kørte til Thisted til en vinhandler, der var fast aftager, og herved havde han en god indtægt.

Som det ses, var husmand Poul Overgårds økonomiske grundlag stykket sammen af adskillige aktiviteter. Som strategi betragtet har de mange forskellige aktiviteter tilsammen udgjort et rimeligt eksistensgrundlag. Betegnende nok var det 2. generation på stedet, der til fulde forstod at udnytte områdets ressourcer, eftersom erfaringerne blev overleveret, og noget man kan kalde en specialisering til området og dets ressourcer efterhånden gjorde sig gældende. Fundamentet i økonomien har formodentlig være dagleje; mens de andre aktiviteter fårehold, jagt, fiskeri, biavl og handel har spillet en betydelig rolle – og måske i perioder været vigtigere.

Fåreholdet som strategi.

Ifølge Aagaard spiser folk meget fårekød, og af ulden klæder dem på. Ulden kunne også sælges; men Aagaard beklager, at man ikke sorterer ulden, da den så ville give en højere pris ved salg.

Også præsten G. Diørup nævner, i sin beskrivelse af forholdene i Thisted Amt, fåreholdets betydning og siger, at får holdes der forholdsvis langt flere af i Thisted Amt end i landets øvrige amter.¹³ I Hundborg Herred holder man næsten 10 får pr. tdr. hartkorn. På herregården har man flokke af får på 100-150, og bøndergårdene alt efter deres beskaffenhed 20-50 får. Husmanden har 10-15 stykker. *Ej blot den der ejer jord; men indsiddere, tyende – ja selv almissemøllerne har får*, siger Diørup.

Man kan konkludere, at fåreholdet var forbundet med den langsigtede del af familiens økonomi, og den sikkerhed der kunne kompensere for eventuel ustabilitet og nedgang i fiskeriet. Lammene kunne sælges og ligeledes ulden, det gav en rimelig sikker omvendt ikke stor indtægt. Det daglige hovedmåltid af kød var enten fisk eller får. Tællen gav lys og ulden blev kartet, spundet og strikket til strømper og trøjer. Hverdagstøjet af vadmel blev naturligvis også fremstillet af ulden og det stampede vadmelklæde udgjorde fiskernes arbejdstøj, som var tæt og slidstærkt.

Fåreholdet som økonomisk strategi var nøje tilpasset de ressourcer, som lyng og klittag udgjorde. Klitfårene var nøjsomme og hårdføre, og de kunne i stor udstrækning finde føde hele året rundt på de udbredte klit- og lyngarealer, der karakteriserer landskabet. Især den unge lyng indeholder mange foderenheder og er udmærket til både får og kreaturer og vegetationen i klitterne var et godt supplement.

Handel som strategi.

Hvor fåreholdet og den mangfoldige direkte udnyttelse af områdets ressourcer i vid udstrækning handler om husholdningsøkonomien, så drejer handlen med kreaturer sig om pengeøkonomien for fiskerbonden.

Handlen med kreaturer sydpå var den betydeligste økonomi i Thy, som den var for hele Vestjylland. For at få forstå den forgrenede og velorganiserede aktivitet, som en mand som Peter Christensen i Vangså og mange andre fiskerbønder med ham deltog i, kunne det være på sin plads at se nærmere på fænomenet.

Handel og produktion.

De kreaturer, der nævnes i skifteprotokollerne, har nok givet mælk og ost til husholdningen; men hvad der er vigtigere: også rede penge som følge af den velorganiserede studehandel, der fandt sted i Thy. Det drejede sig om en betydelig produktion rettet mod markederne sydpå i Nordtyskland og Holland. Hvert år vandrede tusindvis af stude af de kendte spor sydpå. Det var en besværlig tur, der krævede at dyrene blev fedet op i marsken, før de kunne sælges og ende på bordene i de voksende handelsbyer. Baggrunden for kvægeksperten fra Thy var det øgede behov for fødevarer tilførsel til de store byer i Nordtyskland og Holland. Hamburg konsumerede i 1700-årene ca. 10.000 stude om året og Lybeck ca. halv så meget.

Der er tale om en differentieret produktion og handel af kalve, ungvier, køer, ungnød, fedestude og staldstude. Man kunne også nævne den betydelige handel med grise og gæs, der gik samme vej; men handlen med kreaturer havde størst betydning.

K. Aagaard skriver, at kvægavlen er meget vigtig for thyboerne: *Kreaturer indfører landet anseelige pengesummer og mange beboere af små steder som intet korn kan sælge får alene ved salg af kreaturer udrede sine udgifter.*

Det vigtige her er at lægge mærke til, at engagementet for Peter Christensen i kvæghandlen giver rede penge, som det ellers kunne være svært at skaffe. Selvom man i høj grad kunne klare en dagligdag på naturalieøkonomi, var der også ting, som det kunne blive nødvendigt at skaffe rede penge til.

I sin økonomiske udredning over tilstanden i Thisted Amt anfører Diørup et samlet kreaturhold på 38.699 i 1838. Den udførsel, der går over Sallingsund og Odde-sund af stort kvæg, anfører han til 4.880. Samtidig siger han, at den antagelig er en del større, da der alene af kvier her årligt bliver opkøbt omkring 2000.

Der var tale om forskellige karakteristika ved produktionen og handelen – i den store internationale studehandel og den lille handel, der foregik lokalt. Forudsætningen for det sidste var lokale udsving i kapacitet med hensyn til foder som græsning, hø- og høstudbytte og en skæv fordeling mellem kvie- og tyrekalve. Så handlede man sig tilrette indbyrdes mellem gårdene, så regnestykket gik op. Studene kunne i 1754 indbringe 54 rigsdaler parret. Til sammenligning kunne en tiårig ko indbringe 10 rigsdaler.

Bonden tog sig af studen i de første år af opdrættet, hvorpå den kom i stald og opfedning på de store gårde, der også tog sig af at få den solgt. Det var produktionen af staldstuden, der var mest kompliceret – den kunne give en stor fortjeneste, hvis alting lykkedes; men der var mange ting der skulle falde på plads, inden fortjenesten var sikker. Før staldstuden kunne sælges på markedet i Husum, Hamborg eller Amsterdam, skulle den gennem en 5-6 års produktionstid, hvor omkostninger og afsætningspriser kunne svinge en del.

Foderet.

Diørup fremhæver thyboens omhyggelige røgt af sine kreaturer, også om vinteren får kreaturerne et godt foder iblandet korn, og de fodres adskillige gange om dagen med mindre portioner for at sikre, at de har appetit til at æde op af foderet.

Der er dog stor forskel fra gård til gård på den omhyggelighed, der bliver dyrene til del – jo højere man når op i produktionsleddene mod staldstuden, jo bedre foder. Hos det nederste led, den almindelige bonde, bliver køerne ikke fodret så ødselt, og ungvæget får et endnu ringere foder, så de ofte er i dårlig forfatning, siger Diørup. Den treårige stud sælger bonden som oftest til de større bøndergårde eller mindre sædegårde, hvor de holdes et til halvandet år, inden de kommer i stald på herregården og bliver fedet op, eller straks drives til Holsten. I opfedningstiden får de mere korn. De stude, der staldes på herregården, får endnu mere utærsket korn i foderet den sidste vinter. Ifølge Aagaard æder hver stud ca. 4 tønder korn den sidste vinter.

Diørup skriver, at der er endog de gårde, hvor fedningen drives så vidt, at de næsten ingen halm får, og hvor vårsæden endda fodres op, så man må købe sædekornet. Men det er dårlig økonomi, hævder Diørup, for det tørre korn går ufordøjet igennem og kommer ikke i så høj grad kvæget til gavn.

I forhold til tdr. hartkorn finder vi den største produktion af kvæg i Hassing Herred i det sydlige Thy. Det er en følge af de store engarealer, der giver godt hø. Desuden er der hede og overdrev, der ligeledes giver gode fodermuligheder. Her kan der fodres 4-6 kreaturer pr. tdr. hartkorn. Det er denne kombination, der er ideel til kvægproduktion. Et eksempel er en gård i Skjoldborg på 2 tdr. hartkorn/15 tdr. land, som holder en besætning på 2 heste, 4 køer, 4 stykker ungvæg og 20 får. Et andet eksempel fra klitterne er i Vigsø, en gård med 2 tdr. hartkorn, hvor man holder 2 heste, 16 kreaturer og 100 får. Der er imidlertid mange forskellige landskabelige forhold, der spiller ind, såsom sammensætningen af eng, agerland, hede og overdrev til den enkelte gård; men gårdens besætning afspejler sandsynligvis netop den kombination, der passer bedst til jordtilliggendet.

Aagaard giver et indtryk af, hvor mange stude, der var på datidens herregårde i Thy. Han anslår, at der i året 1799 sælges omkring 500 staldstude. Der produceres flest stude på Vestervig med 110 stude. Den samlede indtægt for 500 staldstude indbringer omkring 20.000 rigsdaler.

I denne forbindelse vil herregårdens andel i studehandlen ikke blive behandlet mere detaljeret, da det er fiskerbonden og hans ressourceudnyttelse, der er i centrum. Derimod er sammenhængen mellem landskabet og okserne interessant. Mange har hæftet sig ved den politiske betydning af studeopdrættet; men her kommer de let til at undervurdere de økologiske betingelser for opdrættet.

Dyrkningsformen i Thy er indrettet på græsning og vinterfoder til et landbrug, der var orienteret mod kvægavl. I fordelingen af udsæd ligger havre på 60-77%, så man kan sige, at der er tale om et havrebrug. I mangel på tilstrækkelig græs, der kunne slås til hø og gemmes til vinterfoder, dyrkede man kulturplanten havre til foder, der utærsket blev givet husdyrene om vinteren – især studene. Her er kort sagt tale om forædlet dyrkningsstrategi.

Diørup siger, at der er en tendens til, at folk holder flere kreaturer end de har græs og foder til, hvilket til tider bevirker, at kreaturerne er i for ringe stand. Det er en svaghed hos folk, der gerne engagerer sig i studehandlen. Han beklager, at kreaturerne opkøbes gennem lokale prangere, der driver dem til markederne i Sønderjylland, så de bekostninger og den usikkerhed, der er forbundet med den lange transport, giver en mindre pris til bønderne. Især staldstudene lider under transporten sydpå.

Diørup forholder sig kritisk overfor bøndernes strategi med at opdrætte stude. Han mener, der ville være bedre fortjeneste ved at satse på malkekøer, der kunne give smør og ost. Selv med udgifter til mejeridrift ville overskuddet blive større end på studehandel. Et endnu mindre udbytte giver det at opfede staldstude. Han siger videre, at dette erkendes af de fleste bønder, hvis forhold han har undersøgt; men man foretrækker alligevel at holde stude. Dels fordi det giver den bedste gødning, og gødningen er vigtig for den øvrige avl. Dels fordi studehold giver færre overvejelser og problemer end mejerihold i en afsides egn hvor transporten var besværlig, og studene kunne jo transportere sig selv. Diørup er imidlertid overbevist om at: *Som en hovedgrund kan man derimod vist anføre den gamle vane og forkærlighed for stude som nedtynger vægtskålen. Med hensyn til staldning kommer hertil en slags stolthed, da herremanden sætter en ære i at stalde enten det betaler sig eller ej!*

Skudehandlen tømmer for korn.

En anden aktivitet, der har med penge og handel at gøre, er skudefarten. Det var den handel, forskellige bønder i Thy i perioden havde med det sydlige Norge, og som var funderet på salg af landbrugsprodukter fragtet til Norge på mindre sandskuder. Skudefarten, der blomstrede omkring 1600-1800, foregik med de såkaldte sandskuder, der blev bygget i Norge. Den sidste sandskude forsvandt fra Klitmøller år 1805. Handlen kan i et større perspektiv ses som et nationalt selvforsyningsprojekt i fællesriget Danmark-Norge. Skudefarten på Norge er en aktivitet, der rækker langt tilbage. Der findes kilder, der nævner skudefarten fra Klitmøller på Norge i 1400-tallet. I korthed kan man sige, at det var en byttehandel mellem dansk korn og norsk tømmer.

Dog, går man mere i detaljen, drejede skudefarten sig ikke bare om korn og tømmer, men også andre varer som mel, flæsk, smør, uld og huder til Norge, hvor de byttede ikke bare med tømmer; men også jernvarer og heste. Det sidste var norske hopper, der var meget efterspurgt. På den anden side ses det også, at der er blevet udført heste til Norge. Skudefarten gjorde det altså muligt for bønderne i Thy at sælge deres varer i Norge og sikre tømmer og bygningsmaterialer til deres gårde. En del af tømmeret var fuldt tildannede tømmerkonstruktioner til huse, der så kunne samles efter tømmeret hos den enkelte kunde.

Aagaard anfører for årene 1794-1800 en gennemsnitlig udførsel pr. år af rug på 577 tdr., hvilket ikke er meget i forhold til de to andre kornsorter nemlig byg 5142 tdr. og havre 3035 tdr., fra Thylands havstrand til Norge. Videre siger Aagaard, at det korn, der dyrkes i Thy, fortrinsvis er byg, som han fremhæver for dets kvalitet, og dernæst drejer det sig om havre, som også der også dyrkes en del af. Rug dyrkes der ikke ret meget af, og ofte må man købe sig til dette korn. Det rug, der enkelte steder kan dyrkes, er i sognene Hundstrup, Østerild, Ræhr, Vang, Hvidbjerg og Lodbjerg. Rugkornet udgør kun en tiende/tolvtedel af sædekornet. Han nævner, at en del af havren udføres til Norge og England, og ellers bruger bonden at fodre sine kreaturer med havre. Aagaard nævner, at kvaliteten af det korn, der gik til Norge, ikke var den bedste. Kvaliteten på det danske korn blev i 1802 undersøgt af en professor Olufsen, der siger at udseendet på kornet gjorde ham mistænksom. Undersøgelsen viser, at de påståede rug bestod af: 38% hejre, 12,5% blandet klinte, havre, hvede, ærter, byg og vikker. 17,5% var græsfrø, avner, sand og fejeskarn. Kun 32% var rug, og det var befængt med meldrøje.

En del af de købmænd, der stod bag skudefarten, var også møllere, så der var god sammenhæng mellem kornhandel og skudefart. Kornet blev transporteret til møllerne. Den vejforbindelse, der fra gammel tid har været til Klitmøller, har sikkert noget med skudehandlen at gøre.

Fiskerbønder som skudehandlere.

Klitmøller var centrum for skudefarten i Thy. På et møde mellem skudeejere i 1665 var der 16 skippere og redere fra Klitmøller, 5 fra Hansted og 2 fra Vigsø. At Klitmøller skiller sig ud i denne sammenhæng kan høre sammen med, at der var flere møller i byen, og møllerne havde interesser i skudefarten – ja drev selv skudefart for de fires vedkommende, der deltog i mødet. Selve mødet handlede om noget, der truede dem

på eksistensen. Der var kommet en ny borgmester i Thisted, som ville forbyde skudefarten på Norge, da den gik udenom Thistedes købstadsprivilegier. Derfor besluttede de at klage til kong Frederik den 3., som senere gav dem medhold, mod at de betaler tilbørlig told.

Antallet af skuder varierer lidt; men i 1762 er der registreret 15 skuder hjemmehørende i Klitmøller, hvilket er det største antal byen kommer op på. Kun få ejede en hel skude. De fleste skuder var der 4 ejere til, således at hver ejede en fjerdepart i skuden; men en mand kunne godt have parter i andre skuder for således at minimere risikoen. For det var en risikabel forretning af drive skudefart.

Bådene var bredbugede og ikke særlig dybe stærke fartøjer, der kunne løbes direkte op på stranden, derfor kunne de ikke være særlig store. Om vinteren måtte de lægges op på land. En rejse kunne, hvis vejret var rimeligt, gøres på 8 timer. Hver skude kunne gøre 4-6 rejser om året. Det lyder ikke af meget i dag, men skudefarten var både usikker og risikabelt. Den farligste og mest besværlige del af turen var den hjemlige landingsplads. I reglen måtte de tungtlastede skuder ankre op, og lasten måtte bringes over i mindre både, der så måtte bringe lasten i land. Man kan forestille sig, at det har været besværligt, navnlig med levende dyr som heste. Tømmeret kunne kastes overbord og drive i land, og måske kunne hestene også svømme i land.

Flere skudeejere døde fattige efter at have mistet alt ved havari, eller de blev opbragt af svenske kapere og dræbt. Forlis var ikke så ualmindeligt dengang, og flere skuder gik ned i hårdt vejr.

Skudefartsdriften var organiseret i partsrederier. Når bønderne var interesseret i at købe skudeparter skal det ses i forbindelse med, at det kun var dem tilladt at drive handel med egne varer, uden at gå de privilegerede købstadshandelsmænd for nær. Havde man nogle år produkter i overskud, der kunne sælges, var en andel i en skude en lovlig måde for bonden at drive handel på uden om købstaden.

En af de mest velhavende af skudeejerne var Poul Oluf Dragsbech, der døde 1721. Han var, da han døde, i besiddelse af 21 ejendomme fordelt på flere sogne omkring Klitmøller. En anden af skudefartens bønder, der gjorde det godt, var Niels Christensen Baun. Han var fæstebonde under Nørtorp; men det forhindrede ham ikke i selv at eje jord. Han oparbejdede en betydelig formue på skudefarten.

For de fiskerbønder, der engagerede sig i handlen på Norge, har det været en enestående chance for social og økonomisk opstigen. En del af kystsamfundets og bøndernes marginale pengeindkomster stod og faldt med skudefarten, og megen prestige knyttede sig til den, bl.a. blev det moderne at have en norsk jernovn i stuen.

Den megen trafik mellem Thy og Sydnorge skabte også en mobilitet og flytten frem og tilbage mellem landene i rigsfællesskabet.

Studehandlen og skudefarten er aktiviteter, der fordrer en bestemt tilgang til tilværelsen.

Både selvstændigheden og handlen var en tilgang til tilværelsen og en livsform for mange vestjyske bønder, og dette ser ud til også at gælde for bønder i Thy. Udvekslingen med bønderne længere inde i landet og deltagelsen i den internationale studehandel har givet erfaring med deltagelse i større netværk og markeder. Handel og en orientering mod markedet – det tyske, hollandske, engelske og norske – har været et fremtrædende træk hos mange af datidens thyboer. Her er tale om individuelle agenter, der handler på egne vegne. Det at kunne færdes udenfor landsbyens fællesskab i internationale kredse, hvor der må vurderes en risiko og tages en chance, bliver det

afgørende. Det afhænger af en personlig viden om, hvordan marked og handel fungerer, og mod til at agere i forhold hertil.

Kartoffelavl som strategi.

En sidste aktivitet, der også får betydning for fiskerbøndernes økonomi i denne periode, er kartoffelavl. Det er nye naturvidenskabelige og landøkonomiske visioner, der ligger bag initiativerne, og strategien er at få noget ud af klitrealerne og øge folkesundheden.

En af Landhusholdningsselskabets første sølvmedaljer og 30 rigsdaler blev 1773 givet for kartoffelavl, hvilket vidner om, at det var en sag, man lagde stor væg på og forsøgte at fremme. Kartofflen blev anset for noget mærkeligt og eksotisk i starten. I Thy hedder det i Folk og Flora: *Ved sammenkomster gik en lille skål kartofler rundt, med en teske tog man en kartoffel og lod så skålen gå videre.*

Om de problemer, der var forbundet med dyrkning af kartofler, får man et indtryk gennem Aagaard, der skriver: *Kartofler ser man sjældent i en bondehave og endnu sjældnere i enden af en ager. Dels har mange bønder endnu ikke smag for kartofler, dels vil der af mangel på indhegning være vanskeligt at avle dem på marken, da ingen fredning hverken for svin eller kreaturer længere end til kornet er bjærget. Mangel på hegn berøver os en stor del af de fordele, som udskiftningen ellers kunne bringe. Kartoffelavl ville ellers være meget fordelagtig i de egne, hvor jorden ikke er for lerrig, og større fordel ville man have i de sandrige egne, især om man hos hver kartoffel tillige satte et par ærter. Nu føres kartofler fra Viborg til Thisted.*

Det er en almindelig antagelse, at det var kolonister ("kartoffeltyskerne") der bragte kartofflen til landet i 1760, men tidligere i 1719, da der kom franske huegenotter til Fredericia, havde de kartofflen med. Man kan måske sige, at det var tyskerne, der lærte hedeboenderne i de Vestjylland at spise kartofflen.

I pagt med oplysningstidens ånd fik Jacob Kofoed Trojel i 1772 antaget en afhandling: "Kartofflens avl og brug". Det er en både udførlig og samtidig meget praktisk omsættelig afhandling, som givet har inspireret flere til at udbrede resultatet af arbejdet.

En stor indsats for at fremme kendskabet til kartofflen, dyrkningen og anvendelsen, kommer fra Peter Christian Bendix, sognepræst for Vestervig og Agger Menigheder i bogen *Kort vejledning til at avle kartofler i Thylands sandklitter*. Der er her tale om et lokalt initiativ, der forsøger at bringe kartoffelavl til Thy, som en afgrøde der kan dyrkes i de sandede jorder. Præsten argumenterer, at den nød, som den usikre levevej ved fiskeriet forårsager, kalder på den udvej, som kammerråd Thagaard henviser til gennem kartoffelavl.

Kartoffelprojektet.

Sandflugtskommisær Thagaard har udtænkt en strategi til at overbevise folk i klitsognene om, at det er en god ide at prøve at dyrke kartofler. Den går ud på at præmiere de dygtigste avlere gennem et kartoffelprojekt som løber over mindst 5 år.

Allerede i 1806 går Thagaard i gang med at vinde gehør for ideen og henvender sig til amtmanden med et forslag om at uddele kartofler til bønderne i sognene: Agger,

Lodbjerg, Ørum, Hvidbjerg Vesten Å, Nørhå, Vang, Klitmøller by, Vester Vandet, Nors, Tved, Ræhr, Hansted, Vigsø og Hjardemål – 14 sogne.

Det første år deltager 123 mænd i forsøget – flest i sognene Agger med 33 bønder og Klitmøller med 37 bønder. I Klitmøller bliver der lagt flest kartofler; men det er Agger, der har størst udbytte af avlen. Bonden Thøger Lang, der er sognefoged i Agger, bliver præmieret sammen med klitfoged Poul Nystrup og bonden Anders Ramsgaard, begge Vang, med 10 rigsdaler hver. Yderligere 5 præmierede får hver 5 rigsdaler. Opgørelser viser, hvad der er plantet ud, og hvad der er høstet og igen udsat til avl. Af 3 tønder kartofler er der f.eks. i Agger avlet 18 tønder, og deraf er der igen udsat 1 tønne kartofler.

Deltagelsen var ret svingende fra sogn til sogn. Agger deltager hele projektet igennem med et ret højt antal deltagere, og sognefoged Thøger Lang fra Agger var vedholdende og høstede anerkendelse for sin indsats gennem præmierne. Alligevel må man vel sige, at der generelt har været en høj deltagelse; dog er der ikke så mange gengangere i projektet med undtagelse af Thøger Lang fra Agger. Man kunne måske sammenligne det med en kampagne, hvor det er lykkedes at skabe interesse, og der er givetvist mange, der har gjort sig nogle erfaringer med at dyrke kartofler på deres jord. Om så erfaringen har tilskyndet til at gå videre, er mere usikkert. Umiddelbart ser det ud til af listen over præmierede, at det drejer sig om mænd, der har en vis position. Der er flere sognefogeder, opsynsmænd og adskillige klitfogeder imellem. Det drejer sig måske om driftige mænd, der måske også har de bedste jorder i sognene.

Rentekammeret indhentede en vurdering hos professor Erik Viborg om projektets relevans og status, og han undrer sig over at den, der avler i sand, har lige så godt resultat som den, der avler i muldblandet sand. Derfor mener han, at man må undersøge, præcis hvilke områder det er, folk dyrker kartoflerne i. Han gør også opmærksom på det mærkelige i, at 41 mand i Agger sogn kun har avlet godt 4 fold, men *en* mand alene har avlet over 20 fold. Videre foreslår han, at man også vurderer den kartoffelsort, der er blevet brugt til forsøget, så man finder den sort, der egner sig bedst til netop forholdene i klitten. Det vil også være formålstjenligt at undersøge avlens udvikling ved at syne marken, hvor den lægges, når den hyppes, og når kartoflerne tages op. Det drejer sig om at undersøge hvilke forhold og egenskaber, der gælder for de enkelte parceller, hvor kartoflerne avles, og fremgangsmåden som avleren benytter.

Det ser ud til, at det er lykkedes at overbevise om kartoflens fordele som foder til dyrene; men først lidt efter lidt blev folk overbevist om, at kartoflen også var menneskeføde.

Udbredelsen af kartoflen må dog have været fremskreden nogle steder i Thy eller nærmeste opland på dette tidspunkt. Under krigen mod England 1807-14 tilskyndte den danske regering handlen på Norge med belønninger, f.eks. for hver tønne kartofler og havre 48 skilling ekstra til de skudehandlere, der påtog sig at sejle. Hvis der har været kartofler i fragten, må der have været mulighed for at skaffe disse indenfor en overkommelig afstand.

At det er gået frem med produktionen af kartofler, antyder udførslen af kartofler fra Thy 1838-40, hvor Diørup angiver 949 tønder i alt. Det fremgår af en anden tabel, der viser udbyttet af de afgrøder, der er sået, at herrederne i Sydthy Hassing og Refs har produceret flest kartofler, henholdsvis 1464 og 1476,5 tønder kartofler. Det

er det dobbelte af, hvad der produceres i de andre herreder. Til sammenligning viser produktionen på Mors kun en tredjedel af Sydthy.

Uddybende siger G. Diørup, at der en overgang var fremgang i dyrkningen af kartofler, og enkelte lagde en del kartofler til deres produktion. Nogle år gik avlen tilbage på grund af dårligt vejr som den våde sommer 1829, og inden da var der flere misvækstår, 1822 og -26, hvor folk fik øjnene op for kartoflernes betydning både til ernæring i husholdningen og til foder til dyrene. Ellers dyrkes de mest i herrederne Hassing, Refs og det sydlige Hundborg Herred. I Hassing Herred er det ikke sjældent, siger Diørup, at en bonde avler et par hundrede tønder kartofler, som så opbevares i murede rum midt i laden eller i udhulede høje. I Hassing og Hillerslev sogne dyrkes der flest kartofler. Efter opgivelserne i 1838 avler man pr. tønde hartkorn 1 tønde og 6 skæppe kartofler. Til sammenligning i hele herredet dyrkes 6 skæppe og i hele amtet kun 3,5 skæppe kartofler pr. tønde hartkorn. Forklaringen antydes af Diørup, der siger, at disse steder bruger bønderne kartofler til at fede deres slagtekvæg med. I klitområder dyrkes der færrest kartofler. I fiskerlejerne, bl.a. Klitmøller, avles der kun få kartofler ifølge Diørup. Disse steder avler man kun til husholdningen.

I mange af de samfund, hvor man efterhånden sidst i 1800-tallet i større grad søgte sit udkomme i fiskeriet, havde man den udveksling med bønderne inde i landet, at fiskerfamilierne tog sig af arbejdet med at grave kartoflerne op, og for dette arbejde fik de udbyttet af hver 7. række. Det var en fordelagtig ordning for begge parter, som har været vidt udbredt til op omkring midten af det 20. århundrede. For fiskerne var det en kort arbejdsintensiv indsats, som hele familien – også børnene – kunne deltage i. Efterhånden har man lært at sætte pris på kartoffelen, og der skulle flere til at mætte familiens munde, end man selv kunne dyrke. Efterhånden som husdyrholdet svandt ind, har det også været et problem at skaffe tilstrækkelig gødning til kartoffelavlen.

Konklusion.

Som det fremgår, har fiskerbøndernes måde at klare sig igennem tilværelsen været at satse på alle de muligheder, som omgivelserne bød på. Man har forstået at udnytte alle nicher i det økologiske grundlag. Den særlige landskabstype, som klitheden udgør, kan ved første øjekast se ud til ikke at give mange muligheder for overlevelse ved at dyrke jorden, og det kornbaserede landbrug, som ellers er vort billede af ”rigtigt” landbrug, har generelt ikke haft gode muligheder i størstedelen af Thy. Kornet har været til brug i husholdningen og en del er blevet brugt til foder, som både Aagaard og Diørup gør opmærksom på. Når kornet var blevet omsat i kreaturerne, kunne det så at sige eksporteres og transportere sig selv. Det korn, der blev eksporteret til Norge, viser dog, at der i visse sogne i perioder kunne dyrkes noget, og at man kunne få det rimeligt betalt.

Ellers har, som det fremgår, hovedhjørnestenene i landskabs- og vandskabsudnyttelsen været baseret på fiskeri, kvægavl og fåreavl samt mange andre aktiviteter der tilsammen har gjort det muligt at overleve i det barske miljø. Her har adgangen til vandet – hav, fjord, søer, åer og sumpe – givet mange muligheder året igennem, både ved fiskeri og jagt. Klit- og hedearealerne gav foder til husdyrholdet, og engene, der –

før en egentlig dræning fandt sted – gav gode græsningsmuligheder og var helt nødvendige til høslæt, bredte sig over en væsentlig del af landskabet. De store søudtøringer gav også et større engareal, som var vigtigt for produktionen af kvæg. De store fårehold, der fandt sin næring i klitterne og på heden, var ligeledes fint afstemt med landskabet. Kartofflen der i begyndelsen blev brugt som foder til dyrene lærte fiskerbønderne og fiskerne at sætte pris på som en vigtig næringskilde; men af flere årsager fik de aldrig nogen stor udbredelse i klitterne.

Hertil kom så en tradition og et talent for handel, der hos nogle fiskerbønder kom til udtryk i engagement i kreaturhandel og i skudehandel. Disse aktiviteter bragte indtryk og indflydelse fra andre lande og betød for nogle en social position over andre i nærsamfundet; men det var også aktiviteter, de høstede social anerkendelse på.

Landskabet i Thy er også formet af sandflugten, og dette fænomen har altid spillet en rolle i fiskerbøndernes tilværelse. I perioder har sandflugten skabt større problemer end ellers; men det indtryk, man får ved at dykke ned i arkivmaterialer, er, at folk havde lært at leve med sandflugten, eller snarere muldflugten, der især i foråret kunne ødelægge de såede marker. Ved at satse på flere strenge har fiskerbonden så at sige minimeret risikoen. Blev sæden ødelagt, kunne kreaturerne stadig finde føde andre steder på det udstrakte areal, der således også var en forudsætning.

Tilplantningen standsede sandflugten og i dag har man svært ved at forestille sig Thy uden plantagerne. Kystlandbrug der gennem århundreder satte sit præg på landskabet sammen med sandflugten svandt ind efterhånden som plantagerne voksede op; men langt op i 1900 var der stadig rester af det selvom fiskeriet blev hovedøkonomien. Det blev muligt, efterhånden som der blev større adgang til markederne med anlæggelse af Thybanen 1882, og tekniske fremskridt effektiviserede fiskeriet og skabte større sikkerhed i udøvelsen af erhvervet. Klitlodderne viste sig senere at blive rentable til sommerhusudstykning og landskabsudnyttelsen ændrede sig atter.

¹ Mathiesen (1939) beskriver denne metode brugt af de vestjyske hedebønder i Den sorte jøde. Man må formode, at en lignende praksis har gjort sig gældende i Thy.

² Aagaard 1802.

³ Sandflugten og dens konsekvenser er blevet behandlet i adskillige artikler, f.eks. Larsen 1936.

⁴ Ifølge Viggo Hansen nåede de ældste generationer af parabelklitter ved Vang frem til dyrket land omkring 1700. Hansen 1957.

⁵ 1 rigsdaler = 6 mark. 1 mark = 16 skilling.

⁶ Disse data optræder i bilag til Undersøgelingsprojekt Nationalpark Thy. Data er indsamlet af Peder Skarregaard, Thisted og Jørgen Eigaard, Klitmøller.

⁷ Indberetningerne til Rentekammeret om de første plantageanlæg var fra Thagaards side præget af optimisme; men de lokale bønder klagede deres sag til stænderforsamlingen i Viborg, og den kommission der blev nedsat af Rentekammeret til at vurdere plantagerne efter 20 års anstrengelse, kom til et andet resultat. I 1838 blev det besluttet at stoppe forsøget.

⁸ Fortegnelse over Klitplantagerne i Thisted Amt. Landet mod Nordvest 1947.

⁹ Balle 1963 og 1964.

¹⁰ Ifølge T. Balle dækker sandflugt over 3 forskellige begreber: 1. Bortblæsning af muld (og sand). 2. Overfygning med sand. 3. Vandreklitters bevægelse. I arkivmateriale om sandflugt,

sandflugtsskader og i markbøger skelnes ofte mellem de forskellige begreber, der har forskellige konsekvenser.

¹¹ Balle 1964.

¹² Thisted Amts Tidende 1967. En sælsom nybyggersaga fra Thylands Klitter.

¹³ Dørup 1842.

Udnyttelsen af klithederne i Thy ca. 1880-1960.

Karakteristik af kystsamfundene.

Kystbefolkningens økonomiske strategier har altid været præget af adgangen til havets ressourcer og til landets ressourcer i en kombination af fiskeri og landbrug. Udnyttelsen af havskabet var før i tiden vanskelig som følge af kystens naturlige mangel på oplagte havnemuligheder. Derfor blev det at fremstille fladbundede klinkbyggede både, der kunne holde til at løbe op på stranden, den fremherskende teknik i bådebyggeriet. Kystens økologi af mange stenede grunde gav rige fiskemuligheder; men hovedfangsten var torsk, sild, helleflynder, makrel og hummer.

Fiskeriet var koncentreret i forårs- og efterårsmånederne. Nogle kilder siger omkring 100 havdage i alt. I disse perioder har landbruget været noget sekundært, og noget kvinderne og børnene har skullet tage sig af.

Kystsamfundene er i denne undersøgelse først og fremmest de fiskerlejer, der er en del af de sogne, der ligger langs kysten af Thy. Sognene er Hansted, Nors, Vester Vandet, Vang, Hundborg, Jannerup, Nørhaa, Hvidbjerg Vesten Å, Ørum, Lodbjerg, Vestervig og Agger. Fiskerlejernes beliggenhed er direkte på stranden mellem havklitterne; men også de bebyggelser, der ligger spredt lidt længere væk fra havet, hører med til det område, undersøgelsen omfatter. Karakteristisk for fiskerlejernes befolkninger er, at hovedøkonomien som oftest er fiskeriet; men de fleste driver dog også i tilknytning hertil noget selvforsyningslandbrug. Ifølge præsten K. Aagaard, der i 1802 skrev *Beskrivelse over Thy*, er der utallige fiskearter i havet ved Thy og ligeledes ved Limfjorden. Der er en del personer, som tager del i fiskeriet på havet. I Agger Sogn er der 14 store fiskerbåde, og til hver af disse hører 8-10 fiskere. Ved de øvrige fiskerlejer er bådene mindre, og kræver kun 5 mand. Af sådanne både har Stenbjerg 3 og Vorupør 5, Vangså 2 og Klitmøller 10 samt Hanstholmen omkring 20. Det giver omkring 440 personer, der er beskæftiget med fiskeri. Nogle af disse bedriver dog også sejlads, for Aagaard nævner, at fiskeriet drives mest flittigt af fiskerne i Agger og Vorupør, der ikke driver sejlads. Han nævner ligeledes, at det urolige hav gennem lange perioder forhindrer havboerne i at komme på havet. Usikkerheden i fiskeriet kompenserede havboerne for ved at holde lidt landbrug ved siden af. I Agger Sogn har adgangen til Limfjorden spillet en betydelig rolle, og Aagaard omtaler ålefiskeriet som det vigtigste fiskeri i Limfjorden. Samtidig fremhæver han, at en betydelig del af dette fiskeri udøves af Aggerboerne, der om sommeren flytter deres fiskeri fra havet til fjorden.¹

Landbruget kan svinge en del fra lokalitet til lokalitet afhængig af landskab og ressourcer. Går man tilbage til 1700, viser skifteprotokoller, at landbruget spillede en større rolle, og en betegnelse som fiskerbonde kunne hæftes på de folk, der levede både af havets og landjordens ressourcer. Fiskerbonde er en betegnelse, man bruger i etnologien til at differentiere og karakterisere den variation i produktionsformer, der i 17- og 1800-tallet regionalt fandtes indenfor landbruget i Danmark.²

Den kombinationsøkonomi, der hidtil har præget kystbefolkningens måde at indrette tilværelsen på, ændrer sig mod slutningen af 1800-tallet mod en mindre andel, der hviler på landbruget; men op til midten af 1900-tallet har de fleste stadig lidt jord og husdyr.

Oplysninger om kystbefolkningens økonomi og forhold i det hele taget er sparsomme. Trap Danmark er et af de steder, man kan finde oplysninger om erhverv og økonomi, omend ret knappe.

I G. Diørups beskrivelse af forholdene i Thy optegner han befolkningsudviklingen fra 1801 til 1834 og 1840 i alle sognene. Her fremgår det, at der overalt har været en befolkningsmæssig fremgang i kystsognene; men fremgangen er mange steder ret ujævn. Hansted har haft en forholdsvis stor fremgang i perioden mellem 1834 og 1840 på 86 personer, hvorimod stigningen 1801-1834 kun er på 18 personer. Hvad der er årsag til en sådan udvikling, må flere kildestudier kunne afsløre. Et sogn som Jannerup har ligeledes en ujævn udvikling, idet der i perioden 1801-1834 er et fald i befolkningstallet; men en lille stigning 1834-1840. Agger Sogn viser en svag, jævn stigning i befolkningstallet, hvorimod Vestervig har haft en meget markant stigning over hele perioden 1801-1840. Hundborg har ligeledes haft en markant vækst i befolkningstallet i perioden 1801-1834; men stagnerer i perioden 1834-1840. Vang Sogn viser ligeledes en stagnation i den samme periode.

G. Diørups tabeller over produktion og handel er fordelt på herreder; men dog suppleret med optegnelser fra de forskellige sogne. Dog omtales fiskerlejerne på kysten meget lidt. Om deres økonomi siger han i ret generelle vendinger, at de muligheder beboerne i klitten har, er at udføre klitarbejde for andre længere inde i landet. De har lidt fortjeneste af at plukke blåbær og andre bær mellem klitbakkerne og sælge dem oppe i landet. Ligeledes ved at sno ristøjer af revlingen – formentlig fåretøjr snoet af revlingelyng – som kan sælges til 3-4 skilling for 3 favne, samt samle hø og klitfoder, står de sig i almindelighed meget godt, og skønt deres agermarker gerne er *skarpe* (dårlig jord) kan de holde forholdsvis stor besætning.

I det hele taget er beskrivelser af fiskerlejernes forhold sparsomme i de beskrivelser, som både Pontoppidan, Aagaard, Diørup og såmænd også Trap ledsager deres optegnelser med. Ifølge oplysninger fra Trap Danmark 1875 fremgår det, at der i de fleste af de sogne, der har kyststrækninger, findes fiskerlejer, hvor befolkningen driver en del fiskeri og noget landbrug. Oplysningerne er lidt tilfældige, og kun enkelte fiskerlejer beskrives nærmere. Den generelle beskrivelse går på sognet som sådan, og her siges, at landbrug m.m. er hovederhvervet. Det er værd at lægge mærke til fordelingen mellem gårde og huse, og – i de tilfælde hvor det angives – huse med jord. Aagaard skriver, at antallet af huse bliver større, og at mange bønder griber til at sælge noget af deres jord, hvilket efterlader dem med problemet, at de har for lidt jord.

Sandflugt og overudnyttelse af en sårbar natur har efterhånden forringet grundlaget for landbrug. Suppleret med andre oplysninger opnås følgende korte karakteristik.

I Hansted er gårde og huse spredt i et landskab, der består af sandklitter, og folk bedriver fiskeri. I begyndelsen af 1800-tallet var der 13 både i Hansted, og fiskerne afsatte deres fisk i Thisted. I Klitmøller ligger bebyggelsen mere samlet omkring Landingspladsen og langs Klitmøller Å. Klitmøller har en historie, der især knytter sig til skudefarten på det sydlige Norge, og som var funderet på salg af landbrugs-

produkter fragtet til Norge på mindre sandskuder. Skundefarten, der blomstrede omkring 1600-1800, foregik med de såkaldte sandskuder, der blev bygget i Norge. Skundefarten på Norge er en aktivitet, der rækker langt tilbage, som fandt sted fra flere lokaliteter på den nordlige vesterhavskyst. Der findes kilder, der nævner skundefarten fra Klitmøller på Norge tilbage i 1400-tallet. Klitmøller har i 1875 omkring 80 huse, og her finder man også en stampemølle samt 2 vandmøller. Aagaard skriver, at folk klarer sig godt på fiskeri, og de har gerne et par køer og nogle tofte ved husene, hvor de forbedrer jorden med gødning. I Vang Sogn ligger det lille fiskerleje Vangså. Fra Vang Klits bebyggelseshistorie fremgår det, at der har ligget bebyggelse af gårde og huse i klitten tilbage i 1683, som er flyttet vestpå længere ud mod kysten til det nuværende Vangså, hvilket skete først i 1700-tallet. I 1924 boede der i Vangså omkring 40 fiskere med 34 fartøjer. Derefter blev landingsforholdene dårligere, og man måtte fiske fra Klitmøller. Længere sydpå nævnes i Trap Danmark Vorupør, hvor folk udelukkende lever af fiskeri. Dog viser en optælling af kreaturer og får 1861, at der var 66 køer og 18 stk. ungvæg samt 393 får og lam fordelt på 31 familier i Vorupør, så landbrug har alligevel været en del af økonomien også i Vorupør. Vorupør kan ellers karakteriseres som en slags foregangssamfund, hvad angår fiskeriet, med udviklingen af Fiskerkompagniet, der betød en effektiv organisering af fiskeriet og afsætningen af fisken. Også det sydligere beliggende Stenbjerg havde en overgang del i skundefarten; men den udviklede sig aldrig til en betydning som i Klitmøller. I 1875 nævnes fiskeriet organiseret på 4 både med 6 mand på hver båd. Lyngby er et forholdsvis nyt samfund, der er resultatet af en udvandring fra det nærliggende Agger i 1864. Ved første folketælling i 1870 var der 40 beboere, et tal som steg til 130 i 1930'erne. Det er det tidspunkt, mange i Lyngby anser for guldalderen og byens lykkeligste tid. Jorden var fordelt mellem de grundlæggere, der kom først i 1864. Det gjorde det muligt for dem at holde *landeri*, der var funderet på såvel husdyrhold som grønsags- og kornavl – ikke i stor stil, men nok til en omfattende selvforsyningshusholdning. For denne gruppe kunne landbruget være hovederhvervet, og fiskeriet noget sekundært. For dem, der kom til senere, og måtte nøjes med mindre jordlodder, blev fiskeriet hovederhvervet og landbruget et supplement.

En kombinationsøkonomi af fiskeri og landeri.

Det, der karakteriserer perioden i kystsamfundene, er udviklingen i fiskeriet som følge af bedre adgang til markedet, bedre organisering og teknologisk udvikling. Op gennem 1900-tallet hvor økonomien i langt højere grad afhænger af fiskeriet, svinder landbrugsaktiviteterne ind. Gennembruddet i havfiskeriet sidst i 1800-tallet som følge af introduktionen af dæksbåden, der gjorde det muligt at udvide operationsområdet for den kendte fangstteknologi ude på det åbne hav. Det moderne havfiskeri tog rigtig fart, da der også kom motor på dæksfartøjerne omkring 1920. Udviklingen i fiskeriet gav større økonomisk sikkerhed, der gjorde afhængigheden af landbruget som sikkerhedsnet mindre. Den indskrænkning i adgangen til klit- og hedearealerne, der fandt sted med fredning af klitten og anlæggelsen af klitplantagerne sidst i 1800-tallet, påvirkede ligeledes mulighederne for landbruget. Fåreholdet, der før havde en stor økonomisk betydning, blev efterhånden mindre; men stadig op til midten af 1900-tallet spillede fåreholdet en vis rolle. Omkring forrige århundredskifte blev befolkningen i kystegnene tilskyndet til at dyrke kartofler, og denne

afgrøde vandt efterhånden frem. Kartoffelavl blev dog aldrig så betydelig, at der kunne avles tilstrækkeligt til at folk var selvforsynende, hvilket var visionen fra initiativtagernes side.³

Befolkningssammensætningen i kystsamfundene i den aktuelle periode bestod af småbønder/husmænd, der dog ofte måtte supplere indkomsten ved arbejde i forbindelse med fiskeriet eller andet. Disse mindre bøndergårde lå ofte i forbindelse med klitheden lidt længere inde i landet, hvorimod fiskerne boede i umiddelbar nærhed af havet og klitterne. De udgjorde den største del af befolkningen, der i bedste fald havde en enkelt ko og lidt får ved siden af, i et overvejende subsistensagtigt landbrug. *Det var sådan, at manden fiskede, og konen passede de par hoveder, der var, og de kroge der skulle ordnes til fiskeriet. Her i Stenbjerg var der i 1920'erne 3 ejendomme, der levede alene af landbrug. Ellers de andre brugte fiskeriet. Næsten alle fiskerne havde får dengang. Der var en enkelt, der ingen havde; men de allerfleste havde. En del havde over en halv snes får (CTM).* Endelig var der de jordløse fiskere, der ikke havde noget sikkerhedsnet i form af en lille jordlod og enkelte husdyr. De var stort set fuldstændig afhængige af fiskeriet, og i de stille perioder af forefaldende dagleje hos bønderne eller andet løsarbejde. Visse steder som f.eks. i Agger gav store anlægsarbejder i forbindelse med hofdebyggeriet eller dæmningsarbejde mulighed for i perioder at supplere indtægten fra fiskeriet. Anlæggelsen af broen ved Vorupør gav ligeledes arbejde, og endelig gav de omfattende sanddæmningsarbejder mulighed for indtjening. I begyndelsen var dette arbejde ubetalt tvangsarbejde; men efterhånden betalte staten for arbejdet. Anlæggelsen af plantagerne gav arbejde til mange personer. Her kunne kvinder og børn deltage, bl.a. var arbejdet i lokale planteskoler ofte kvindearbejde; men også udplantning af de små træer var en aktivitet, hvor hele familien kunne deltage med hver sin funktion. En del af denne gruppes økonomi hænger ligeledes sammen med de mange sekundære og tidskrævende aktiviteter som jagt, indsamling af bær og æg fra vilde fugle, bihold osv.; en bred udnyttelse af alle klithedens mulige ressourcer. Her adskiller de sig dog ikke fra de andre befolkningsgrupper i området, som ligeledes på forskellig måde har udnyttet de tilgængelige naturressourcer; men deres afhængighed af disse ressourcer var større. Jord og husdyr var værn mod for store udslag i fiskeriet, og aktiviteterne i forbindelse med subsistenslandbruget kunne varetages af kvinder og børn. Mange familier havde også bedsteforældre boende i aftægt, og så længe det var muligt kunne disse hjælpe til i husholdningen. De få bedrestillede bønder sad på de bedste gårde og størsteparten af jorden. De var ofte de gamle familier, der etablerede sig som de første i samfundene – her er Lyngby et godt eksempel. De familier, der udvandrede, fik store arealer, og de, der indvandrede til Lyngby senere, måtte nøjes med mindre og dårligere jord. Mange af bønderne havde også andel i en båd, og de unge sønner deltog i perioder i fiskeriet.

Alle grupper udnyttede lyngen til brændsel, og de, der havde husdyr, udnyttede ligeledes lyngen til græsning og til foder. De fleste havde skifter, hvor der kunne bjærges tørv. Hedetørv gravede man i overfladen af den lyngklædte klithede. De kunne indeholde en del sand og var ikke af bedste kvalitet til brændsel; men adskillige steder var der fugtige lavninger, tørvemoser, hvor man kunne grave en mere værdifuld tørv. Hovedparten af mændene i kystsamfundene bedrev jagt. Jagten i klitten og på lyngheden var i praksis fri til langt op i 1900-tallet. Først da det blev muligt at leje jagten ud, og der blev etableret jagtforeninger, blev disse ressourcer begrænsede og regulerede. De, der havde rettigheder i forhold til søer og åer, kunne

udnytte ferskvandsfiskeriet efter helt, og især ålen var værdifuld og værdsat. Dog var det generelt tilladt at stange ål på isen om vinteren. Flere steder udlejedes fiskeriet, og lodsejerne kunne have en fortjeneste herved.

I visse perioder med tørke eller på anden måde dårlig høst, har omegnens bønder hentet lyng til foder fra heden, ligesom de har hentet lyng til brændsel. Ofte har fiskerne tjent en dagløn ved at slå lyng, eller hvis de har ejet lyngskifter, kunne de sælge lyngen. Bagerier i omegnen har brugt lyng til at fyre med, og folk i almindelighed har hentet lyng og tørv til brændsel på klitheden.

Kvindernes og børnenes bidrag til økonomien.

Når barnet græder og gryden koger over, når koen bisser og bierne sværmer, kan der gerne blive nok til konen at lave.⁴ Denne talemåde giver et fingerpeg om kvindernes forskellige ansvarsområder i husholdningen. Familiens reproduktion – pasning af børnene, rengøring, vask og tilberedning af familiens måltider hvilede på kvinderne. Nogle af disse aktiviteter var meget arbejds- og tidskrævende, som f.eks. baging, ølbrygning, slagtning, fremstilling af familiens tøj, vask osv. Mændenes engagement i fiskeriet gjorde, at de ikke altid var der, når landbrugsarbejdet skulle udføres. Derfor var denne del af økonomien i stor udstrækning kvindernes ansvar, og børnene bidrog hvor de kunne. Modsat var det nødvendig at have familie, hvis der skulle være lidt landbrug som økonomisk sikkerhedsnet. *Jeg kunne ikke have får, for jeg gik jo alene uden familie. Jeg brugte fiskeriet (CTM).*

Til mange husholdninger hørte også hønsehold og nogle bistader, og det var blandt kvindernes og børnenes opgaver at passe hønsene og holde øje med bierne i hverdagen. Selve håndteringen af bierne samt fremstillingen af honning var dog lige så ofte mændenes arbejde. Fremstillingen af mjød tog kvinderne sig af.

Det er vanskeligt at finde oplysninger om denne del af økonomien og få et overblik over dens betydning. Generelt figurerer den slags økonomiske aktiviteter, der har med reproduktionen og husholdningen at gøre, ikke i de officielle statistikker. Derfor er det ofte vanskeligt at afgøre betydningen af kvinders og børns andel i samfundsøkonomien. Samfund med subsistens- eller selvforsyningslandbrug optræder alle steder meget mangelfuldt i økonomiske statistikker.

Det landbrug, der vedbliver at eksistere ved siden af fiskeriet, kan man godt kalde en slags selvforsyningsbrug. Koen gav mælk og ost, fårene gav kød og uld, og fra hønsene fik familien æg. Mange havde også en enkelt gris, som blev fedet op til jul. Det var i store træk det *landeri*, man holdt sig ved siden af fiskeriet. Som eksempel på kvindernes og børnenes bidrag til økonomien kan her fremhæves arbejdet med fåreholdet.

Fåreholdet med alle dets forskellige aspekter var i det daglige kvinderne og børnenes ansvarsområde. Fårenes betydning for kosten i hverdagen var stor, hvilket betød, at der regelmæssigt blev slagtet og saltet og eventuelt røget får. Slagtningen blev som oftest foretaget af en slagter eller et mandligt medlem af familien. Derefter overtog kvinderne arbejdet med flåning, partering og tilberedning af det, der skulle gemmes hen. Denne proces var tidskrævende, og skulle resultatet blive godt, krævede det viden om metoder og opskrifter på tilberedning af pølser, røgede skinker osv.

Fårenes betydning for kosten er en ting, men uldens betydning var omtrent lige så vigtig, og denne del af udnyttelsen hvilede også på kvinderne. Det var oftest kvinderne, der klippede fårene – nogle havde det som en ekstra indtjening at klippe for andre; men ellers var det husmoderen, der klippede fårene en eller to gange om året. Om fårene blev klippet en eller flere gange, beroede bl.a. på race og tradition. Ofte var det familiens ”*gammelmor*”, en bedstemoder på aftægt, der tog sig af arbejdet med at karte og spinde. I mange tilfælde blev dele af processen med at behandle ulden – den meget arbejdskrævende og besværlige del med at karte og spinde – dog udført på uldspinderier, bl.a. i Thisted. Derefter kom arbejdet med at lave strikvarer i familien, hvilket blev udført af kvinderne og pigerne. Der er dog også beretninger om, at drenge har hjulpet til med at karte ulden, hvis det foregik i hjemmet; men indtrykket er, at det stort set var kvinde/pigearbejde at forarbejde ulden.

Fåreskindet blev udnyttet til at lægge i sengen, på bænken eller i vuggen. Arbejdstøj lavet af fåreskind er kendt op i 1900-tallet, og blev og tit syet af en syerske. Af fåremælk blev der i visse tilfælde lavet ost, som blev spist i husholdningen, eller den blev solgt.

At lave lys af tællen hørte også med til husmoderens funktioner, hvorimod mændene tog sig af den handelsmæssige side af fåreholdet, som salg af lammene.

I den udstrækning dyrene krævede opsyn, var det som oftest større børn fra 8-10 års alderen, der stod for dette arbejde, selvom der også blandt de interviewede tales om mindre børn på 5-6 år. Dette opsyn bestod i at flytte fårene, hvis de stod tøjrede, og sørge for, at fårene fik adgang til vand. Der var også tale om at holde opsyn med, om der var syge dyr, og at rede det ofte indfiltrede tøj ud, så dyrene fik en tilstrækkelig radius at græsse på. Når fårene skulle hentes hjem, var børnene med til at finde og hente dem, og de kunne få ansvaret for at flaske enkelte lam.

Ansvaret for jorden og planlægning af afgrøder på de små kultiverede lodder med korn og kartofler hvilede i hovedtrækkene på mændene; men i udførelsen af selve markarbejdet som klargøring, såning og høst deltog hele familien. Når det kunne passes ind i fiskeriet deltog mændene; men kvinderne og børnene udførte ligeledes en stor del af arbejdet.

En stor del af kvindernes og børnenes tid gik med at klargøre krogene i fiskeriet. Dette arbejde bestod i at rede krogene ud, når mændene kom hjem fra havet, og gøre dem klar med madding ”*bedt*”, før de tog ud igen. Det var et opslidende, monotont og ubehageligt arbejde at ordne liner og kroge på de bakker, som hørte til fiskeriet. Det var koldt for fingrene i vintermånederne, og de muslinger, der blev brugt til madding, var ofte frosne. Derudover var det i de gode travle dage i fiskeriet et arbejde, der måtte udføres om aftenen, så de 2-4 bakker med 600 kroge på hver var klar, når mændene igen tog på havet om morgenen. Hvis det kunne lade sig gøre, havde man nogle bakker parate; men det krævede flere bakker, liner og kroge i overskud og adgang til ishuse.

At klargøre krogene i fiskeriet blev efterhånden et lønarbejde, som nogle kvinder udførte for fremmede mod en vedtaget betaling.

Sæsonarbejdet med at plukke bær var en aktivitet, der som oftest blev udført af kvinder og børn; men hele familien kunne i perioder være engageret i denne aktivitet. Hvis der var mange hænder til at plukke, kunne bærrerne ved salg til købmanden indbringe en rimelig god fortjeneste, familien kunne leve på i flere måneder.

En vigtig reproduktiv funktion, der i det daglige hvilede på kvinderne, var at tage sig af de aftægtsfolk, der kunne være i familien. Det kunne være et stort ekstra arbejde, hvis de gamle var syge eller for gamle til selv at kunne klare sig. Når der var sygdom, kunne de store piger holde vagt ved sygesengen, ligesom det ofte var dem, der tog sig af funktionerne i denne ekstra husholdning.

De større drenges bidrag til økonomien kunne bestå i at være tjenestedreng på en af bøndergårdene. Mange havde forskelligt arbejde udenfor hjemmet i perioder og tjente lidt penge; men lige så vigtigt ”fik føden” og eventuelt noget tøj som en del af betalingen. De belastede således ikke familiens økonomi i den pågældende periode.

Pigernes arbejde var mere uundværligt i husholdningen; men de kom ud at tjene, hvis deres arbejdskraft i hjemmet kunne undværes.

Den adskillelse mellem kvinde- og mandsarbejde, som det af ovenstående kunne se ud til prægede fiskerfamilien, har naturligvis bund i kulturelle og sociale forhold. Der findes ingen beretninger om kvinders direkte deltagelse i fiskeriet. Det er et generelt træk ved det mere specialiserede fiskeri i næsten alle samfund, hvis det da ikke lige drejer sig om subsistensfiskeri. Med hensyn til aktiviteterne på land, er arbejdsopdelingen i høj grad dikteret af sociale forhold, som familiens sammensætning og økonomiske formåen; men naturligvis spiller arbejdets karakter en rolle, f.eks. er tørvegravning og lyngslåning, som er fysisk krævende aktiviteter, generelt mandearbejde. Jagt udøves udelukkende af mænd og drenge. Her gælder det samme som for fiskeri; at det er aktiviteter der kulturelt forbindes med mænd.

Jo fattigere, tættere på overlevelsen og mere udsat økonomi en familie har, jo mindre arbejdsopdeling har den generelt råd til at have.

Landskab og naturressourcer.

Det landskab, som kystens befolkning opererer i, udgøres fra havsiden af, af forstranden og dernæst havklitten, som er skabt på hævede tidligere havområder. Længere inde kommer de massive klitter, som delvis skjuler Stenalderhavets gamle kystskrænter. Herimellem ligger klitheder, søer, moser og kær samt de lavere vest-østgående klitrækker, der er skabt af sandflugten. Gennem området løber flere åer.

I Thy refereres der bredt til dette område som *klitten*. Havklitterne betegnes som *havbakker*, de lavvandede vådområder som *vander*, de tværgående lave klitter kaldes *rimmer* og den inderste klitrække kaldes *sander*.

Stranden.

En af de naturressourcer, der knytter sig til stranden, er en sparsom tang, hvor der, når forholdene er gunstige, kan gemme sig rav. Både tang og rav er blevet brugt på forskellig måde, som det skal redegøres for senere. På stranden har befolkningen kunnet samle ilandskyllet træ til brændsel, og hvis det drejede sig om opskyllet tømmer, har de haft mulighed for at købe det på strandauktion. Der kunne drive en del vraggods, og af og til ved strandinger større mængder af kul i land, som gav brændsel til lange tider.

Strandingerne er et kapitel for sig, når det gælder disse kystsamfund, både hvad angår økonomiske forhold; men også sociale og kulturelle aspekter. Strandingerne gav arbejde og indtjening, ligesom arbejdet som strandvagter og medlem af bjergelavet var eftertragtede økonomiske muligheder. En position som strandfoged i disse samfund var forbundet med både økonomiske fordele og prestige. I tilfælde af

forlis på stranden var det strandfogedens ansvar at organisere hjælpen og bjergning af gods, ligesom det var ham, der optog større partier af vraggods. Til stranden knytter sig mange begivenheder, som derefter er blevet en del af fortællingen om samfundet. De store forlis har været skelsættende begivenheder i de små samfund, og har i mange tilfælde påvirket store dele af samfundets økonomi; men historierne om forlis og drukneulykker har også sat kulturelle spor, idet indre mission stod stærkt på kysten i Thy. De store forlis bidrog også til at gøre kystsamfundene kendte i det øvrige land, hvor kendskabet til fiskerne og fiskeriets forhold ikke var særlig kendte.

Havklitten.

I ressourcemæssig sammenhæng har havklitten, der også betegnes som den hvide klit, haft stor betydning. Man udnyttede havklittens vegetation af hjelme og marehalm til græsning og vinterfoder til husdyrene, til tagdækning og tildækning af høstakke, og planterødderne blev også brugt til brændsel. Den menneskelige udnyttelse af havklitten førte ret tidligt til, at staten – kongen – forsøgte at frede området, hvilket dog ikke fik nogen nævneværdig indflydelse på kystbefolkningens praksis. Forvaltningen af havklitten har i nyere tid taget sigte på at dæmpe sandflugten og sikre kysten. Problemet har været sandfygning fra klitten og ind på naboarealerne. Disse landbrugsområder er op gennem historien blevet påvirket af sandflugten. Til tider har følgerne været opgivelse af marker, flytning af gårde og nedlæggelser af kirker; et problem der først blev løst omkring 1930 ved tilplantning af klitten med hjelme og opsætning af fyrris.

Klitheden.

De udstrakte hedesletter mellem klitterne har været under kulturpåvirkning langt tilbage i historien. Denne påvirkning har en del til fælles med heden i det øvrige Vestjylland, hvor hedelandbruget har været funderet på fåreavl og adgang til store strækninger med lyng. Også i Thy har adgangen til lyngen som ressource haft en afgørende betydning for fåreholdet. Den unge lyngs egenskaber som foder for husdyr er blevet værdsat til græsning; men den er også blevet høstet til vinterfoder. Den ældre lyngs træede vækst har givet den nytte som brændsel. Brændsel skaffede man sig også i form af fladtør, skåret af lynghedens øverste lag. Udnyttelsen af lyngen som ressource strækker sig videre til husflid, isolering, tagdækning m.m. Går man længere tilbage i tiden, blev der bygget udhuse og folde af tør.

Udnyttelsen af de inderste klitter, der var bevoksede med laver og mosser, hvilket gav dem navnet de grå klitter, drejede sig om høst af foder. Også her fandt jagt sted.

Klitheden var ligeledes et vigtigt jagtområde, hvor man bl.a. satte snarer for harer og fugle. Hedens bær var en vigtig ressource både til brug i husholdningen og til salg. Lyngen gav gode muligheder for biavl med produktion af honning og mjød. På heden hentede man også planter og hugorme til medicinsk brug. Hedens søer, åer og moser havde stor økonomisk betydning til jagt og fiskeri samt ægindsamling og høst af tagrør.

De engarealer, der grænsede op til åer og søer, var uundværlige til høslet, som nærmest var en forudsætning for at holde kreaturer eller får. Mellem klitterne lå der også små våde enge, de såkaldte *siger*. Når man ser bort fra *sigerne* havde mange af havboerne ofte engskifter langt væk fra fiskerlejet. Nogle af de engskifter, der hørte til Stenbjerg og Vorupør, lå f.eks. i Nørhå, og det var besværligt at få høet høstet og

kørt hjem. Et *hawlas* skulle lægges godt til den lange tur gennem klitterne, og det krævede en speciel teknik at lægge læsset, så det ikke væltede af.⁵

Den mangfoldige udnyttelse.

Egentlig kan man sige, at havboernes økonomi var tredelt – mellem fiskeri, landbrug og den øvrige udnyttelse af de naturressourcer, klit og hede bød på. Hvordan den enkelte families økonomi var sat sammen over denne tredeling, varierede en del afhængig af familiens sammensætning, ressourcernes tilgængelighed og mange andre ting. Den del af landbruget, der havde med fåre- og kreaturhold at gøre, beroede i høj grad på fri adgang til de landskabelige ressourcer i klitten og på heden. For den fattigste del af befolkningen, der ikke ejede jord, var adgangen til de frie naturressourcer en nødvendighed som supplement til indtjeningen i fiskeriet. Selv efter udskiftningen af klit og hede var den praktiske udnyttelse for en stor del fri, og de enkeltes lodder ikke markeret med hegn eller lignende. En af de adspurgte udtrykker det således: *I min barndom brugte folk stadig arealet som det var praktisk til. Hvis en ikke havde spor lyng på sit stykke, og han skulle bruge lyng, ja så fik han det andet sted fra. Skel var ikke noget man tog så tungt på i klitten. De skelmærker der var, det var til nogle naturlige kendetegn. Der var ingen hegn eller andet sådant. Klitveje har det jo sådan, at de går der, hvor man kan færdes, og så er vejen skel, og i løbet af 20 år var vejen flyttet 10-15 meter.* (AF)

I det følgende vil den økonomiske ressourceudnyttelse blive gennemgået således, at landbruget bliver behandlet først, og derefter de mange andre former for udnyttelse, der fandt sted, samt de forskellige aktiviteter, der hører sammen med ressourceudnyttelsen. Der er lagt vægt på en beskrivelse af aktiviteterne, der beror en del på den personlige fremstilling, der giver mulighed for at kæde individ og aktivitet sammen for en mere nuanceret fremstilling, samt mulighed for at analysere den kulturelle og sociale orden, der udgør en ramme om aktiviteterne.

Klitlandbruget og fåreavlen i Thy i nyere tid.

Når det gælder oplysninger om landbrugsforholdene i Thy i 1800-tallet, findes der to væsentlig kilder: præsterne K. Aagaard og C. Diørup. Begge giver en god og fyldig beskrivelse af de økonomiske forhold, der karakteriserer landbruget i kystsognene. De giver derfor en god baggrund for at forstå træk ved det landbrug, vi finder op mod slutningen af 1800-tallet.

Klitbruget var fra gammel tid funderet på sædvanen med at lade kreaturer og får græsse frit på klittaget, som bestod af hjelme og marehalm, samt på de udstrakte lyngarealer mellem klitterne. Vinterfoderet bjærgede man på den samme vegetation. Denne skik var medvirkende årsag til sandflugten, der hærgede i Thy; men her spiller klimatiske og geologiske forhold også en stor rolle, op gennem den periode, man kalder "den lille istid" 1450-1750. Knud Aagaard, der i begyndelsen af 1800-tallet beskæftigede sig med sandflugtproblemerne, siger i *Beskrivelse over Thye: Det værste ved klittaget er, at det er så godt et foder.*⁶ Hans bemærkning skal ses i sammenhæng med de bestræbelser, der allerede længe havde fundet sted fra myndighedernes side på at stoppe græsningen i klitten. At skikken fortsatte, selv efter at klitten var blevet

udskiftet, og man begyndte de første forsøg på at plante klitten til, fortæller noget om betydningen af adgang til denne ressource.

Kreaturholdet kunne variere en del. En mindre gård kunne have 4-6 køer og et antal ungkreaturer. Her kan nævnes, at skifter fra 1792 fra Klitmøller angiver 4 køer som almindeligt, samt et par kvier og kalve. Faktisk er der kun 2 skifter, der ikke nævner kreaturer. Kreaturholdet skal ses i sammenhæng med den specialisering på kvægavl, der karakteriserede hele Thy. Ikke bare herregårdene med deres *staldøksne*; men i lige så høj grad bønderne, hvorfra herregårdene først købte dyrene, når de var 4-5 år gamle.

Af de kornsorter, der blev dyrket, var byg og havre langt de vigtigste, derefter kom ærter. Vækstbetingelserne for rug var generelt i Thy ikke særligt gode; men Aagaard nævner, at der især vestpå i de mere sandede egne avles en del rug.⁷ Af skudarten på Norge fremgår det, at en del af den rug, der blev dyrket, blev eksporteret til Norge. Aagaard skriver dog også, at sine steder er rugavlen så ringe, at manges bonde må købe rug til at bage af. En del af det havre, der blev dyrket, blev brugt til foder til kreaturerne. Der er dog ingen tvivl om, at kornavlen ikke har spillet nogen stor rolle i Thy, hvor landbruget generelt har været rettet mod kvægavl til eksport og fårehold til husholdningen. Nærmer vi os perioden sidst i 1800-tallet, sker der en reduktion i kreaturholdet som beskrevet ovenfor; men stadig er der mange, der har lidt kreaturhold.

Fåreholdet har altid haft en væsentlig betydning i Thy. Diørup nævner fåreholdets betydning i sin beskrivelse af forholdene i Thisted Amt fra 1842, hvor han siger, at får holdes der forholdsvis langt flere af i Thisted Amt end i landets øvrige amter.⁸ I Hundborg Herred holder man næsten 10 får pr. tdr. hartkorn. På herregården har man flokke af får på 100-150, og bøndergårdene har alt efter deres beskaffenhed 20-50 får. Husmanden har 10-15 stykker. *Ej blot den der ejer jord; men indsiddere, tyende – ja selv almissemønstrene har får*, siger Diørup. Ifølge Aagaard spiser folk i Thy meget fårekød, og ulden klæder dem på. Ulden kunne også sælges; men Aagaard beklager, at man ikke sorterer ulden, da den så ville give en højere pris ved salg. Ifølge Aagaard spiser thyboen næsten kun får og fisk, og ser man efter i de optegnelser, som Diørup har lavet, figurerer får næsten ikke som en vare, der bliver solgt, kun lammene og ulden anføres.

Personlige beretninger om fåreholdet.

Vangså.

Der var 14 derude i Vangså, der havde landbrug, og de fleste havde også fiskeri. De fleste havde kun en ko eller 2, men en enkelt havde 4, og en havde 6 køer.

Vi havde en 12-15 får til stedet i min bedstefars tid sidst i 30erne og først i 40erne, og en vædder. De gik løse rundt omkring. De gik på det stykke hen til skoven. Der må de have kunnet finde vand. Lige i foråret stod de tøjrede udenfor, så de kunne vænne sig til det. De stod altid 2 i samme tøj. Nogle gange kom de i "snærre" – blev filtrede sammen. Nogle gange blev det som flettet, og de kunne stå og næsten kværkes i tøjret. Der skulle ses til dem hver dag, og det var så min bestilling. En dag skete det, at de var blevet filtret sådan sammen, at de til sidst stod og gispede efter vejret. De havde gået rundt om så længe de kunne, til de bare lå der og gispede efter luft. Der skulle ikke være ret meget buske eller andet, for at de fik sig viklet om ved f. eks. noget blåbær ris. Jeg skulle virkelig se efter dem.

De fik lam i marts. De fleste fik 2 lam; hvis de fik flere, ville fåret ikke kendes ved det sidste.

Fårene blev klippet hvert år inden de skulle ud. Først skulle de vaskes. Så skulle de stå og tørre, og så skulle de klippes. Det var jo når de havde lam. Når de så blev klippet, så kunne lammene ikke kende dem. Så stod de jo og brægede der... Vi klippede dem med en fåresaks. Jeg var så ræd for at komme til at klippe i dem. Der var jo somme steder der bagpå, hvor der var nogle sorte totter, og der var steder, hvor ulden var finere. Det skulle jo sorteres, for det fine uld fik vi mere for.

Jeg husker, da jeg blev voksen, så skulle jeg ud på Uldspinderiet og sælge det her uld i sække. Det var sidst i 50erne, vi solgte til Uldspinderiet i Thisted. Jeg var inde med uld for min bedstemor. Der var ligesom en port, hvor man stillede de sække, og så lukkede de nogle store døre op, og der kom man ind med uldsækkene. Så blev det vejret og kontrolleret – de hældte ulden af og tjekkede den. Det, der var rigtig pænt, fik vi mere for. Måske var det også for at rense det; men vi havde jo vasket dem så godt så... Så fik vi afregning for det. Vi vidste jo ingenting om, hvad vi fik for det, så det var jo spændende at komme hjem med den bette check der. Hvad vi fik pr. kg? Det husker jeg altså ikke; men det var almindeligt, at folk solgte deres uld til Thisted Uldspinderi.

Før spandt de selvfølgelig selv deres uld – i gamle dage.

Men det var jo en af indtægterne ved fårene, ulden og lammene som blev solgt.

Hvis der var nogle får, der ingen lam fik, så blev de solgt eller slagtet, for så var de jo ingenting værd.

Det skete jo, at moderen ikke ville kendes ved lammene. De kunne være meget vanskelige. Nej, jeg husker vi havde sådan et bette lam inde i stuen. For det var jo koldt. Vi prøvede jo altid at holde liv i dem. Vi havde lammet herinde for at holde liv i det. Det blev flasket. Det skulle jo have tit, når de var helt bette. Den fik, inden vi gik i seng, og så havde vi stillet an – den lå i en papkasse der henne – så havde vi stillet an på en stol og noget. Så lige inden vi gik i seng, så varmede jeg flasken, og så pakkede vi flasken ind i et uldent stykke, for at den kunne holde sig varm. Så den kunne tage engang om natten. Så kunne det så gå, til vi kom op. Så gik der ikke ret længe – der gik ikke mange dage, så havde den lært at tage flasken om natten. Efter nogle dage kunne vi høre, at når vi så var gået i seng, så puslede det, og den begyndte at sutte – så havde den fundet ud af, at den flaske var der, og selv at tage flasken! Vi havde jo sat flasken fast, ellers plejede vi at holde ved den. (KC)

Far han var husmand og fisker i Vangså. Ja, fiskeriet var jo bedst om foråret – foråret og efteråret. Vinter blev det ikke brugt så meget. Det var sjældent vejr til det. De var jo heller ikke så store, bådene, dengang. De var 4 mand om en båd. Det var de også, da han fiskede fra Vangså. (Senere fiskede faderen og en del andre fiskere i Vangså fra Klitmøller, forfatterens bemærkning). Det var jo så mindre både igen. Mest robåde og med sejl til. Dengang gik de jo heller ikke så langt ud. De fleste af indtægterne de kom fra fiskeriet. Så havde vi det der bette landeri med 3 køer og et par heste – nordbagger – og et par grise og en halv snes får. Det var i 30erne, hvor jeg var en 7-8 år.

Hvor meget jord, der var til ejendommen – ja der var jo, så vi kunne føde de der 4 køer og så et par heste. Vi havde beboelse i den ene ende. Så næste halvdel var stalden, og så kom der en vinkelbygning, og det var laden. En stor del af jorden var klit og hede. Der var ikke så stor en del af det, vi dyrkede. Men der var en del jord til selve ejendommen. Vi avlede da både hø og korn og kartofler. Engskifter havde vi oppe ved Vang Sø, Søndersø som vi kaldte den. Og så havde vi også oppe ved Sjørring Sø. Det solgte vi, for det var for ucentralt. Så slog vi hø deroppe ved Vang Sø om sommeren, og fik det bjerget og kørt hjem. Det var slæb, for vi kunne ikke køre ned til søen. Det var jo søbund, så det kunne ikke bære hestene. Vi bar det på ryggen op på stranden, som vi kaldte det. Oppe på det tørre, og så blev det så kørt hjem. Det blev slået med

håndkraft, ja med en le. Jeg var såmænd ikke så gammel, inden jeg kom med op og skulle bruge leen.

Fårene var hårdføre. Når det sneede, så fandt de en klit, hvor de lagde sig i læ. Fårene de gik jo ude i klitterne. Så snart bønderne fik bjerget avlen de forskellige deromkring, så gik fårene løs. Og så blev de lukket ind om aftenen. De gik frit over det hele, også mellem husene; men de ville helst være nede mellem klitterne, der var der jo grønt, og de kunne finde noget. Så det var mit job at få dem ind. Så fik de noget korn som supplement.

Det var mit job at passe fårene om sommeren. De kom tidligt ud, så snart landmændene begyndte at dyrke jorden. Så kom de ud i klitterne og blev tøjrede. Det var mellem Vangså og Klitmøller. Der skulle jeg så flytte dem to gange om dagen om sommeren og give dem vand. Vi gravede nogle huller, og der kom de og drak. Det var på de lave områder i klitterne. Der, hvor grundvandet stod højt, du skulle ikke grave mere end 1½ meter ned. Det startede vi med, at rense de der huller op tidligt om sommeren. Fårene stod tøjrede 2 på hver, med en legn som vi kaldte det. Så skulle de jo så flyttes rundt. Jamen, der var egentlig ret meget, de kunne spise om sommeren. Der var en hel del græs og sådan. Lyng fodrede vi med om vinteren. Så slog vi jo lyng – det var så øst for Vangså. Det var lyng, vi havde til foder, både til køer og får. Det var mest det der renmoslyng, som de bruger til mos nu til juledekorationer. Det slog vi der om sommeren og sidst på sommeren. Så fik vi det ind i laden, og så havde vi det at tage af. Fårene kunne godt snærre sig noget sammen. Jeg har faktisk været ude for, at der var nogle der græssede op ad en skråning, så var der en af dem, der var rullet om på ryggen og blevet kvalt, da jeg kom om morgenen. Så det var jo ikke så godt. Men der var ikke noget at gøre, dengang jeg kom til. Den var død. Ja det var da noget af et økonomisk tab.

Det med, at fårene løb op på landet? Nej, det var der ikke problemer med, for de blev først sluppet løs i klitterne, når avlen var bjerget.

Så solgte vi jo så lam der om forsommeren. De fede. Så kunne vi selv slagte et gammelt får. Lammene blev opkøbt af en krejler. Så de blev altså solgt. Jeg mener, det var under 100 kr. for lam, vi fik; men jeg er ikke sikker. Det var ikke ret meget vi fik.

Ulden, ja der kom jo en ældre dame på omkring 40-50 år og klippede fårene. Det var for resten Jens Peter Hoxers mor. Hun gik rundt og klippede hos flere. Så fik hun lidt for det eller uld for det. Det husker jeg ikke. Hun havde sin egen fåresaks med.

Vi vaskede dem jo selv først i det her store fårekar. Det var noget af et hyr. Som regel klarede vi det på en dag, vaskeriet, og vi var lige så våde som fårene. Jo, de blev sæbet ind efter alle kunstens regler og skyllet godt. Så skulle de jo helst gå og tørre et sted, hvor de ikke gjorde sig for beskidte. Lige til Lise hun kunne komme og klippe dem. Det var hun vældig ferm til da.

Så sendte vi ulden til Læsø og fik den gjort i stand og kartet og spundet. Så fik vi det tilbage, og så strikkede mor med det. Noget af det solgte vi vel også. For der blev jo noget uld af de der får. Jeg har selv været med til at karte uld. Jeg tor faktisk vi kartede selv, og så sendte vi det af sted til Læsø, hvor det så blev spundet. Der var jo et stort uldspinderi på Læsø, og så kom det jo tilbage som garn. Fårene blev klippet om foråret, allerførst på sommeren, ellers blev det jo for varmt for dem. Det var vel sidst i 30erne og først i 40erne, ulden kom til Læsø.

Kørerne de var helt vilde med lyng, når de kom ind om efteråret. Mælken brugte vi selv, og så fik naboerne, dem, der ingen køer havde. De købte mælk hos os. Under krigen kærnedede vi selv smør. Da var der jo mangel på smør. Ellers var man jo nok holdt op med at kærne smør i hjemmene, men så under krigen tog man det op igen.

Vi slagtede jo gerne en gris eller to, og det blev der bl.a. lavet pølser af. Vi havde en jordkælder, der havde vi et stort kar med flæsk og sådan noget, og så et kar med fisk. Saltede fisk. Det var mest langer – en slags torsk er det. Så vi havde de to saltkar, der stod dernede. Der var jo ikke rigtig penge til at købe kød ellers. Ja der kom godt nok en slagter en gang om ugen; men der var ikke så mange penge at rutte med dengang.

Vi havde så også en 20-25 høns, og så havde vi jo kyllinger, som vi havde at spise af og høns at koge suppe på. Så vi fik nok at spise. Æggene, ja dem solgte vi, men det var mest til naboer, ja dem, der blev tilovers, blev solgt til købmanden. (JPOJ)

Klitmøller.

Min far var fisker der tilbage i 20erne; men vi havde da også lidt får, en ko og nogle høns, som mor passede. De gik for det meste hos fårene, som stod tøjrede. Vi havde jo lyngen der sønder for huset, hvor fårene kunne gå. Det var lidt forskelligt, hvor mange får vi havde; men omkring en 6-8 stykker. Fårene var tøjrede i klitten. Vi skulle hen og flytte dem vi børn. Det var ikke altid, vi havde lige stor lyst til det.

Det var en begivenhed, når de skulle vaskes. Det var så en af nabomændene til far og mor, som havde et fårekar. Så var det jo så med, om der ville blive godt vejr, så de kunne blive klippet, inden de gjorde sig beskidte igen. De skulle jo vaskes og ordnes, før de skulle klippes der en gang om året. Det var på bestemte tider først på sommeren, de ordnede det. Det var en kone herudefra, der klippede får. Hun gik rundt og klippede får. Så blev der bredt et stort sejllærred ud på den grønne mark. Så bandt de jo benene på fårene. Det skulle vi jo da endelig overvære, vi børn, når Irene kom med sin saks og klippede får. Det var ikke så vældigt mange får, vi havde; men der var da alligevel så mange, at mor altid fik en sæk uld, når de blev klippet. Henne for enden af Krovej var der en, vi kaldte "strikkemanden"; han havde maskiner. Så byttede hun med ham med uld, og fik ulden undertøj tilbage. Det skulle far jo bruge, når han skulle på havet. Nogle gange fik hun mere, end hun kunne betale med uld; men det kunne hun så betale af på. Så nogle gange skulle hun hen til strikkemanden og have betalt noget.

Lammene blev solgt, dem vi ikke selv slagtede. Der var altid nogle krejlere, der kørte rundt og købte lam.

Så slagtede vi som regel hvert år et stort lam, der blev saltet ned. Vi slagtede som regel også et får, som også blev saltet ned; men en del blev roget. På loftet hængte så som regel et roget fårelår og et tørret fårelår og et roget griselår og en tørret fisk. Det var vort pålæg.

Vi havde jo også en ko. Den gav mælk, og så var det sådan dengang, at hvis der var nogle familier – der var især en familie, der var meget stor, og de havde ikke meget. Var vi fattige, så var de endnu fattigere. Mor hun kunne godt sige: Kan du lige løbe hen til Kristine, og spørge efter om hun vil have en spand mælk. Nu har jeg noget her. Så fik hun den spand mælk. Det var også en jordløs familie, han var fisker, og de havde ingen dyr. På en måde så var vi måske nok dem, der havde noget, selvom det var lidt.

Far gik meget op i plantesagen, og ved mit barndomshjem tilplantede han i 50erne 3000 kvadratmeter af klitten, den del med lyng, med træer. Da havde han heller ingen får længere. (AC)

Vorupør.

Jeg er født 1918, og min far var landmand i Sdr. Vorupør. Jo, jeg mener han fiskede en overgang sammen med en broder; men det husker jeg ikke, kun at han drev landbruget der. Vi havde får, omkring en snes. Da jeg ikke var ret stor, 6-8 år, gik jeg ned i klitten og flyttede fårene. De skulle jo flyttes. To gange om dagen skulle de flyttes. Vand skulle de jo have også. Og det måtte ikke nå, hvor det kom ud, vandet for det var jo farligt. Hvis de så blev forstyrrede – nej, vi skulle måle ud, til det passede. Jo, de gik sommetider to i det samme tøj. Der var sådan en ting imellem dem, en legn, hed den. Det skulle vi passe på, at det ikke var i urede. Det er sådan en ting, der gør, at fårene ikke bliver snærret sammen i tøjret. Fårene her fra byen måtte ikke gå så nær, at de kunne nå hinanden. Det skulle vi også måle, at det var lang nok. Der var engang en kone, der kom til mig nede i klitten, og så sagde hun: Du flytter da vist dine får over på min mark? Det synes jeg ikke jeg gør, sagde jeg. Det synes jeg, at jeg er fri for. Så jeg fik da skæld

ud. Nej, det var hun ikke tilfreds med. Vi vidste ellers nok hvor skellet var, mener jeg, når det gjaldt sådan noget.

Så skulle de jo hen og vandes ved vandingsløbet. Det var vandhuller, der var gravet. Det var huller, der blev brugt fra år til år. Dengang regnede det mere end nu. Dengang var det så dejligt noget sommervejr.

Vi måtte have køerne ind derhjemme. Vi havde jo også køer. Vi havde nok omkring en ti køer og ungkreaturer og kalve. Det var et stort landbrug. Dem måtte vi så have ind, fordi det blev for varmt. Og så fik vi vor middagsøvn så længe. Det var nabopigen, der legede med mig, og vi legede med dukker. Hun hjalp mig også med at luge rodfrugterne. Det skulle børnene jo også ordne.

Jeg skulle jo passe fårene, da jeg var der omkring en 10 år. Det skal man jo have noget forstand på, og vide hvor græsset er og vandet. De spiser jo meget sådan nogle får. Det var mest græs, de gik efter, men tog også lyngen, når de kunne lide det. Så var det jo med hinanden, græs og lyng. Det gror jo som regel sammen.

Fårene gik ude, så længe som de kunne finde føde til. Så skulle de helst komme hjem ret hurtigt. For ellers blev vi jo forskrækkede for, hvor de var. Om de skulle være faldet i nogle gruber eller sådan noget. Eller var kommet ned i vandet. Så vi var spændt på det; men hele flokken kom som regel. Jeg kan ikke huske, vi har haft et dødt får. Så kom de ad Bredgade, og så havde vi en fårest, de kom ind i, og fik hø og lidt korn og noget vand.

De blev klippet en gang om året. Mor kunne godt selv klippe fårene. Hun havde en fåresaks til at klippe dem med.

De fik jo også lam, et eller to, det var lidt forskelligt. Jo, de blev solgt, hvis det kunne lade sig gøre. Så fik vi jo noget indtjening. Nogle gange blev de også solgt til naboen; men det gav størst indtjening, hvis de blev solgt til en krejler. De kunne godt være dyre dengang, men det er de ikke mere. Ulden, jo den kunne også sælges, og indbringe lidt, men det er også en saga blot. Hvis der kom en krejler og ville købe ulden, så solgte vi da til ham, hvis han ville give en rimelig pris. Min mor hun vævede – hun vævede tøj til far. Så blev det syet. Der var også en skrædder, der syede tøj til folk i Sdr.Vorupør. (JC)

Nr. Vorupør. Vi købte ejendommen, husmandsstedet her, i 1957. Den er omkring 100 år gammel. Der er 46 tønder land jord til ejendommen; men bortset fra lidt jord nær ved huset, hvor vi dyrkede kartofler, er det klitter og hede. Vi gav 11.500 kr. inklusive 6 får for gården. De skulle falde med et månedligt afdrag på 50 kr., og 900 hver sommer når lammene blev solgt. Vi lagde 2 får til den første sommer, og derefter lidt flere hvert år, til vi var oppe på 28 får i 1960.

Hvert solgt lam indbragte mellem 85 og 110 kr. ved salg til en krejler, der opkøbte lam. Det var et stort tab, hvis der døde et lam. Lammene skulle helst veje omkring 20-24 kg; men ofte vejede de mindre. De gik tøjrede derhjemme til hen på sommeren, så blev de sluppet fri i klitten. Derude gik de om vinteren. Nogle gange, når det var snestorm, klumpede de sig sammen i en hulning, og man kunne kun se dem, hvor deres ånde stod op gennem sneen. Der var andre, der tog deres får ind om vinteren; men vores gik derude. De søgte selvfølgelig ind, hvis de ikke kunne finde føde. Så fik de lidt korn; men det var dyrt at købe.

Fårene blev klippet en gang om året. Vi klippede dem selv. Det var mest Else, der klippede vore egne; det havde hun et godt tag på, og dyrene kendte hende bedst, for det var hende, der var om dem i det daglige. Af og til klippede vi også for andre, og tjente en skilling ved det. Vi kunne klippe 3 i timen, når det gik godt. Først skulle fårene vaskes i varmt vand og sæbespån i en stor træbalje. Sådan en havde alle den gang. Jeg husker som barn, jeg var med min mor hos nogle fattige folk. De vendte fårekarret om, da vi kom; så var det et bord.

Når fårene var vasket, blev de tøjrede, hvor der var noget grønt græs, og der gik de, til de var tørre. Så blev de klippet, og ulden blev solgt. Vi solgte til uldspinderiet i Thisted; men det var

ikke noget, der gav noget særligt. Det gjorde min mor også – eller var det Læsø? Det husker jeg ikke – jeg mener, det var til Læsø hun sendte ulden. Så blev den kartet og kom tilbage i runde tejer, som de kaldes. Så spandt vi det selv til garn. Jeg har da selv prøvet at spinde tråd på rokken, da jeg var dreng. Man skulle passe på, at det ikke blev for løst og sprang – knuderne var ikke gode i det færdige garn. Derefter strikkede min mor trøjer og hoser (strømper) af garnet.

Vi holdt op med at have får, da vi solgte noget jord fra til sommerhusgrunde først i 60'erne. Det var for svært at have får gående, når der var turister i området.

Mine forældre havde en ejendom ved Førby Sø, 2-3 km øst for Vorupør. De havde 4 køer, 4 får, 2 heste, grise og høns. Det ved Førby Sø er lidt særligt, for der kunne godt fiskes en del ål. Der var 7 lodsejere omkring Førby Sø med fiskeret dengang. En stor del af min fars jord var klit; men der var jo så også en del eng ned til søen. Min far slog lyng til køerne. Fedtprocenten gik op, når de fik lyng som foder, så det var udmærket foder til nogle kreaturer. Også hestene fik af og til lyng til foder. Min far drev jagt ved Ålvand. Dengang var det ikke fredet. Han skød mange harer; en gang skød han 2 i et skud. (PB)

Stenbjerg.

I mit barndomshjem havde de får. En 10-12 stykker. Vores nabo havde ca. 20 får. Det var der omkring 1930.

De gik ude i klitten og passede sig selv. Senere blev de tøjret med hæl på græs i Istrup; men det kostede jo penge. Fårene gik i klitten mellem Stenbjerg og Lyngby.

De blev slemme til at gå op på markerne i Istrup, på agrene der. De gamle får kunne stå med næsen op og lugte græsset. Så stak de af, de gamle i spidsen. Så gik de op på marken. Så tog de dem jo ind, landmændene deroppe. Der var særlig en af dem, manden på Istrupgård. Han sendte sin dreng til fiskerne med besked. Så kom han cyklende. Han skulle sige fra far og mor, at så mange af vores og så mange af deres! Så ville manden have penge for det – særlig galt, når terminen stod for. Så skulle der laves penge! 1 kr. for et får og 50 øre for lam pr. dag. Det var i 30'erne. Folk blev nødt til at betale, ellers fik de ikke deres får. Ellers beholdt han dem. Men de her kraftige fiskere, de var ikke sådan at komme af sted med. De var for nærige til at betale. Der var engang, jeg var med deroppe, da var de nær kommet i klammeri. Da blev ham manden bange. Han kom ud af døren i en fart. Hans kone Johanne hun var så skrækket. Hun var ude fra Vorupør af, så hun kendte jo fiskerne. Manden hed Marius Overgård.

Lammene blev solgt. Det var en tilbagevendende begivenhed. De kostede nok ikke over 20 kroner.

Folk kaldte fårene for klitspringere. Vi skulle jo se efter dem med mellemrum. Det var fordi, de ville gå op på agrene i Istrup. Så gennede vi dem tilbage.

Så var der nogle, der havde mange får. En 20-30 stykker. De fleste havde nogle får. Der var mange både her og i Lyngby. Måske var der flest i Lyngby.

Der var en i Stenbjerg, ham solgte de deres lam til. Han gav en god pris for dem. Det var en gårdmand, han købte lammene. Så spurgte man jo sådan: hvad fik du for dine, og hvad fik du for dine? Folk var jo ikke meget for at sige det. Poul havde så solgt hans lam. Så siger hans svigermor til ham, dengang han kom ind: sagde du, hvad vi fik for dem? -Jo, det gjorde jeg. Skulle det være en hemmelighed? -Ja, det skulle du ikke have sagt!

Naboen Kesse: Jeg mener da nok, de vejer en... -ja tror du, de vejede en 30 kg? 25 kg?

Svend: Nej!

Kesse: Nej? De gik jo derhenne i klitten. Jo, men der var da noget godt – der var da noget godt til dem nogle steder. Jo – lad os sige sådan nogle år som i år, da der regner tit. Så blev klitten jo grøn. Der blev så grønt henne i klitten af noget, der groede.

Hvis det var et år, hvor det var tørt, så kunne det knibe. Så var det jo, at de gamle får stak næsen op og snusede med østenvind. Så stak de af! Den gamle var stifinder, den gik først! Så gik de efter hinanden. Når de gik, fårene, så gik de bagefter hinanden i række på stien. Det var jo værst at få bjerget noget til dem. Det var jo ikke altid, vejret var lige nemt, og det var til at komme til at få bjerget noget.

Der, hvor Svend og hans far de slog - jeg ved ikke, om det var så vanskelig at komme til? Men jeg ved oppe i Fredskilde Sø, der hvor gammelfar han havde sit hø...

Svend: Jo det var vanskelig at komme til vores! Det foroven. Vejen den går der – den der går til Nørhå, det foroven det var tørt. Det var det, vi kaldte katteskæg. Det var noget ligesom katteskæg!

Så skulle vi bjerge et læs der, og så længere nede skulle vi bjerge et læs. Det skulle vi vade til! Vi havde bukserne smøget op her. Så gik vi ud i det! Det var okker og sådan noget klistret!

Det skulle bæres i land!

Fakta er, at det kunne slet ikke betale sig; men vi havde jo fårene, så skulle de jo have noget!

Om de døde, hvis det havde været nogle ringe år? Nej det gjorde de ikke. Så slagtede vi dem. Det gjorde vi selv. (SJ)

Mine bedsteforældre havde ingen køer; men 8-9 får. Der havde min mor 2 får mellem dem (faderen døde da børnene var små, forfatterens bemærkning). Det var jo en god hjælp, når lammene skulle sælges. De indbragte en 25-30 kroner pr. lam. Det var jo ikke, fordi de vejede så meget; de gik jo der i klitten og fik ikke alt det gode græs, som der var oppe på landet. De måtte klare sig med det, der groede i klitten. De klarede sig da også; men de blev bare ikke så store. Det var ikke altid, de fik lige mange lam. Vi synes jo, at de skulle have 2 lam hver; men det kunne hænde, at de kun fik 1, eller at et lam døde. Hver havde et stykke klit. De måtte tøjre får på sådan noget hede og noget. Det blev jo ikke brugt alligevel, kun til får. Så sagde folk, det er mit - det bruger jeg hvert år. For de stod jo i tøjr, 2 får i samme tøjr med en legn til at skille dem ad. Der gik de med deres lam. Men det var jo heller ikke altid, de var lige lette at styre. Når de kom til gangs, og lammene kom for langt fra. Vi sagde altid til den gamle: var det ikke synd, fåret skulle stå der alene? Men han sagde: den vil løbe for langt væk. Tænk, hvis den kom op på vejen, det var jo forfærdeligt.

Fårene skulle flyttes 2-3 gange om dagen. Vi skulle gemme skrællen fra kartoflerne, og hvis der var et lille stykke tørt brød. Det måtte endelig ikke smides væk. Så kom det i melposen. Melposerne syede mor også lommeklæder af. Der var ingen ting, der gik til spille dengang.

Det var børnenes arbejde at flytte fårene – det skulle vi. Når vi kom fra skole: kan I komme hen og få flyttet de får! De skulle jo også have noget vand. Men nede i klitten gravede de et stort hul, så gik fårene ned og drak. Når så vi var med bedstefar nede og flytte fårene – de kendte os jo – så rykkede vi den hæl op, de stod i, og så kunne de finde æ kjell (brønden), hvor der var vand. Vandet trak til af sig selv, for der var jo steder, hvor det var fugtigt. De kunne godt tørre ud – så ved jeg ikke, hvad de så gjorde, om de gravede nok så langt ned. Der var altid nogle steder henne i klitterne, hvor det var fugtigt. Jeg ved, der er en hernede - jeg så da, dengang de gravede den. Jeg skal love dig, der er meget vand i den. Den har min bedstefar gravet. Dem er der mange af rundt omkring.

Der ville hugormene gerne være – ved æ kjell. De trak altid hen til vandet, og hvor der var fugtigt. Det skete også, at fårene blev stukket. Det skete gerne, når de havde snuden nede, og almindeligvis skete der ikke noget, andet end de fik et tykt hoved. Der var en, der døde; men den blev stukket bagi, fordi den lå ned, og så slog giften den ihjel. Den lå og var død. Det var jo en svær forlis at miste et får. (NCKM)

Min far var her fra Stenbjerg. Han var født henne i det gule hus der (skråt overfor), det var hans barndomshjem. Der var noget jord til ejendommen. Det gik noget vesterpå; men ikke ud til havet. Næsten alle fiskerne i Stenbjerg havde får dengang i 20erne. Der var en enkelt, der ingen havde; men de allerfleste havde. En del havde over en halv snes får. Nu mine forældre, her havde vi 6-7 stykker. Det var ligesom, der blev et gammelt til, for så skulle det jo sælges, og så blev der jo lagt et lam til. Min far og nogle af hans brødre, de var 4 om et stykke klit ovre fra Sdr. Vorupør og til sønder for bakken her i Stenbjerg. Det havde de jo får i. Så når vi kom efter høst, så blev de gerne sluppen løs. Ellers gik de sønder i klitten. Der gik de løs hele sommeren. Mellem Lyngby og Stenbjerg. Der gik alle fårene løs sammen i en stor flok. Jo, folk var da ude og se til dem engang imellem; men sådan en fælles hyrde var der ikke tale om – hver holdt øje med sine. De var så mærkede. Nogle havde et hul i øret, og nogle havde et klip i øret. Nogle var malede på siden. Nogle havde et mørkt bind om halsen med en snor i. Jo man kunne godt kende sine får. Lammene gik så sammen med fårene henne i klitten, og til ved den her tid (først i september). Så blev de solgt.

Fårene de blev jo så vasket og klippet i foråret. Så bagefter blev de gennet hen i klitten igen. Så gik de der, til det blev henad vinter, og der skulle til at være lam i dem igen. Så kom de hjem, og så når der kom lam i dem, så gik de igen henne i klitten. Så når vi kunne se – så, nu får vi vinterdage – så skulle de jo hjem. Og de var derhjemme ved om vinteren.

Om vinteren fik de hø og kålrabi. Vi fik gerne et læs kålrabi her om efteråret, når bønderne tog dem op. Jo, dem købte vi oppe på landet. De var ikke så dyre dengang.

Nej, de fik ikke lyng om vinteren vores får; men hø fik de.

Jo, min far havde et stykke eng oppe ved Fredskilde Sø øst for Stenbjerg. Men det solgte jeg, da jeg fik ejendommen. Jeg kunne ikke have får, for jeg gik jo alene uden kone. Jeg brugte jo så fiskeriet. Da krigen begyndte, og tyskerne kom i landet, ja så begyndte folk jo at sælge deres får, for de kunne jo ikke have dem for tyskerne. Der blev lagt miner ud. Så efter krigen var der ingen, der ville have får mere. De gamle forsvandt jo, og så var der ingen, der ville med de får og rende henne i klitten om sommeren og kikke til fårene. Vi skulle jo sommetider hen i klitten og kikke til dem, om der ikke var noget i vejen med dem.

Vand – jo, der var jo gravet nogle huller henne i klitten i sådan nogle lave pletter, de kunne komme til vandet. Fårene kunne så selv gå til vandet og drikke – du kan tro, de vidste, hvor hullerne var henne. Sådan et får er faktisk klogt. Den skulle ikke se på noget ret meget så... For når vi havde dem i tøjr, og jeg skulle så ned og flytte dem, når jeg så løftede den her hæl op, så løb de selv efter kilden. Da kunne de selv finde vej dertil. Jeg behøvede ikke trække dem. Jeg rykkede lige hælen op, og så rendte de af sted.

Det var så skønt at passe fårene som dreng. Det var skønt, når lammene de var små. De var så kæln. Når jeg lagde mig ned, så kom de hen til mig og ville sutte på mine fingre. Så når jeg skulle fra dem, det var det værste. Så skulle jeg undgå, at de fulgte med mig, for de var jo så kæln.

Jo, min mor og far gik da sommetider ned til fårene. Når far havde været på havet og ikke havde noget at lave, så gik han ned og kiggede til dem.

Vi havde kun får og så en hund. Ikke andre dyr. Jo høns havde vi også og en 3 ænder. Mor havde nogle ænder.

Noget af ulden blev solgt; men mor spandt selv og kartede. Det var hun vant til, for hun var fra Vangså. Der var hun vant til det i hendes barndomshjem. Jo, det lavede hun selv, og resten solgte vi så. Ulden kom hen til købmanden. Det fik han. Han sendte det vel til uldspinderiet i Thisted.

Jo, der var også små landejendomme her. Nogle havde et par køer og andre havde 4.

Der var 3 ejendomme, der levede alene af landbrug. Ellers de andre brugte fiskeriet. Nogle kørte op på landet og solgte fisk, også fra de små landejendomme. (KTM)

Istrup.

Jeg er født 1921 i Istrup på den ejendom, vi selv senere har haft. Mine forældre købte den i 1919, vi overtog den i 1951 og solgte den i 1989. Det var altså mit fødehjem. Min far var landmand, og det blev jeg også, det lå jo i kortene dengang. Nej, vi havde ikke fiskeri – kun det, der hørte til Ovesø. Der var egentlig meget jord til gården dengang. Altså klit og halvdelen af klitten solgte min far et af de første år. Halvdelen af jorden til gården i dag er også klit, ligesom i min tid. Ja nu er det jo plantet i skov. Der er 24 ha til gården, som var under plov, som man siger, resten var i vedvarende græsning, hvor høvederne kunne gå. Da min far overtog gården, var der vel et par heste og 56 køer samt opdræt og en halv snes får.

Vi havde en forelok (fåreindhegning) længst ude i klitten. I mine forældres tid stod fårene mest i tøjr. Inden jeg gik til skole, skulle jeg flytte dem om morgenen. Jeg var enebarn i syv år, så der var ikke andre til at gøre det. Senere fik jeg en søster, men hun hjalp jo ikke meget til derude. Vand – ja der var jo nogle huller rundt omkring, hvor de kunne komme til at drikke vand. Det var den måde, de blev vandet på, og på samme måde med høvederne, som vi siger. Det var i en lavning, hvor der i al fald var et sted, vi gravede ud til vand. Det var ikke sådan, at det var ene sand. Der var en høj, ja jorden steg meget, og der hvor det var højest, det var morænejord. Det var, for da sandflugten kom, der kunne sandet jo ikke ligge lige højt over det hele, så der var forskelligt jord; men der var jo sandklitterne ind imellem, så det var jo ikke egnet til at drive alligevel. Kartoffler avlede man selv, der var jo altid lidt jord til hvert hus, hvor man avlede kartofler og deslige. Man havde en ko til mælk. Eller en ged. Og får havde de selvfølgelig. Ulden brugte man til at væve og lave hoser og vanter. Det var jo vadmelsklæder, de brugte. Jeg har da været med til at vaske fårene og klippe dem. Vi havde et stort kar, der blev brugt til at vaske fårene i, og det brugte vi også, når der skulle slagtes. Så blev grisen lagt op på det og stukket. Så når det var gjort, blev karret vendt, og så kom der skoldhed vand i. Så blev den skoldet, grisen, og så blev den skrabet.

Lammene blev solgt, når de var slagtefærdige. Det var forskellige krejlere, der kom og købte dem.

De sidste år havde vi ikke får, der var for meget tur med de får. Vi solgte lammene hen på sommeren. Vi klippede fårene både forår og efterår. Så blev ulden pæneste. Hvis de skulle gå et helt år med ulden, blev den sej at vaske. Ulden fik vi jo så lavet garn af. Det tiloversblivende, vi ikke selv brugte, solgte vi til Uldspinderiet i Thisted. Der var også nogle gange, der var nogle krejlere, der opkøbte uld. Der kom jo til at gå rutebil. Vejen gik jo gennem vor gård, inden Kystvejen kom. Så rutebilen den gik lige igennem gården. Så kunne vi jo tage med den til Thisted til Uldspinderiet. Ulden blev vejet, når man kom ind med den, men jeg kan ikke huske, hvad den kostede. Der var en kilo- eller pundpris for ulden.

I Lyngby var der en hel del gamle fiskerkoner, dem hvis mænd ikke kunne blive ved med at fiske. Mændene kartede, og så spandt konerne. Så fik vi det hjem, og kunne så selv strikke det. Men jeg kan ikke huske, at karlfolkene har strikket – kun kvinderne. (JH)

Lyngby.

Jo, vi havde da lidt får og en gris. Det havde alle folk jo. Det var faktisk en sparegris, den blev opfedet og slagtet til jul – så fik vi jo en masse kød. Det blev jo saltet nede i kælderen. Den er her stadig, men bruges ikke mere. Der var jo ingen fryser dengang, og så blev kødet jo saltet. Vi fik først strøm i 1965 her i Lyngby. Godt 100 år efter byens opståen. Men min familie kom ikke før først i 1870'erne. Jo, den historie om byens opståen bliver stadig fortalt herude. Knud Madsen Nielsens bedstefar var måske den første, der blev født herude. Det kunne jeg godt forestille mig, han var.

Her var 7 får i mit hjem, der omkring 1930 – jeg er født i 1925. Til min farbroders – de havde jo landeri – de havde 2 køer og en so, der fik smågrise, og får, der var vel 10 får. Alle

herude havde får – lidt flere, lidt færre. De blev jaget ud i klitten om foråret, og så gik de derude. De kunne leve derude om vinteren også. Dengang var der jo noget til dem at æde. Men ja, nogen slog jo lyng om sommeren, efteråret og fik det hjem. Også gråris og sådan, det kaldes foringen – det var til fårene at æde om vinteren. For hvis det nu blev streng vinter, så kom de ind i fårestien, som vi siger, så havde de det der foring. Så var der et dårligt år, da fik bønderne oppe i landet lov til at slå lyng ude i klitten. De havde ikke foder til deres kreaturer, og køerne ville jo godt æde det.

Ellers så kom de hjem der hen ad foråret, når de skulle vaskes og klippes. Man skulle jo have det uld, det blev jo solgt. Jo, de var mærkede, der var sådan en pind om halsen på dem, hvor der stod – ja, nu vores får, der stod K L, det var fordi de kaldte ham Kr. Lassen Krogh. Når de så kom langt nok sydpå nede i Lodbjerg, så ville de jo gå på markerne. De kom jo langt omkring. Så blev der ringet - I kan komme og hente jer får. Det koster 1 kr. pr. stk. hvis I vil have dem udleveret. Jo, jo. Jeg har mange gange været til den efter får da. Det var jo fordi, de åd kornet, så skulle der jo betales. De havde jo opdyrket noget hede dernede i Lodbjerg, og havde nogle kornmarker. Men fårene de kunne jo altid komme ind.

Nej, jeg tror mærkningen fungerede godt nok. Der var aldrig problemer med, at folk ikke kunne kende deres får. Man vidste jo, hvor mange man havde. Det kunne jo ske, der var nogle hunde på spil. Så der var får, der blev skambidt og dræbt. Det skete jo også. Det var sjældent, men det skete da.

Nej de blev ikke sådan syge, det husker jeg ikke. Vi har aldrig haft får, der er døde herhjemme. Hvilke får? – de var ikke så langhornede som andre, jeg har set. De havde jo heller ikke en masse, masse uld, som nu andre får. De havde da et lag uld, men så heller ikke mere. Det var sikkert klitfår, som man siger.

Ulden blev solgt til en mand fra Herning. Han købte uld op. Han kom i sin bette ladvogn. Det blev jo vejet og alting. Dengang kom der jo også uldhandlere. Det var skægt, når de kom da. Hvad de fik for ulden – nej, det var ikke ret meget. Der var jo ikke penge mellem folk dengang. Men vi levede da godt, vi gik da ikke sultne i seng. Vi fik en masse fisk. Det fik vi næsten 5 dage i ugen, og så noget saltet og røget fårekød ind imellem. Slagter Petrus fra Morup Mølle slagtede får. Fårene blev jo stukket i nakken, det var noget forfærdeligt dyrplageri. Folk slagtede selvfølgelig også selv deres får.

Lammene de blev solgt – jeg tror det var en fra Hurup, eller var det fra Herning. Det var nok lidt forskelligt. Så tjente vi jo en skilling på det også. Man måtte jo spille på alle strenge.

Kartofler avlede vi selv. Far havde jo marker her søndenfor. Der havde vi så et stykke med kartofler. Det kunne også ske, der var lidt gulerødder i stykket, men det var nu ikke ret tit.

Men vi havde da en have engang. Inden min mor hun døde – hun var kun 36 år, da hun døde. Da havde hun da have, for hun kom jo oppe fra landet fra Svankær af, og var vant til det. Så hun havde både gulerødder og persille og den slags; men da så hun døde, så holdt det op. Far havde jo ikke tid, han skulle jo passe fiskeriet. Det var ikke meget, de tjente, men de skulle jo da tjene det de kunne, for at få brød på bordet. (JK)

Agger.

Flere havde lidt køer ved siden af fiskeriet der sidst i 30erne. 4 køer er det meste, jeg kan huske, der var nogen, der havde. Ellers var det tit bare en enkelt ko. Heste var ikke ret mange steder. Får var der mange af. Man skulle jo have et sted, de kunne være om vinteren. De fylder jo ikke ret meget, og sommergræsning det var jo ude på Tangen. Den var delt op på den måde, at syd for høfde 85 der var fri græsning. Og fra 85 og ind til æ hwolm (Martins Holm står der også på de gamle kort, forfatterens bemærkning), der bjærgede man hø. Og det var så her, vogterdrengen kom ind i billedet. Man lavede et læskur til ham derhenne i nogle indlandsklitter. Hans opgave var at sørge for, at fårene ikke kom nord for æ hwolm, der hvor man skulle bjærge

hø. Det var det her korte enghø – det er såmænd ikke mere end 20 cm høj; men så helt tæt og tyndtrådet – noget fantastisk krydret græs. Jeg tror snart ikke, jeg har lugtet noget lignende. Det lugter helt anderledes end andet hø. Det blev slået med håndkraft. Der var en gammel mand herude, da jeg var dreng, han var helt fantastisk til at bruge en høle. Æ Hwalm var så delt op i skifter? Ja det tror jeg nok den var; men jeg kan sådan set ikke huske, de har taget hø derude. Det hø jeg kan huske – da jeg var barn, var der ikke så mange, der havde får. De hentede hø af nogle skifter ovre ved Flade Sø. De skifter, der var her på sydsiden. Jeg tror de købte det. Der er nogle ret store fenner, hvor der går kreaturer også stadigvæk.

Det var jo løs hø – det var ikke noget med, at det blev presset. Jeg har da været med til at køre hø som barn. Det blev jo stakket derude. Det var sådan set utroligt, at det kunne blive tørt for dem. Der var jo ikke noget med, at man brugte stativ eller noget. Det blev bare stakket op i en høstak, så fik det lov til at stå, og blev kørt hjem løst. Det var vinterfoder til får og kreaturer, heste.

Fårene, ja de må jo have været mærket, for de gik jo i en stor flok derude. Jeg ved ikke, hvordan de var mærkede.

Jeg kan da huske nede ved mine forældre – der hvor der var badehotel, og senere bagerbutik, der blev de klippet. Nej, vi havde ikke selv får, min far brugte udelukkende fiskeriet, og så gik han meget på jagt. Sådan fik vi føden; men vi var fattige, meget fattige. Hos Evas forældre klippe de får, de havde selv en del får. Hos hendes far der var 6 køer, et par kalve og får: han havde nok en 10-15 stykker, og en vædder havde de, og et par heste. Og der var da også grise. Det var et stort landbrug efter Agger-forhold. Fårene blev jo vasket først og skulle stå på noget pænt rent græs og tørre. Jeg kan huske, vi var imponerede af de her får – de lå der uden at kny oppe på bordet. Det foregik jo med håndkraft. Da jeg var barn solgte man ulden. Jeg tror ulden kom til Læsø. Jeg var under 10 år dengang, så jeg husker det ikke. Det med fårene forsvandt i 50erne.

Ved den tid jeg kom i skole, løb vi meget nede ved Evas forældre. Børn i den alder har jo steder, de holder sig til. Vi købte mælk dernede, også oppe ved Poul Thøgersen – der hvor Strandgården er nu. Vi kom med en emaljeret spand, der kunne være en 3 liter i med låg på - et låg, der lige kunne klemmes fast. Det første jeg kan huske var, at vi gav 35 ører for en liter mælk. Så blev det sat op til 50 ører ret hurtigt. (JA)

Jeg kan fortælle min fars historie. Han hedder Poul Iversen og er 86 år nu. Han var som sagt fårehyrde på Agger Tange.

Far startede som fårehyrde i 1932, og han fik 250 kroner for det. Han var 15 år, da han sluttede med at være fårehyrde på Tangen. Det foregik på den måde, at fårene blev drevet ud på tangen, og så skulle han passe på, at de ikke kom ind på det, som de kaldte æ hwalm (holmen). For det skulle jo bruges til høslæt, det græs der var der, så det måtte fårene ikke æde. Det var høslæt til kreaturer. De havde jo en enkelt ko, nogle af dem flere. F.eks. kan jeg huske, at Søren Thøgersen havde både en hest og en ko og nogle får. Han dyrkede også noget jord sønden for den ejendom, han boede på. Hans hest brugte han til at køre for folk som vognmand. Der var 2 andre, der hver havde 2 heste, men de kørte kun for vandforsyningsværket. De kørte sand og grus op til støbepladsen, hvor de støbte blokke til høfder.

Hver morgen skulle far op klokken 5, for så stod fårene inde ved æ hwalm som vi siger – og så skulle de drives helt ud til kanalen. Så gik han ind og så byggede han – har han fortalt – sådan en hule af tang, som han fandt nede på fjordbredden. Så lå han, indtil han kunne høre fårene kom. Så skulle de drives ud igen. Så var han inde og kunne hvile sig igen, indtil de kom anden gang, og så til sidst til aften skulle de drives helt ud. Så kunne han tage ind med de arbejdsfolk, der arbejdede ved vandværket, som de hed dengang. Så startede det forfra næste morgen kl. 5.

Så har han fortalt om, at der var en morgen, hvor han sov over, og da stod fårene helt herinde ved byen. Så da han kom hen - der var en, der hed Jens Grøn, som også var en af dem, der havde får. Så da får kom drivende med dem, så skulle han nok forbi, hvor Jens Grøn boede, da stod manden oppe i døren med tommelfingrene i vesten og kiggede - man han sagde ingenting til får. Men da var fårene jo kommen helt ind til byen.

Han fortalte også om, at der var nogle af de får der - de var næsten ikke til at styre, så rendte de til havet. Og var de mange, så skulle han passe på, for så ville de rende hjem. Hvorfor de ville rende hjem? Jamen, ude på tangen der var jo kun marehalm. Måske var der noget, der var bedre, der trak derhjemme. Hvor mange får var der? Hvor mange familier? Der var jo da Jens Grøn og Anders Andersen. Men der var jo mange, der havde får dengang. Hjemme ved min mormor og morfar havde de også får, og han var en almindelig arbejdsmand. De havde en fåresti derhjemme. Det var nok kun dem, der havde flere får, der var med i det der henne på Tangen. Hvorimod dem, der kun havde et par stykker, havde dem gående derhjemme tøjrede. (KI)

Fårenes plads i husdyrholdet.

På baggrund af ovenstående kan det sammenfattes, at næsten alle fiskerne i de samfund, der ligger på kysten, i årene 1920-40 havde et vist fårehold ved siden af fiskeriet. Næsten alle de adspurgte fortæller, at der hørte får til deres forældres ejendom. Fåreholdet varierer, men er sjældent over 20, og almindeligvis 8-10. De fleste familier ernærede sig således ved en kombination af fiskeri og landbrug. Om den sociale differentiering kan siges, at der var en mindre gruppe fattige fiskere uden jord og dyr. *Var vi fattige så var de fattigere.* Heri ligger der, at familien var uden det supplement og sikkerhedsnet, som lidt jord og nogle enkelte husdyr trods alt gav. Mange havde fiskeri som hovederhverv og nogle får ved siden af. Eller lidt mere, som i de fleste tilfælde fiskeri og "et bette landeri", som typisk bestod et stykke jord, hvor man dyrkede kartofler, havde 6-8 får, en ko, en gris til opfedning og nogle høns. Fiskeriet var stadig hovedøkonomien, selvom der kunne være mere jord, hvor der blev dyrket korn og kartofler og lidt rodfrugter samt et kreaturhold på 3-4 køer, 2 heste, 2 grise og 12-15 får. De få egentlige landbrug uden tilknyttet fiskeri, der var i fiskersamfundene, kunne have 6-10 køer, ungkreaturer og kalve, grise og en 10-15 får. Disse landbrug lå typisk som enkeltgårde og lidt væk fra stranden, men med størstedelen af den jord, der hørte til landbruget, i klit og hede samt en del engjord. De var således kystsamfundenes største jordbesiddere og ofte gamle familier på stedet. Lidt længere inde i landet lå de større landbrug, hvor kreaturholdet var stort, og der var et mindre fårehold. Jo bedre jord, jo flere køer og færre får.

Det generelle indtryk er, at fårene som husdyrhold betragtet var relativt nemt. At have nogle får krævede kun få ressourcer, og det var ikke så arbejdskrævende som f.eks. kreaturhold. Det var stort set uden omkostninger, især hvis fårene bare kunne gå frit i landskabet. Fårene var nøjsomme med hensyn til føden og på den måde ideelle i forhold til klitlandskabets ressourcer af hjelme, marehalm, lyng og lav. De var hårdføre i forhold til vejrliget på kysten. De kunne grave sig ned i en lavning i klitten i tilfælde af snevejr og klarede lave temperaturer i kraft af deres pels.

Det kunne virke som om, både kreaturholdet og fåreholdet var større før århundredskiftet, hvilket sandsynligvis har noget med den senere befolkningstilvækst og pres på jorden at gøre.

Organiseringen af fåreholdet.

Som det fremgår af passagen: *jeg kunne ikke have får, for jeg gik jo alene uden kone*, var det ikke muligt at have får, hvis der ikke var familie til at tage sig af den del af økonomien.

Hvor fiskeriet var hovedøkonomien, var det kvindernes ansvar at tage sig af husdyrene. *Min far var fisker der tilbage i 20erne; men vi havde da også lidt får, en ko og nogle høns, som mor passede*. For en dels vedkommende tog kvinderne sig også af pasningen af de få afgrøder. Her afhang det af rytmen i fiskeriet, om manden havde tid til at så og passe jorden. Høsten af afgrøderne blev dog som regel tilpasset, så manden kunne tage hovedparten af arbejdsbyrden. Det krævede mange kræfter at slå korn og hø med le; men kvinder og piger kunne deltage i dele af arbejdsprocessen. Manden tog sig også af slåning af lyng til vinterfoder til husdyrene.

Hønsene hjemme ved huset tog kvinderne sig ofte selv af, med fordring og indsamling af æg. Ligeledes med grisen, der jo også var i huset og derfor let at passe.

Hvordan man arrangerede sit fårehold varierer noget fra samfund til samfund. Steder som Lyngby, Stenbjerg og Agger med adgang til relativt store øde klithedeområder praktiserede i stor udstrækning fritgående får. I tilfældet med Agger dog med en fårehyrde til at passe på, at fårene ikke gik på områder, der var bestemt til andet formål. I samfund, der grænser tættere op til dyrket agerland, er det generelle indtryk derimod, at fårene stod tøjrede, indtil høsten var i hus på de dyrkede marker, og så blev fårene sluppet løs i klitten. Nogle nævner således, at fårene kunne klare sig ude hele året: *dengang var der jo nok, de kunne æde i klitten* – andre at fårene kom i fårest i om vinteren og blev fodret. Det sidste gælder, hvor fårene også gik tøjret en del af året. Måske spiller familiens økonomiske situation en rolle. Hvis familien ikke havde tilstrækkelige ressourcer til at skaffe vinterfoder eller ikke havde en fårest i, var de selvfølgelig nødsaget til at lade fårene gå frit hele året, og så tage risikoen med magre får eller får, der gik til om vinteren, med. Det kan også spille en rolle, hvordan sædvane og tradition var med hensyn til fåreholdet i det enkelte samfund. Det generelle billede er, at fårene går i en sti om vinteren på de hårde vinterdage og bliver tøjret i klitten efter læmningen, der sker om foråret sidst i april – først i maj. Efter høsten slippes de løs og går frit, til de kommer på sti igen om vinteren. Hvis vinteren var mild, kunne de gå ude vinteren igennem. Inden de slippes fri, tages lammene fra til salg, eller hvis der skal lægges til bestanden, kommer de med fårene i klitten.

En del af de gamle klitfår blev i første del af 1900-tallet tilført nyt blod, hvor man søgte at krydse dem med andre racer, bl.a. *Oxford Down*, som giver mere kødfulde får. Priserne steg noget både under 1. og 2. verdenskrig.

Den daglige pasning med flytning og vanding af får og kreaturer var børnenes arbejde. Fårene gik som oftest fjernt fra huset, så børnene, der var let til bens, havde til opgave at holde opsyn med fårene. Hvis fårene gik løst, blev de ofte vogtet af børn, og hvis dyrene stod tøjret, skulle de flyttes regelmæssigt, og det var naturligvis nødvendigt at sørge for, at de havde adgang til vand mindst en gang om dagen. Vandet fik man ved at grave nogle huller på fugtige lavninger i klitten, hvor vandet steg op. Disse huller måtte som regel uddybes eller renses op hvert forår.

Det ser ud til, at det var lige almindeligt om det var drenge eller piger, som passede fårene, og aldersmæssigt lå de på 8-10 år, selvom der også berettes om yngre børn.

Det fremgår, at der kunne være problemer med at fårenes tøj og den legn, der fordelte tøjret til flere dyr, ofte filtrede sig ind i vegetation, hvilket kunne være farligt for dyrene, der dels fik et meget mindre område at græsse på; men også kunne kværkes i tøjret. Dette kunne især ske, hvis dyrene var tøjret på skråninger. Tab af et får havde stor økonomisk betydning; derfor taler mange om ansvar og frygt i forbindelse med det at vogte får.

Udnyttelsen af fårene.

Fårene havde stor betydning for familiens økonomi på flere måder. Som før anført var fåreholdet først og fremmest en kilde til selvforsyning af kød og uld til beklædning. Lammene kunne sælges, og af tællen kunne der fremstilles lys. I husholdningen var fårekødet en kilde til den daglige kost. Sammen med fisk udgør får hovedparten af det kød, der spises i fiskerfamilierne på den tid. Som kød der kunne saltes, tørres, røges og opbevares i hjemmet, var det velegnet til forråd. Slagtningen kunne man ofte selv klare, eller man fik slagtet i hjemmet af en slagter, hvorefter husmoderen selv tog sig af partering og den videre arbejdskrævende proces med behandling til nedsaltning i saltkar, tillavning af pølser, røgning og opbevaring, som i tilfældet med de røgede og tørrede fårelår, der blev hængt op ved skorstenen. Her kom også den røgede skinke fra grisen, hvor det meste også kom i saltkarret eller blev lavet i pølser og pålæg. I den periode, hvor fårene gik med diende lam, kunne de malkes, og af mælken kunne der fremstilles ost. Det er dog kun i enkelte tilfælde, hvor man havde mange får, der berettes om denne udnyttelse.

Lammene blev solgt, og var på den måde en kilde til rede penge. Da lammene sjældent var særligt store eller fede, var prisen heller ikke særlig høj; men det gav alligevel en fortjeneste, man regnede med, f.eks. til at betale terminen med: *De skulle falde med et månedligt afdrag på 50 kr. og 900 hver sommer, når lammene blev solgt.* (I 1957 lå priserne på 85-110 kr. pr. lam, der vejede omkring 20 kg). Lammene blev som regel solgt til en krejler, der rejste rundt og opkøbte lam hos fiskerne. Det kunne dreje sig om flere forskellige krejlere. Man sammenlignede priserne og solgte til den, der gav den bedste pris; men på den anden side, hvis man manglede pengene, måtte man slå til, når muligheden var der. Det hændte også, at man afhændede til en nabo eller til bønderne; men så indgik lammene ofte i en form for byttehandel.

Den bedste pris opnås for bederne, som er 2-3 år gamle. Ofte var det bederne, der blev solgt til bønderne, der så fedede dem op på stubmarkerne og slagtede dem i efteråret.

Skulle en vædder slagtes, skulle det ske inden Mikkelsdag den 29. september, da kødet ellers blev ram i smagen som følge af, at vædderen var i gang med bedækningen af fårene. Det var ikke alle familier, der havde en vædder; men når fårene gik frit, regnede man med, at de blev bedækket af en vædder fra en anden flok. Det var heller ingen fordel at have for mange væddere gående frit i klitten, da der kunne opstå kampe om fårene. Disse kampe kunne resultere i, at dyrene kom til skade.

Mindst lige så stor betydning havde fårene for deres uld, som stadig var den største kilde til hverdagsbeklædning. Den uld, der blev efterladt i klitten, blev samlet sammen af fattige kvinder, der også kunne gå fra gård til gård efter klipningen for at bede om en *"tol tov"* (en tot uld). Disse blev kaldt uldkællinger, og de måtte ofte gå langt omkring for at samle uld. Denne skik var stadig almindelig op til 1. Verdens-

krig. Fårene blev klippet først på sommeren efter læmningen, og efter de var blevet grundigt vasket. Fårenes vask var en begivenhed, som børnene så frem til, og de fleste adspurgte husker levende, hvordan det gik til under megen tummel, hvor dyr og mennesker omtrent var lige våde. Efter vasken med sæbespånere blev fårene tøjret ved huset, til de var tørre og kunne klippes. Ofte var det en kone, der havde specialiseret sig i at klippe får, der tog sig af denne del af processen, som foregik med en fåresaks. Det kunne også være husmoderen, der selv klippede fårene. Under alle omstændigheder var det kvinderne, der klippede får, som det også var dem, der tog sig af den videre udnyttelse af ulden. I nogle familier blev ulden stadig i de første år efter århundredskiftet forarbejdet i hjemmet i alle processens tidskrævende dele; men mange beretter om, at ulden blev sendt til Uldspinderiet i Thisted eller kom til et spinderi på Læsø, så kunne man få den tilbage i *tejer* efter den var kartet, eller man kunne få det spundne garn tilbage, der var parat til at blive strikket. Sidst i 1800-tallet gik fremstillingen af rokken tilbage, og rokkedrejerer kunne pakke sammen, da de moderne uldspinderier vandt frem i købstæderne.⁹ Det fremgår, at ældre fiskere bl.a. i Lyngby, der ikke længere kunne gå på havet, samt deres koner tjente en skilling ved at strikke for folk. Den uld, man ikke selv kunne bruge, blev solgt til uldspinderiet, til en opkøber eller til den lokale købmand, der solgte den videre til spinderier i f.eks. Herning. Det uldne tøj var nødvendigt, når mændene var på havet. De brugte uldent undertøj og uldne trøjer under vadmestøjet, der også var lavet af uld. Lagnerne, de såkaldte *hølsklæder*, blev også fremstillet af uld. Generelt er uld blevet brugt meget til beklædning i Thy, hvor hørplanten ikke har haft stor udbredelse. Brug af en egentlig egnsdragt er der ikke tale om i den undersøgte periode; men der er mange der beretter om de fodløse hoser – hjemmestrikkede uldne strømper med en strop under foden til at holde strømpen på plads.

Flere fremhæver, at det var vigtigt at have et sort får i flokken, så man kunne sikre sig sort uld til det pæne sorte tøj. Enkelte beretter om, at der blev vævet i hjemmet; men ellers er det en aktivitet, der hører til før århundredskiftet. Går vi blot lidt længere tilbage, blev en del af uldtøjet stampet. I Klitmøller fungerede den ene af byens 3 møller som stampemølle ca. 1820-1920. Den sidste tid blev der stampet ben til benmel på møllen. Stampningen bevirkede, at uldtøjet blev filtet og tæt. Det var den eneste måde man dengang kendte til at modstå kulde og storm på det åbne hav.

Skindet blev brugt til daglig beklædning af såkaldt beredt fåreskind, hvor ulden er fjernet. Det kunne syes til slidstærke bukser, skjorter samt livstykker og trøjer, der var pæne og lyse, så længe tøjet var nyt. Skindet lusede også i sengen og på bænken.

Det fåremøg, der lå efter opholdet i fårestien om vinteren, blev samlet sammen og brugt på kartoffelmarker og eventuelle rugagre, der blev sået i efteråret. For at få den bedste udnyttelse såede man først og lagde gødningen ovenpå bagefter. Med vinternedbøren trak gødningen ned i jorden, og det overskydende gødning rev man sammen og lagde sammen med kartoflerne. Det blev betegnet som "*ryvmøj*" (det møg man river sammen).

Konflikter med bønderne.

Der er flere beretninger om problemer i forhold til bønderne, hvor fiskernes får gik på kornagrene. De kunne også gå i bøndernes roe- eller kartoffelkuler. Det lader til, at der ved den slags problemer har været sædvane at optage dyrene, for at kunne

kræve en bøde for det tab, man havde lidt på afgrøderne. Denne praksis har været udbredt i hele området, og det lader til, at bødens størrelse har været ens, nemlig 1 krone pr. får og 50 øre pr. lam. Det er den takst, der nævnes i alle de tilfælde, hvor der er berettet om det. Det var en praksis, der var med til at skabe konflikter mellem bønder og fiskere. Fiskerne følte det som en urimelig bøde, og det skinner igennem, at man var tilbøjelig til at mene, at der fra bøndernes side uretmæssigt blev indfanget og optaget dyr for at skaffe sig en ekstra indtægt.

Tilbagegangen i fåreholdet.

Det ser ud til, at tilbagegangen i fåreholdet er sket i flere etaper. Først da klitplantagerne blev anlagt, hvilket medførte en kraftig reduktion i det område, der var til rådighed til græsning for fårene. Krigen og besættelsen skabte problemer i fåreholdet, ved at tyskerne hentede får i klitten eller pressede folk til at sælge deres får. Endelig kom der med sommerhusenes og turismens indtog en stor tilbagegang, efterhånden som klitten blev solgt til sommerhusgrunde. Turisterne var ikke glade for de løsgående får omkring husene, og deres hunde, der ikke var vant til får, jog rundt med fårene. Op til omkring 1950 var det dog stadig almindeligt at se får, der græssede i klitten og på heden, fortæller en tidligere fisker fra Vorupør.

Udnyttelsen af lyng og tørv i kystsamfundene.

Disse to ressourcer, som man hentede på heden, havde en helt afgørende betydning for folkene i kystsognene. G. Diørup nævner i sin bog om Thisted Amt fra 1842, at amtet, der ganske mangler skov, ej heller i almindelighed har overflod af tørveskær. Her tænker han på det tørveskær, der finder sted i moserne; men han nævner dog også de fladtørv, der graves på hedearealerne. Herom siger han, at de fleste nu må nøjes med færre fladtørv og mindre kvantum lyng, eftersom hederne opdyrkes. Tved Sogn er det sogn, der er bedst forsynet med tørv, nævner Diørup. Det drejer sig om tørv, der graves i Hundborg Mose. Herfra køres en del om vinteren til Thisted. Han nævner ligeledes, at der er stor mangel på brændsel i Klitmøller. Her må folk køre 2-3 mil for at hente deres tørv; derfor bliver den største økonomi hermed kokasser og anden gødning, der suppleres med nogle usle fladtørv, der afskrælles imellem klitterne.

Her vil lyng og tørv blive behandlet under et, da de som ressourcer har mange ligheder, og egentlig er den fladtørv, der er blevet så meget brugt i Thy, kun en anden form for lyng, da den skæres af lynghedens overflade. I det træløse Thy har man brugt lyngen og tørven først og fremmest som erstatning for træ til brænde, og lynghedens betydning som foder overgår af dens betydning som brændsel. Udnyttelsen af lyng og tørv retter sig især mod brug i husholdningen; men i visse tilfælde kunne begge ressourcer udnyttes i handeløjemed. Både tørven og lyngen kunne sælges til bønder længere inde i landet og til folk i købstaden Thisted. Her var der flere bagere, der benyttede lyng som brændsel i bageovnene. Da Thisted blev hærget af brand i 1818, viste det sig, at ilden opstod i lynghuset til et bageri. Betegnelsen lyng omfatter i denne sammenhæng de forskellige lyngplanter som hedelyng, (*Calluna vulgaris*), klokkelyng (*Erica tetralix*) samt revling (*Empetrum nigrum*). Lokalt betegnes de alle

lyng, dog bruges om hedelyngen også betegnelsen fårelyng og bagelyng, hvilket indikerer brugen.

I Thy er klit- og hedearealerne sædvanligvis blevet opfattet som et fællesområde. Selv efter udskiftningen blev området i praksis brugt som fællesområde til aktiviteter som græsning, jagt og bærindsamling. Høst af lyng har ligeledes i praksis før i tiden kunnet finde sted efter samme skik.¹⁰ Ellers skulle der til alle ejendomme, store som små, helst foruden et stykke markjord være et skifte med mose, hvor der kunne graves eller æltes tørv. Et klitskifte, hvor man bjergede lyng og fladtørv, samt den slags hø der kaldtes *foring*. For at kunne betegnes som en god ejendom, hvor der kunne holdes 4 køer eller flere samt en flok får, skulle der være eng til. *God eng var i højere pris end selv god agerjord, for høet var den tids kraftfoder og blev skattet og bjerget med omhu.*¹¹

Når det drejer sig om tørv, viser det sig, at begrebet dækker over adskillige former for tørv, der igen hedder noget forskelligt fra lokalitet til lokalitet.¹²

Går vi lidt længere tilbage end den aktuelle tidsperiode, så blev tørv anvendt til at bygge huse flere steder i Thy blandt fattige folk.¹³ Torsten Balle nævner i sin artikel om tørv, at der i Hundborg og Jannerup sogne ifølge præsteindberetningerne 1690 er 5 jordhuse, og i Vang Tvorup sogne 7 jordhuse. I Klim fandtes der jordhuse helt op til 1900.¹⁴ Det er nærliggende at forestille sig, at de folk, der startede en nybyggertilværelse på heden i Thy, startede i jordhuse, som man kender det andre steder fra hedeegne i Vest- og Midtjylland.¹⁵

I fiskerlejerne har tørven haft en speciel funktion, idet den er blevet brugt til isolering i ishusene.

I forbindelse med udskiftningen fik folk et skifte i de fælles tørvegrave; men det var ikke alle samfund, der havde tørvegrave, og de blev relativt hurtigt tømt. Et eksempel på en sådan fælles tørvegrav er Alvand ved Vorupør. Et sumpet område med småsøer og vandhuller, der til dels er resultatet af tørvegravning; men også forhold, der skyldes det gamle istidslandskab. Mange adspurgte fra Vorupør beretter, at deres familie gravede tørv her. Af forskellige lokaliteter, der udnyttedes til tørvegravning, nævnes af de adspurgte Fredskilde ved Stenbjerg samt Lortpøt nord for Lodbjerg Fyr og Åkær Enge ved Lyngholm.

I det følgende vil de mange forskellige måder at udnytte disse ressourcer på blive gennemgået fra samfund til samfund, ved at lade de adspurgte selv berette.

Personlige beretninger om brugen af lyng og tørv.

Hanstholm.

Jo, vi gravede da også tørv. Vi havde noget jord ude øst for Vigsø, som vi gravede tørv i. Der kørte vi også hen på andejagt, for der var vand ude i søen, der hvor vi gravede tørv. Der var ret langt, så det var en hel udflugt, når vi skulle derop.

Det var, når vi kom hen på sommeren, så skulle der jo graves tørv til efterårets forbrug. Så blev vi jo læsset i hestevognen, og så blev der kørt ud til Vigsø. Så havde vi en kniv til at grave tørven op med, som blev læsset over på en slæde, som vi kaldte den – det var jo et bræt på en 1½ meters længde. Så blev de læsset derpå og kørt hen og væltet af i en lang række. Så var der en, der gik med en kniv på en stok – en meters længde, og en kniv på 30 cm, og så gik man tværs over den række der lå, og stak tørven af i denne tykkelse. Så fik de lov at stå der, til de var tørre – ja, så tørre, at de kunne røre ved dem. Så skulle de rejses, og så skulle de stå sådan

op mod hinanden. Når så de havde stået der og var blevet helt tørre, så skulle du hen og sætte dem i skruer, som du kalder dem. Det var så de her runde... ja, du begynder at lægge dem ud i sådan en stor rundkreds, og så blev de fyldt op indvendig fra, og så topper du op – til sidst var du oppe i en spids – som en kegle – og så kunne de ikke tage vand. Der er jo flere slags tørv. Dem vi her snakker om, det er almindelige tørv.

Så er der jo fladtørv. Der havde du jo en kniv eller en spade, der ser sådan her ud. Så stak man en stor fladtørv ud. Den var ret tynd. Ned til sandlaget stak du. Far har da gravet fladtørv. Helt herop i 70erne har han været henne og grave fladtørv. Sidst i 60erne gravede han da fladtørv endnu. For han røgede makrel og sådan, og der er ikke noget der er bedre end sådan en fladtørv til røg, for den ligger bare og ulmer. Og det må jo ikke brænde – det skal bare ulme. Eller blev de brugt til at tænde op med i komfuret.

Når så de var tørre derude i klitterne, så skulle de jo køres hjem, og der kunne jo godt være sådan 4-5 læs, der blev kørt hjem, og de kom – nogle kom ind på loftet, og nogle kom ind i et baghus, ligesom folk nu havde plads til.

Ja, der før når der ikke var havvejr, så os der var hjemme og ikke var på havet, vi var henne og plukke revlinger – jo længere ris, jo mere kunne man få for dem. En krone og op til 1,25 kr. pr. kilo kunne du få for dem. Jo, de blev brugt i koste der under krigen. Det blev der gjort meget i. Et kilo, det var sådan et godt bundt, som du kunne spænde om, og så blev det bundet i sådan et knippe i sådan en størrelse.

Så kom der jo nogen og købte dem, og så skulle de vejes. Det var nogen, der kom kørende i bil og hentede dem engang imellem; men jeg ved ikke, hvor de kom fra. Så fik de et helt læs, for der var vældig mange, der rykkede revlinger. Som jeg husker det, kørte der flere, og folk solgte så til den, de var vant til, der gav en god pris – ellers skulle der da komme en, der gav mere. Styvli-mer, sådan kaldte man dem. (EH)

Vangså.

Ja, vi brugte også lyngen til brændsel. Ja det var så i min barndom. Da havde vi en stor bageovn. Den fyrede vi op med lyng, som vi også bjergede om sommeren. Vi havde sådan et lyngjern at slå lyngen med. Der var sådan en vinkel på det – der var nok et blad på den her længde, 30-40 cm. Og et kort skaft. Ja, der skulle noget lyng til, når bageovnene skulle fyres op. Vi havde sådan en temmelig stor lade derude. Lyngen blev så bjerget hjem og så i laden. Vi fyrede kun med lyng i bageovnen, for det gav hurtig varme, og når først ovnene var varmet op og raget ud, så kunne man sætte brødene ind.

Det var i slutningen af krigen, vi plukkede revlingelyng. Det blev brugt til at lave koste med. Vi solgte det til købmanden. Vi var et helt sjak, der gik i Vangså og plukkede det her revlinge-lyng og bundtede det. Det var under krigen og lige efter krigen. Det kunne vi godt tjene en bette skilling ved. Ja vi plukkede, rev det op med håndkraft og lavede det i bundter og fik det hen til købmanden. Her blev det vejjet. Der var nogen, der dyppede det i vand, så vejede det mere; men det tror jeg nok han fandt ud af. Det var selvfølgelig ikke de store penge; men man kunne da godt tjene noget. Det kunne vi. Nej, jeg ved ikke, hvor det kom hen, kun at der blev lavet koste af det. Det var den lokale købmand i Vangså, der købte det. Det var vel købmanden, der spurgte, om vi kunne samle lyng. Han spurgte nogle, og så gik det jo fra mund til mund. Vi havde 2 nordbakker, så jeg hentede da lyngen ude i klitterne for dem, og kørte det ned til købmanden. Vi var et sjak på 4 personer. Jeg ved ikke, om det var noget, der fandt sted andre steder også. De koste vi kunne købe dengang, de var da af det der lyng. De var såmænd udmærkede. De holdt vel ikke så længe, men de var udmærkede at bruge. Jeg kan da ikke tænke mig andet, end at der har været flere steder, hvor man har brugt at lave koste af lyng.

Så vidt jeg husker, så var det om efteråret vi plukkede lyngen. (JPOJ)

Lyngen blev slået med en lyngle. Man skærer i en anden retning end med en almindelig le, som skærer med et sidelæns sving. Lyngleen skærer mere på skrå mod dig selv med korte hårde tag. Lyng blev brugt både til kreaturfoder og til brændsel. Især under krigen hvor der var nogle tørre somre, og det kneb med hø, så skar man lyng til foder. Det måtte ikke være den gamle lyng med hårde og seje stængler, men fin og frisk lyng var udmærket til køer og får. Den grove lyng derimod var god til brændsel. I bageovnen brugte vi lyng til optænding og tørv. Når den så var godt varm, ragede man det hele ud, og så kom brødene ind.

Under krigen hentede folk fra Thisted lyng til brændsel.

Jeg har også gravet møntørv. Det skulle være en bestemt blanding af græs, lyng og tørv. Mere græs end lyng. De var ca. 40 cm brede og mindst 1 meter lange. De blev foldet på midten og brugt til at lukke stråtaget foroven. Møntørven skulle udskiftes en gang imellem. Stråtaget kunne sagtens ligge 20 år eller mere. Der var flere huse med stråtag i Vangså. (NPHK)

Klitmøller.

Min far havde sådan en lyngle. Den er meget kortere, og bladet er kortere. Jeg kan huske far kom hjem med lyngen i sække. Han havde været henne og slå. Det brugte vi i vort komfur derhjemme. Vi havde brændekomfur der i hjørnet af køkkenet, som vi skulle rykke lyng til. Det blussede hurtigt op; men forslog ikke så længe.

Lidt fra huset der havde far lavet det, de kaldte en stor ovn, hvor de bagte. Deroppe havde han nogle lyngskifter. Der er bygget en masse sommerhuse i dag. Der gik far jo og hakkede. Det var en bestemt le, sådan en flad le til lyng til den ovn. Så bar han det hjem på en stor fork i knipper. Så kunne vi se, når far kom. De skulle jo så bruges til at fyre den her ovn op. Den blev lyngopvarmet. Den blev helt hvid indeni, så varm var den, når far han var færdig med at fyre op. Så blev lyngen raget ud. (MO)

Vorupør.

Jo, vi havde sådan en stor ovn, mor bagte i. Vi slæbte lyng ind til ovnen. Den skulle fyres godt varm, og det var med lyng. Vi lavede da brød deri. Vi lavede dem på plader, og så havde hun en skovl, hun satte dem ind på. Sådan en med et skaft på. Den skulle kunne nå langt nok ind. Der kunne være mange brød på en gang og så bagte hun sodakager. Så stod de yderst. De skulle ikke have så mange grader eller så lang tid. Der skulle jo være lidt til kaffen. Rugbrød, nej det bagte vi ikke, det købte vi nok. (JC)

Både i Nørre Vorupør og i Sdr. Vorupør var der mange familier, der havde tørveskifter ved Ålvand, og et godt skifte kunne ved salg indbringe 4000 kr. i 30erne, da solgte min far et skifte. Jeg husker der var nogen, der gravede fladtørv for anden mand. Ejeren fik halvdelen, og ham der gravede fik halvdelen som betaling for arbejdet. Karbørster bandt min mor nu også selv af og til af lyng, af roden af lyngen. Så var de jo billigere. Det var til at gøre gryder rene. (HPT)

De tørv var ikke større end sådan. Det var den slags, vi købte. 500 snese. Det var til en hel vinter. Dem fik vi oppe fra Hundborg Mose. Der kom en lastbil med dem. Vi bestilte altid hos en, der hed Ryesgård. Så blev de læsset af herude og hejset op på loftet. Så skulle de stables, så de lå pænt.

Der var jo også fladtørv nede fra heden. De var gode til at holde varmen. At holde ilden ved lige. De kunne ligge en nat over, så vi havde ild, når vi kom op. Holger gravede dem henne i klitten. De kaldte dem også klittørv. Så sørgede han jo for at få dem hjem. Han lånte en hestevogn hos en fætter her i byen, der havde landbrug. De var også gode at dække noget til med i jorden. Mod frosten. De var lidt store, men ikke så store igen.

Så havde vi også en lyngstak. Den skulle vi jo gerne have at tage af til at tænde op med.

Lyng til at pynte, lyngkranse osv., nej det blev ikke så meget brugt. Til begravelseskranse, nej ikke det jeg kan huske. Det var grankranse. Til æresport, nej der blev ikke gjort så meget ud af tingene dengang. (JC)

Stenbjerg.

Jo, far slog et læs lyng hver sommer til brændsel – mest til at tænde op med. Lyngen brugte man også til at pynte med dengang som nu; men til en begravelse – nej, det har jeg aldrig set.

Mor bagte i storovnen. Den der skulle fyres i. Den skulle fyres varm med lyng. Og den måtte vi ikke komme til da, når hun fyrede i den. Vi måtte ikke stoppe lyng ind i den. Det gjorde hun selv. Hun bagte sigtebrød i ovnen, og lagkage og sodakager. Det første, der kom i den, det var jo altså sigtebrødet. For det skulle jo have mest varme. Det andet skulle ikke have så meget varme. Når så sigtebrødet kom ud, så kunne hun sætte det andet i, uden at de fik for meget varme.

Jo, tørveskifter havde vi. Far gravede et godt læs tørv hver sommer. Det var henne i klitten. Det var mellem Sdr. Vorupør og Stenbjerg. Så havde vi også et skifte oppe ved Fredskilde. Der var også noget lyng i, så der gravede han også tørv. Det var fladtørv. De bliver gravet med en skovl. De var ret store, meget større end skottørv, som vi kaldte dem. Når de var gravet, blev de lagt til tørre med bunden i vejret, til de blev tørre. Så blev de rejst op og sat sammen to og to, til de var gennemtørre på begge sider. Så blev de sat i stak. Dem brugte vi at fyre med i komfuret.

Dem vi kalder skottørv, dem æltede de oppe i Hundborg Mose. Der fik vi et læs. (CTM)

Istrup.

Da jeg var barn, havde vi bilæggekakkelovn i Nedergård, og dem der havde det, de gravede jo – ja vi sagde jo hovtør – det var altså hedetørv. Da gravede vi dem i klitten til at fyre med i bilæggekakkelovn. Da den holdt op, da brugte de jo så ikke det; men så havde vi det her Nørhå Enge. Det var et skifte, skyvt, som vi siger, hvor vi så gravede tørv. Dem kaldte vi skottørv. Hver gård havde jo et skifte, så man kunne holde sig selv ved lige med tørv. Ellers brugte vi ualmindeligt meget lyng til at fyre i den store ovn, under gruekedlen og til at tænde op med, og ellers til at holde ilden, det var jo skottørv. Dem, der var æltet i tørvemosen.

Og vi brugte jo lyng til – ja, der var jo ikke så store bygninger til at begynde med, så det kunne ikke være derinde – ja vi har da før haft det stakket udenfor. Så brugte vi lyng til at lægge under kreaturerne i stalden, for at de kunne stå tørt, og når vi så fik tærsket kornet, så brugte vi lyngen til at dække roden med. Vi har også brugt lyng til at fodre med, når det var knapt med landbruget. Og høvederne de ville egentlig gerne have det.

Der var selvfølgelig forskel på lyngen. Til at fyre med ja, det skulle jo helst være noget groft noget. Sådan nogle tykke ris som en bette finger. Derimod til at fodre med skulle det være noget meget fint lyng. Det, vi høstede af det grove lyng, blev gjort med lyngle, og til foder blev det høstet med høle. Selv under 2. verdenskrig blev der slået virkelig meget lyng i klitten til foder, for det var nogle dårlige år der først i 40'erne. Jeg tjente nede i Madsted ved sognefogeden; men det var jo et sted, hvor der var godt foder, så det var ikke så galt; men dem oppe fra æ land, som vi siger, de kom og købte lyng ude i klitten. Man havde nogen til at slå det. Da var der noget at lave for en arbejdsmand, der kunne bruge en høle. De kom fra Mors for at hente lyng til at fodre med under krigen.

Under krigen lavede man limer af lange lyngranker. (JH)

Lyngby.

Men under krigen var der jo en vældig industri med revlinglyng til at lave koste og børster af. Da kunne man jo ikke få svinebørster og pensler. Så kan jeg huske, at folk de rykkede det her lange, lange revlingelyng. Så skulle alle de små blade af. Det kaldes at bromle. Det var sådan 2 brede planker på 20 cm, sådan noget tyk noget, og så blev der skåret nogle riller på ca. 1 meter

på tværs, også den foroven, der kom sådan et stort håndtag. Den nederste af dem der stod fast på 4 kraftige ben, og så skulle de være 2 til – en til at der skulle stikke det her revlingelyng i, og den anden skulle køre frem og tilbage, så de her små blade kom af, og så blev det bundtet i store neg, og så blev de solgt efter vægt.

Tørveskær. Ja, men det blev ikke brugt i Lyngby; men de gjorde det jo ved Agger i gamle dage. Det var mortørv. Mortørv brød de også der ved Lodbjerg. Det var mest lodbjergfolk og aggerfolk – det var der henne ved "æ sort knop". For mortørven, dem der ude fra f.eks., de kan ikke bruges til at fyre med. Der er for meget sand i dem simpelthen; men det der, det var noget vældig fed noget. Så skar de det ud i passende blokke, og så lå det og tørrede dernede.

Men lyngbyfolk – ja enkelte de har nok gravet tørv nede i deres engskifter, men det var ikke ret meget. Bedstefar havde sådan en tørreramme (tørveramme). Sådan en med håndtag på og firkantede rubrikker. Den må han have brugt. Ellers købte de tørv. Et læs tørv og så byttede de med et læs torsk eller sådan noget. Der var ikke så mange penge imellem folk dengang. (KMN)

Lodbjerg.

Vi har aldrig gravet tørv, men hentet dem ude ved havet. Nede ved stranden der lidt nord for Lodbjerg Fyr. Det er egentlig sådan et morlag, der er der. Det kunne godt nå noget ned i stranden. Så ryddede man sandet, og så havde vi det, man kalder en tørvespade. Den er nærmest hjerteformet i bladet med et skaft på. Den brugte man til at skære dem ud med. Så gik man nedad i stranden og fik dem op. Så havde vi sådan en 2-hjulet vogn med en talje ovenpå, og så havde vi hestene gående ovenfor bakken, og så trak vi dem ovenud. Skrænten over havet, hvor tørv skulle op, var ca. 25 meter. Der kunne være 12 tørv i vognen ad gangen.

Så blev de lagt til tørre derude og kløvet. Det var altid spændende, når de blev rigtig tørre. For de var jo fugtige, når vi gravede dem op. At se, om det blev ene smulder eller hvordan. Vi kunne i regelen godt se lidt på forhånd om, hvordan de blev.

Havtørven var en rigtig god kvalitet, der nærmest ligger mellem æltede tørv og brunkul. De har god brændselsværdi. Havtørven blev gravet om sommeren inden høst. De stak jo noget op, eller skulle i al fald kunne ses ovenfra. Så gravede man ned. Så hvis havet rejste sig, som man siger, så løb det hul, vi havde fået lavet, fuld af vand. Så måtte man jo prøve et andet sted.

Farligt – nej, det var da kun, hvis rebet sprang, når vi skulle trække vognen op – så var det med at komme af vejen. Selvom der løb lidt vand i udgravningen, var der jo altid folk, så man kunne komme op. Man skulle alligevel bruge en stige for at komme op. Hullet var vel en to-tre meter dybt. Men man blev jo ikke begravet, men måske nok lidt våd.

Havtørven var til fri afbenyttelse – man kunne bare grave dem op. Det er ikke alle steder, man kan finde de morlag. Det er vel mose og lag, der er klemt sammen. Nogle steder var der stykker af træ, man kunne se i laget. Det findes stadig, men der er ikke nogen, der bruger det længere. Men det, vi gravede i, ligger jo ude i havet nu. Det ligger nok en 40-50 meter ude i havet. I snit tager havet vel en 2-3 meter af landet. (LJ)

For det første gravede vi altså tørv ude ved havet. Det er helt nede på stranden. Sommetider når havet skyller fra, så kommer der sådan noget tørvejord. Det er noget så hårdt, noget nær som kul, vældig godt brændsel. Der fik vi da tørv ude næsten hver sommer. Det kunne man frit hente. Men det var der egentlig meget arbejde ved. Det skulle jo op ad den her bakke. Somme tider var det jo sådan, at vi kunne køre op, hvis det var nær ved en lavning. Der ude i Lodbjerg var der jo mange, der gravede tørv, og så var de jo så fælles om sådan en bane, de lagde skråt op i bakken med nogle træskinner, og sådan en vogn der kunne gå derop. Så var der en talje oppe i toppen og en hest, der gik deroppe. Så når vognen skulle ned igen, så blev krogen sat i bringen af hesten, så skulle den holde den tomme vogn, når den løb ned igen. Så stod der nogle dernede og læssede i vognen igen. Og helst et par stykker deroppe til at læsse af igen.

De har jo gravet tørv mange år, før jeg kan huske. De sidste mange år vi var derude, blev der ikke gravet tørv.

Så havde vi også et klitskifte ude i Lortpøt – kaldes det. Der gravede vi også tørv ude. Sådan nogle store lyngtørv. Jeg tror, de blev kaldt hovtørv. Vi brugte dem altså til bilæggerovnen. Den stod inde i stuen. Den blev fyret ude fra køkkenet. Det kan jeg huske, der brugte vi sådan nogle tørv, og ligesådan i storovnen eller bageovnen. Og så noget lyng. Det var det brændsel vi havde. Der var jo ingen olie dengang. Lyngen var kun til at fyre i bageovnen med. Vi brugte også nogle af de der klittørv – så vidt jeg husker.

Møntørv – jo, det kender jeg godt. Dem gravede de nede på nogle enge. For det skulle jo være sådan noget sej noget, der kunne holde sammen.

Lyngen brugte vi til stråtagets tagrygning. Lyngen blev omvundet med tråd og fastgjort til stråtaget, der var af tagrør, som blev høstet om vinteren på Ørum Sø. (EN)

Jo, hernede i Åkær Enge, der var jeg med min far nede og lave dem, vi kalder skottørv. Det blev gravet et stort hul, og så gik vi og trådte det sammen. Så havde de sådan nogle forme, lige så store som de skulle være, og så blev der væltet en trillebørfuld ud, og så blev det jævnet ud, og så lå de der, til de var halvtørre. Så skulle de så sættes op på kanten, for at de kunne blive heltørre. Dem fyrede vi med, dengang jeg var barn. Man skulle have en aftale med en af dem, der ejede jorden dernede. Nej, vi havde ikke selv jord i Åkær Enge. Så blev tørven kørt hjem, og så kom de på loftet. 2-3 vognfulde kørte vi hjem. Så var der til en vinter.

Folk kunne ikke fiske under krigen, for de måtte ikke gå til stranden om natten, og man skal helst have noget af natten med for at bruge fiskeriet. Så siger de: I kan bare begynde at arbejde henne ved tyskerne. I kan begynde at grave de her tørv. Hedetørv – sådan nogle fladtørv. Det blev hele batteriet jo camoufleret med, så der var jo masser af arbejde med det. Dem gravede de her rundt om i klitten. Det foregik med håndkraft – en spade. De blev så hentet med hestevogn senere. Der hvor de blev gravet.

Jo der blev slået lyng, med en lyngle, og det blev kørt hjem på vogn. Der var nogle naboer, der havde 2 vogne, de havde et spand heste hver. Så kunne vi få dem til at køre det hjem.

Jo, det kunne man stort set slå hvor som helst. Det kunne ikke gøre noget. Det kunne man altid bjerge sig.

Lyng det brugte man også under gruekedlen, vaskekedlen som de kaldte den. Jo folk de havde en stor lyngstak, der stod ude ved huset, og så brugte de det, når de skulle vaske, til at få kedlen til at koge. Der skulle være en til at stoppe i, for der skulle meget til af det der lyng.

Koste af lyng. Det var jo rødderne fra lyngen, der gror hen ad jorden. Så rykkede man det op. Og så hjemme havde man to planker med riller i, som når de laver cigarer. Så kørte de risen igennem. Så blev det solgt til fabrikken. Så kunne de lave koste af det.

Jo, det var fordi, man ikke kunne få svinebørster under krigen.

Jo, der var da mange familier, der havde en indtægt på det. Det var der jo penge i. Man skulle bare hen og rykke sådan et bundt rødder af lyng – det kunne jo blive meget lang. Så blev det jo sådan bromlet for at få nålene af. For at få dem rene. Så blev de sendt til fabrikkerne, lige så lange som de var, og så skar de dem ud. Der var så nogle mellemforhandlere, der købte risene op og solgte det videre til fabrikken. (LK)

Agger.

Før i tiden brød de havtørv nede ved "den sorte mand". Det er der et sted sønden for Lodbjerg, efter sidste høfte. Det er morjord, det er derfor, den kaldes den sorte mand.

Jeg kan huske, der var en gammel mand, han slog lyng og tog med hjem, det brugte de til at brænde. Han havde så en høle som han brugte i klitten. Når han så kom om aftenen, så havde

han en forfærdelig stor sæk over nakken. Den sæk var lige ved at slæbe i jorden, når han kom. Han gik næsten hen til Lodbjerg Fyr om morgenen, og han kom så til aften. (KI)

Så gravede vi tørv ude ved Lodbjerg. Så skulle vi have dem ind – det var sådan nogle store klumper. De blev hugget i stykker og tørret. Så havde vi en hestevogn, der hentede dem. Der kunne alle hente tørv – den var fri. Alt, hvad man havde energi til. Det er interessant at komme derud. Man kan se de forskellige lag. Der har været skovbeplantning engang. Jeg har selv fundet gevir fra et dådyr og nødder og blade. Der kunne være alting. Det var en hel videnskab, når man gik og gravede derude. Så brugte vi nogle isøkser, som vi brugte når vi stangede ål. De kunne brække de her tørv. De sad jo temmelig fast. Det var gode tørv, og de var gratis. Når vi ellers fik tørv til at fyre med, så kom de fra de forskellige moser her omkring. Vi skulle have 20.000 tørv til en vinter. Og så fik vi gran fra klitterne af, når de tyndede ud i det. Så huggede vi dem ud i små stykker, som kom op på loftet. Der var også en ældre mand herfra, der gik ud og slog lyng. Så fik vi også lyng til at fyre med. (FJ)

Høst af lyng til brændsel.

Lyngens mange muligheder lå især i, at den kunne bruges til forskellige formål alt efter dens beskaffenhed. Den blev brugt på forskellig måde, om den var ung og blomstrende, eller gammel med træet og tyk vækst. Lyngen blev høstet med en lyngle. Det var en le med kort skaft, en knage midt på og et bredt kraftigt blad, der blev smedet af den lokale smed. Hver husholdning havde indtil flere lyngleer og en høle. I Thy er teknikken til slibning/skærpning af både lyngle og høle at *hårde* den. Det sker på en såkaldt hårdebænk, hvor man hamrer æggen skarp. Teknikken til at slå lyng adskiller sig fra den teknik, der anvendes til hø, idet man nærmere hugger lyngen af. Den lyng, der blev slået til brændsel, var den gamle, høje, kraftige og træede lyng. Der skulle gå en del år, før der igen kunne slås brændelyng det samme sted. Der berettes dog også, at man rykkede lyng til brændsel. Det var ofte børnene, der rykkede lyng, og det var hårdt ved hænderne. Det kunne dog også være husmoderen selv – hun vidste måske bedst, hvilken lyng der var god, især når det gjaldt bagningen. Når lyngen på denne måde var høstet, blev den samlet med et stykke reb eller sime lavet af revlingelyng og fragtet hjem på ryggen. Lyngen kunne ligge nogle dage, men krævede ikke lang tid til at tørre. Lyngen kunne køres hjem og sættes i stak straks. Derefter kom den i lade sammen med tørv.

Lyngens betydning som brændsel varierer noget fra familie til familie. Nogle nævner lyng til fyring i bilæggerovnen, her har det drejet sig om opvarmning af dagligstuen. Lyng til brændsel kunne også være til fyring i køkkenet – før på det åbne ildsted og senere; men i mindre omfang, i køkkenets komfur. Eller den blev brugt til optænding, da lyngen fænger let. De fleste nævner lyngens brug til bagning, og betegnelsen bagelyng er almindelig udbredt. Det drejer sig om de store murede bageovne, hvor familiens brød blev bagt hver måned. Der blev tændt op med lyng, og i mange tilfælde foregik hele opvarmningen på lyng; men lyngen kunne også suppleres med tørv. Lyngen havde flere fordele. Den brændte godt og gav en høj temperatur med lidt aske. "*Når den sorte mand var jaget ud*", så var ovnen klar til bagning, og det var den, når man kunne smide en kvist lyng ind i ovnen, og den antændte af sig selv; men så var ovnen også helt hvidglødende indvendig. Brødet blev så bagt i rækkefølge efter tid og temperatur.

Flere beretter, at der til deres hjem var en stor udendørs bageovn mellem hjemmet og familiens lyngskifte. Andre fortæller om, at der blev brugt lyng til at fyre under gruekedlen, når der skulle vaskes tøj. Der skulle store mængder lyng til for at klare familiens tøjvask. Til gengæld blev der ikke vasket så tit.

Til fyring med lyng skulle der generelt samles store mængder, for lyngen brænder hurtigt ned, så der skulle tit fyres på. Derfor kan man ofte se på gamle fotos, at der ligger en lyngstak i forbindelse med huset.

Lyng til vinterfoder.

Her drejer det sig om den unge lyng, der var blød og fin i væksten, som kunne slås med høle. Både kreaturer og får åd den gerne, og en af de adspurgte siger, at mælkeprocenten gik op, når kreaturerne fik lyng. I den grå klit høstede man "renmos", den rensdyrlav der i dag bruges til juledekorationer. Det var udmærket til vinterfoder til fårene; men det var hårdt arbejde at slå det. Hvis høsten af den ene eller anden grund slog fejl, havde man således en reserve i lyngen. Bønderne længere inde i landet kunne også få brug for at købe lyng til deres kreaturer i år med dårlig eller knap høst. I 1940erne var der nogle år med dårlig høst, og det berettes, at der kom folk helt fra Mors for at købe lyng i klitterne. Nogle gårde med gode lyngskifter ansatte en husmand til at slå lyng til videresalg.

Lyng til tagmateriale.

Både lyng og tørv samt klittag, lokalt blot kaldet tag, blev brugt som tagmateriale i fiskerlejerne før i tiden. Klittaget – marehalmen – blev lagt lagvis med lyng og var den almindeligste måde at lægge tag på i klitegnene. Den buskede lyng gjorde det vanskeligt for vinden at bryde hul i taget. I de sandflugthærgede klitegne blev taget efterhånden fyldt med sand, hvilket også bidrog til at gøre taget tæt. Men efterhånden som fredning af klitten kom til at fungere i praksis, blev det svært at udnytte dette materiale, som blev erstattet med rughalm eller tagrør. De gårde, der havde skifter til en sø eller et vådområde, hvor der voksede tagrør, kunne naturligvis udnytte denne mulighed for tagmateriale, som ofte blev høstet om vinteren, når der var is på søen. De tagrør, man høstede dengang, havde en længere levetid end dem, man høster i dag, fortælles det. Kunstgødningen gør, at tagrørenes tilvækst sker for hurtigt, og de er derfor ikke så holdbare som før i tiden. En adspurgt nævner, at det heller ikke er ligegyldigt, hvornår man lægger et stråtag, for der kan være en slags bille, der kan ødelægge taget, hvis man lægger det på et ugunstigt tidspunkt.

I nyere tid er lyng blevet brugt til tag på den måde, at lyngen blev omviklet med ståltråd og lagt op på tagrygningen.

I Grønnestrand, Hanherred, står der en lyngklædt mølle bygget i 1876. Man kan formode, at også nogle af de gamle møller i Thy har været lyngklædte, men der findes ikke informationer, der støtter antagelsen.

Koste af revlingelyng.

Med under den lokale betegnelse lyng hører også revling. Udnyttelsen af revling har haft stor betydning. Den er blevet anvendt til koste og børster, og flere kan berette om, at deres mor har lavet sine egne skruber til gryder og til kar, samt til at gøre

fisk rene med. Til fejning i stald og lade brugte man almindeligvis koste lavet af revlingelyng. Efterhånden blev den slags husflid mere sjældent, og man gik over til fabriksfremstillede børster og koste. Under 2. verdenskrig genoptog man imidlertid traditionen med at binde koste af lyng, da det blev svært at skaffe svinebørster til kostene. Der blev organiseret indsamling af revlingelyng flere steder i klitegnene, og der dannedes arbejds hold, som leverede til f.eks. den lokale købmand, som tog sig af den videre levering til fabrikker. Revlingelyngen, som blev plukket hen på sommeren, skulle befries for kviste og blade, og blev så bundtet i såkaldte *dågger* (dukker), som blev leveret til købmanden, som der afregnedes med. I Lyngby brugte man et redskab til at fjerne kviste og blade med, et såkaldt *brummebrædt*. Et stativ på ben, hvor man *brummer* lyngen, dvs. gnider den mellem to brædder. Går man længere tilbage, fortælles det, at man i Thy bandt simer af revlingelyng, som er lange, tynde håndsnoede reb. Disse simer blev bl.a. brugt til at binde med, når stråtaget blev lagt, i lighed med andre steder, hvor man brugte halmsimer til det samme. Reb fremstillet af revlingelyng kunne sælges på det lokale marked. I Thisted kostede 3 favne revlingereb ca. 3-4 skilling i 1871.¹⁶

Lyng til sanddæmpning.

Til at dæmpe sandflugten høstede statskovvæsnet en del lyng, som blev lagt på de steder, hvor vinden havde forårsaget huller i klitvegetationen. Lyngen blev slået på sletterne, bl.a. ved Lyngby, og fragtet til vindbruddene. Den udnyttelse af lyngen fortsatte op til omkring 1950-1960, hvor man begyndte at bruge halm i stedet for. Men lyng blev dog stadig benyttet nu og da til at dæmpe mindre vindbrud med.

Tørsv til brændsel.

Den almindeligste form for tørsv, som folk beretter om, er fladtørsven som blev skåret eller skrællet i overfladen af lyngheden. Der var ikke alle steder, man kunne grave fladtørsv. Der skulle være et såkaldt morlag øverst, og der måtte ikke være for meget sand iblandet. De blev brugt i bilæggeren, hvor de holdt varmen godt. De gav næsten ingen aske, og der var heller ingen lugt ved dem. Problemer kunne der være, hvis der var meget sand i tørsven, for så brændte den dårlig. Mange beretter om den specielle spade, der blev brugt til at skære fladtørsven, som havde et skaft, der ofte krummede lidt foroven, og et nærmest hjerteformet blad. Fladtørsven blev skåret i ret store stykker, som var ca. 10 cm tykke, rektangulære af form, ca. 50 cm lange og lidt mindre i bredden. Når de var skåret, blev de vendt med lyngsiden nedad og morsiden opad, til en kort tørring til de blev stive. Derefter blev de rejst to og to skråtstillet til tørring. Det var mandearbejde at bryde fladtørsv, og hvis der var karl i husholdningen, var det en del af karlens arbejde. Kvinderne og børnene kunne sætte tørsven sammen til tørring. Store børn kunne også hjælpe med til at sætte tørsven i skruer, til den skulle køres hjem til huset. Den del af arbejdet, der blev udført af mændene, måtte finde sted, efter frosten var af jorden, og før forårsfiskeriet, der gik fra april til Sankt Hans.

Tørsven kom i lade derhjemme, eller hvis der ikke var så meget plads, blev den sat i stak ved huset.

En del beretter dog om, at deres familie købte tørsv i Hundborg Mose. Her udviklede tørvegravningen sig i årene omkring 1. verdenskrig til en betydelig industri med

brug af maskiner, der pumpede vandet væk, og andre maskiner der æltede tørv. Her var der 1100 parceller fordelt på 250 ejere, de fleste gårdmænd. Efterhånden solgte ejerne deres parceller til de tørvefabrikanter, der slog sig op på at fremstille tørv. Der blev leveret tørv til store dele af oplandet indenfor en afstand af 30-40 km. Det betød mulighed for arbejde til en del mænd fra omegnen til en timeløn på ca. 2 kroner om dagen omkring 1900.

En måde at sikre sig tørv på, var at arbejde med at ælte tørv for anden mand og få betaling i form af tørv. De æltede tørv kaldes i nogle tilfælde skottørv, hvorimod hedetørv eller fladtørv også kaldes hovtørv.

Til en vinters fyring i en mindre gård brugte man som det nævnes 500 snese eller ca. 10.000 tørv. Disse tørv blev opbevaret i tørveskur eller tørverum inde i huset.

Møntørv.

Til gårdene med stråtag blev der lagt møntørv op på tagrygningen. Møntørv kunne kun graves bestemte steder, for de skulle indeholde en bestemt blanding af græs, tørv og lyng – mere græs end lyng, som det udtrykkes. De skulle være både seje og spændstige for at kunne holde til vind og vejr. De var omkring 40 cm brede og godt en meter lange. De blev lagt op med en speciel teknik, lidt på skrå og den ene lidt ind over den foregående, så tagets rygning blev godt lukket til.

En anvendelse af fladtørven, som kendes fra flere steder i Vestjylland, er de tørve-træk, der stables op langs husenes vægge som isoleringsmateriale. Denne anvendelse kendes ikke af de adspurgte. Det gør derimod anvendelsen af fladtørv som strøelse under husdyrene hos fiskerbønderne i klitegnene. Strøelsen, der blev opblandet med møg fra dyrene, blev kørt ud på de dyrkede marker. Til gødning brugte man i øvrigt gerne fiskeaffald som torskehoveder. Også tang blev brugt til gødning, hvor der var tilstrækkeligt til, at der kunne samles tilstrækkeligt. I Agger samlede man tang på Tangen og ved Krik hentede man *ræ* (ålegræs) som bønderne brugte til at isolere roekulen med. Så sparede man halmen til foder til kreaturerne.

Havtørv.

Folk i Agger og i området ved Lodbjerg og Tolbøl havde mulighed for at hente tørv ved stranden. Før i tiden hentede folk havtørv, som man brød i stranden ved lokaliteten kaldet "Den sorte mand". Tørven blev gravet fri af stranden i store klumper, som så blev hakket eller kløvet i mindre stykker. Af gamle fotos fremgår det, at man bar tørvestykkerne hjem i de store rygkurve, som fiskerne brugte.

Disse mørke morlag kunne stikke op af stranden, og man gravede så ned der, hvor tørven stak op. Disse havtørv var der ingen ejendomsret til, og man kunne hente så mange, man havde lyst til. Mange familier i dette område fik en betragtelig del af deres brændsel på denne måde. Ved Lodbjerg gravede man tørv i stranden op til omkring 1950. Det var imidlertid svært at få tørven fragtet op fra stranden. Derfor havde man indrettet sig med en vogn og en talje oppe på skrænten, og så blev vognen via taljen trukket op af heste, der gik oppe på skrænten. Skrænten var 25 meter høj, og der kunne være 12 klumper tørv i hver vognd fuld. Havtørvens brændsværdi angives til at ligge mellem brunkul og æltede tørv, så det var udmærket brænde.

De sidste år måtte man et godt stykke ned i stranden og grave tørven op. Det skabte problemer, at hullerne løb fulde af vand. På grund af havets æden sig ind på stranden, ligger de første huller nu langt ude i havet.

Jagt og vildt i Thy.

Klithedens søer, åer og moser var områder, der havde stor betydning på flere måder. Ved søerne voksede der søkogleaks (*Scirpus lacustris*) og ved fugtige områder, de såkaldte siger, kunne man hente kæruld (*Eriophorum*). Søkogleaksstrå, der lokalt betegnes siv, blev snoet i reb og bånd til at binde om kornneg, de såkaldte *ravlbånd*. De kunne også flettes til stolesæder, *ravlpuder*. Kærulden kunne bruges til fyld i pudevår og dyner. De aktiviteter, der især knytter sig til disse områder, er jagt og fiskeri. Jagten i klitegnene var imidlertid også knyttet til andre områder, hvor vildtet trivedes og havde gode muligheder for naturlig beskyttelse, hvilket gjaldt i klitterne og de øde lyngklædte hedesletter.

Jagtens økonomiske betydning for befolkningen i klitsognene har været betydelig; men jagten har også styrket fællesskabet i samfundene, især gennem de jagtforeninger, der blev dannet efter 2. verdenskrig i alle kystsamfundene. Jagten har også en identitetsmæssig dimension, og i disse samfund falder jagt som en naturlig forlængelse af fiskeriet. Aktiviteterne har mange ligheder i tilgangen og udøvelsen. Den folkelige jagt adskiller sig væsentligt fra den form for jagt, der senere kom til at dominere på statens ejendom. Den folkelige jagt foregik ofte med simple teknikker og redskaber, der blev lavet lokalt. Denne form for jagt havde først og fremmest til formål at skaffe mad til husholdningen, og eventuelt en ekstra indtægt ved salg af vildt eller skind. Der var enkelte store gårde, der havde arealer i klitegnene, som i mere eller mindre grad udnyttede jagten; og i praksis var det svært at håndhæve rettighederne. Enkelte havde skytter ansat til at beskytte jagtrettighederne og holde gården forsynet med vildt. Statens opkøb af klit- og hedearealerne og det opsyn, der knyttede sig hertil, betød en udelukkelse af den lokale sædvanebetingede udnyttelse af områderne til jagt. Dette skabte konflikter mellem statens repræsentanter og lokalbefolkningen. Den folkelige jagt, der fortsatte, fik prædikatet krybskytteri, og førte i mange tilfælde til anmeldelse og bøder.

For at få et indtryk af jagten og det vildt, der var i klitegnene i Thy, kan man læse, hvad præsten i Skjoldborg og Kallerup Sogne fortæller i Beskrivelse over Thy fra 1802. Aagaard siger: *Der mangler ikke harer, for de er godt beskyttet i klitterne. Ligeledes er der mange ræve, som anretter megen ødelæggelse mellem får og gæs. Der findes adskillige oddere, og lækatter og ildere er heller ikke sjældne. Af vandfugle og sumpfugle er der mange arter, som folk driver jagt på. Desuden jager folk strandmåger (*Larus marinus*, svartbag), som de koger suppe og kål på og spiser kødet. Terner, som her kaldes taer, nævner almuen 3 arter og der samles mange ternæg på de holme, der findes i de store søer, hvilket giver ejerne en god indtægt.¹⁷ Agerhøns er hyppigt forekommende, og de fanges i snarer, når jorden er beklædt med sne. De lokkes af lidt hørfrø drysset på græstørven, hvor snaren er anbragt, og da agerhøns søger i flok, kan man på den måde fange mange på engang. Går vi frem til 1842 og bruger Djørup som kilde om jagten i klitsognene lyder det: *Store dyr findes der ikke; kun agerhøns og harer, som forfølges meget af de mange krybskytter både før og efter den nye forordning af 1840, der således ikke har bragt**

nogen forandring i jagten i området. Af vildænder træffes mange i de rør- og sivbevoksede søer og åer.

Det giver et nogenlunde indtryk af det vigtigste vildt på den tid, samt også lidt om de metoder, der anvendes i den folkelige jagt først i 1800-tallet. Man får indtryk af, at der er meget vildt, og at det spiller en stor ernæringsmæssig og økonomisk rolle i husholdningerne. Aagaard nævner jagten på havmåger; men ikke noget om, at de evt. fanges i rammer. Om mågerammerne har været udbredt på dette tidspunkt, får vi ikke noget at vide om, hos hverken Aagaard eller Diørup; men det kan skyldes manglende kendskab til netop dette lokale jagtredskab, da brugen af snarer nævnes i forbindelse med fangsten af agerhøns.

Oplysningen om, at der ikke findes store dyr i området, stemmer overens med, at denne type vildt først kom med plantagernes opvækst på et meget senere tidspunkt.

Vildtet i klitten, en fri ressource.

Fra gammel tid har havets fisk og klittens vildt været frie ressourcer, man kunne gå ud og høste af, så på denne måde er der ligheder mellem disse aktiviteter. Jagten var på mark- og engjord knyttet til ejerskab til jorden; men i tilfældet med klitten og heden var jagten i praksis fri. *Fra gammel tid var der frit spil til at gå på jagt alle vegne, når man lige holdt sig fra herregårdens jorde. Det var først efter at staten var begyndt at plante i klitterne, at de begyndte med indskrænkning af friheden. Plantørerne ville have jagten på statens terræn for deres egne munde. Så begyndte de store gårde at ville have arbejde til gengæld for jagtretten.*¹⁸

Denne sædvanepraksis stødte sammen med de bestemmelser, der kom til at gælde på statens jorder i klitplantagerne og i Hanstedreservatet.¹⁹ I årene efter statens opkøb af jorden i Hanstedreservatet forekom der en del konflikter mellem opsynsmanden og lokale over folks færdsel og jagt i området. Der er tilsvarende mange beretninger om tilfælde af krybskytteri i de klitplantager, som staten drev i området. Fremgangen i rådyrbestanden, der skyldes klitplantagernes opvækst, affødte flere sager om krybskytteri, der blev meldt til politiet. *Hvad angår rettigheder til jagt og fiskeri, så var disse sogne langs havet virkelig Landet Norden for Lov og Ret.*²⁰

Personlige beretninger om jagt og vildt.

Hanstholm.

Jo, far gik rigtig meget på jagt, han havde også gode jagthunde. Jeg var da selv kun 16 år, da jeg begyndte at komme med ham på jagt. I begyndelsen da jeg var med ham, kan jeg huske, når vi kom i klitterne, så fik jeg lov til at låne bøssen, når der ikke var nogen i nærheden. Så det var den måde, jeg fik lært at gå på jagt på. Det var at komme med min far på jagt. Da jeg så blev så gammel, at jeg selv kunne få lov til at få et kort, så skulle jeg jo hen og købe en bøsse, og det var sådan, at far tog mig med og vi fik købt en bøsse, og så skulle vi jo på jagt. Da var vi nede syd for Nytorp, så løb der en hare foran, og til al held så skød jeg haren. Så sagde jeg til min far: Der fik jeg den ligegodt! -Ja det var vel også meningen! Det var den ros, der var. Siden dengang så har jeg gået på jagt indtil for nogle få år siden, hvor jeg holdt op, fordi manden, hvor jeg havde jagten solgte ejendommen. Skal man hen og leje et stykke jord, ja det koster det hvide ud af øjnene. Før var jagten jo fri – du kunne gå over det hele. Dengang var der såmænd ingen ting, du ikke måtte gå på. Sådan er det jo ikke i dag. Vi har da mange gange før gået til Vigsø

og Febbersted og hele vejen. Ja man mødte jo dårlig nok nogen, og kom du til en mand, ja så snakkede du med ham, og der var ikke noget.

Dengang da var det jo harer, ræve, høns og snepper, ænder og gæs om efteråret. Der er nogle søer nede i Nytorp. Der havde folk jo deres tørveskifter. Det var det, der var mest af dengang, der var ikke så meget råvildt. Det så vi jo faktisk ingenting af dengang.

Løkker til jagt, ja det blev s'gu praktiseret helt her op i 60erne og 70erne. Måger, det var mest når der skulle skaffes en ny dyne eller pude, så blev de skudt, og der kunne du jo godt skyde en 10 stykker. Fjer og dun fra brystet var gode og op under vingerne, dem brugte de. Nogle spiste dem også, og så om vinteren kom der jo sommetider en hel del edderfugle, og det var jo så endnu finere at få i dynerne. De edderdun, det er jo ikke dem man plukker af fuglen, men dem den selv plukker af og forer sin rede med. Det er dem, folk samler op. Men der er nu ingen edderfugle der ruger her, så...

Viber og stære har vi spist i mit hjem. En stær er en fantastisk fugl. Den ser ikke ud af ret meget, men jeg garanterer dig for, at der er sådan et tykt lag fedt kød på brystet af den. Kødet er helt mørkt. Når du får dem gjort rene og får persille og en sveske i, og stegt, så er der den bedste sovs, du kan tænke dig. En stær smager virkelig godt, og dem har vi spist mange af. Det var ikke for, at vi var nødt til at spise stær – det var ikke af nød; men det var for smagen. Jo, vi fik det med syltetøj til, blåbærsyltetøj.

Jo, og viber fangede vi også, og spiste deres æg, gjorde vi. Dengang var der jo mange viber, og rederne lå helt tæt sammen på marken. (EH)

Hansted.

Det var mest krybskytter, som det skete han overraskede. Engang kom det til skriverseri i avisen. Deres søn fandt et rådyr, som var skamskudt, og da de dræbte det og skar det op, var der to rålam i dyret. Dyret var blevet skudt udenfor reservatet, men løb så ind i reservatet, hvor jægeren ikke turde følge efter. (GN)

Kjeld Nielsen, der var opsynsmand i Reservatet, opdagede det jo mange gange. Det der med krybskytteri er noget vanskeligt noget, for der skal jo vidner til. Ellers står det påstand mod påstand. Så var der jo på et tidspunkt, hvor Kjeld havde opdaget, at de stod derude. Og det var en far og søn – jeg husker ikke, hvad de hed. De stod der, snarerne, og så vidste han jo, at de ville komme til aften for at se, om der var gået noget i dem. Så han fik fat på landpolitibetjenten. De gik så ud og anbragte sig på en klittop for at se, om der nu skete noget. Så på et tidspunkt så kommer – på et tidspunkt havde Kjeld været ude og trampe de snarer ned, så de ikke kunne fange noget. Jo der lå mange. Så kom far og søn og samlede dem op, og da de så var i nærheden, så gik Kjeld fra klitten hen imod dem. Og da de opdagede det, så samlede den ene en snare op og gemte den bag ryggen. "Nej der var da ikke noget". Så sagde Kjeld: "Hvad er det så du har bag ryggen"? Han havde ikke noget. Så vendte han sig rundt, og så pegede snaren jo lige op mod politibetjenten. Så var han jo taget. Han fik en stor bøde – jeg husker ikke lige hvor meget.

I Vorupør gik de på jagt på Ålvand. Der har jeg da selv taget en krybskytte nede. Han kom gående hjem derude fra med bøssen på nakken lige i favnen på mig. Det var en Baltesen. Nej han havde ikke skudt noget; men der var jo bøssen, der vidnede om det.

Oppe ved reservatet der var en af de krybskyttesager, jeg var impliceret i, det var en, der hedder Jensen. Han bor oppe i Ræhr i dag. Vi var klar over, at der foregik noget. Kjeld havde jo set steder, hvor der lå et rådyr, der var brækket – altså hvor indmaden var taget ud. Så det var givet, at der var sket noget der. Så vi vidste godt, at noget var galt. Det var på nordsiden af Vilsbøl Plantage. Der havde Jensen været på jagt. Det var i den fredede tid, det var en af de første dage i maj, inden man måtte gå på jagt. Han boede på et værelse på en gård i Øster

Vandet. Gårdejeren gav mig så et praj, og jeg tog derhen, og kunne jo så se, der var blod på hans gummistøvler. Han var ikke hjemme. Vi gik ind på værelset, og der lå patroner i askebægeret, og der var en kniv med blod. Så jeg fik fat på politiet, og de tog ud til manden. (PS)

Vangså.

Herude gik man jo bare rundt om på det, hele når man gik på jagt; men i engen, der havde hver jo sit. Til andejagt om vinteren især. Der var så mange ænder dernede. Mine brødre og min mand også har da gået på jagt. Der var ikke noget med, at man skulle have jagttegn. Når drenge blev konfirmeret, så kom de med far på jagt, og så lærte de at skyde. Vildtet blev solgt og sendt til København. Det gjorde de herude – samlede det og sendte det derind til København. Min mand fik etiketter derinde og satte på, så blev det sendt af sted til et torv – kødtorvet? Så kom der jo lidt penge for det. Men ellers når de gik på jagt herude på markerne, så – ja det var jo da ikke alle, der gik på jagt; men så lejede de retten ud til andre, og fik den første hare der blev skudt. (KN)

Jeg gik ikke på jagt. Heller ikke min far eller andre i den nære familie. Men der var mange, der brugte jagten derude ved Vangså. De gik oppe i klitterne, ja de gik på hele arealet sådan set. Der var ikke nogen speciel jagtret nogen steder. Jagten var fri. Jagten var fritidsbeskæftigelse. Om efteråret skød de jo ænder, når de kom trækkende op langs vandårerne. (JPOJ)

Vorupør.

Min far drev jagt ved Ålvand. Far gav 2 kroner for jagttegn på egen jord. Han skød mange harer – engang skød han 2 i et skud. Han har gået en del på jagt før i tiden. Før i tiden var der mange harer, og ved Ålvand en del ænder. Dengang var det ikke fredet. Nogle fangede også harer i snarer; men det var forbudt. Nu skal jeg vise, hvordan man laver en løkke med tynd tråd. Den blev fastgjort i jorden, hvor man kunne forestille sig haren havde sin gang. (PB)

Jeg har gået en del på jagt i min tid. I min ungdom var der meget vildt - rådyr og harer. Harer har jeg også været med til at fange i "løkker". De havde deres stier – veksler – hvor de færdes. Man gik ud om morgenen og så, hvor de færdes, og næste dag kunne man sætte sine snarer, og det var sikkert, at på et bestemt klokkeslet kom de så forbi på stien.

De fleste gik på jagt ved Klems Bakke, Per Ralt og Ålvand. Ved Ålvand var det ænder og gæs, jeg skød. Mine bedsteforældre samlede også æg oppe ved Førby Sø.

Da staten opkøbte Ålvand – ja, ikke alle ville sælge; men det blev de næsten tvunget til, for staten ville have jorden. Folk fik det vist ikke så godt betalt. (PK)

Stenbjerg.

Mågefangst med rammer: Vi tog dem gerne her oppe i klitterne. Vi skulle ikke ned på stranden, for "manden" kunne jo se det, og det var jo ulovligt.

Vi tog dem oppe i klitterne. Vi kunne jo altid bjerge noget fisk ved havet; men vi kunne jo også smide nogle løkker. Vi lavede dem af hestehår. Det var min broder Bonde, det var han god til. Han sad og lavede de løkker der. De blev lagt sådan der og med fisk i midten. Så fik den løkken om benet; men han kom også snildere om ved det, han brugte nogle små kroge. Så tog han dem på kroge, og så kunne man høre – så sad vi jo derhenne ved en kasse eller noget, og så kunne vi høre, når de var gale. Så skulle vi jo hen og se. Vi skulle have nogle gamle vanter. De kunne sådan bide og nappe. De skulle være rigtig havmåger, grå måger, det var de bedste. Vi har spist mange havmåger. (NCKM)

Istrup.

Ja, jeg gik da på jagt en tid; men far han gik ikke på jagt. Den var altid lejet ud i hans tid. Men ham Java Bak, han lejede vor jagt i mange år. Det sidste år, han havde jagten, var det på den betingelse, at jeg selv måtte bruge det også. Så kunne han så gå, ligesom han ville.

Det var tit, der var godt med ænder nede ved søen; gråænder og dykænder. Der var flere forskellige slags. Også lidt harer, så der var egentlig god jagt. Agerhøns var der også da. Men jeg tror aldrig, jeg har skudt en agerhøne nogensinde. Det var alt sammen kun til eget forbrug. (NJ)

Jo, det betød noget dengang, da var de dygtige jægere. Min far har aldrig drevet jagt, jeg heller ikke; men min mors farbror han havde en gård, Strandgården i Istrup. Både ham og især hans søn de var gode jægere, og da var der noget vildt dengang. Så de kunne bjerge meget på den konto. Ænder og gæs, agerhøns og harer, da var der jo ingen fasaner dengang. Der var jo heller ingen storvildt dengang, hverken rådyr eller kronvildt. Det var først efter skoven kom til. (JH)

Lodbjerg.

Ja, vi har gået på jagt altid. Min far gik rigtig meget på jagt. Han sagde, at skulle man have en god jagthund, så skulle man gå på jagt morgen, middag og aften, og helst to gange der ind imellem. Så fik man en god jagthund. Jeg går også på jagt, men ikke i den målestok. Min bror, som desværre nu er død, gik også utrolig meget på jagt.

Det var mest småvildt, harer, ænder og fasaner, og skovduer og agerhøns. Det er først senere, vi har fået en rimelig bestand af råvildt herude. Det første råvildt, min far skød, jeg tror vi skal helt op til næsten midten af 50erne. Før var der ikke så mange jægere herude. Min far gik jo en del på jagt i hele området, ret frit; men det går ikke i dag, desværre. Men der er jo også blevet flere, og vi kan jo ikke alle sammen rende rundt med et gevær. (LJ)

Lyngby.

Det var jo sådan. Lyngbyfolkene, de havde jo ingenting at gå på jagt på. De havde selvfølgelig det der rundt om Lyngby. Der kunne de da skyde en hare eller to. Men der, hvor der rigtig var noget, det var hvor der var gæs og ænder ude i klitterne. Det var jo skov og plantager, der var jo under plantøren. Så de havde ikke meget at gå på jagt på; men hvad, det lå jo lige for der, og det var et øde område. Min bedstefar gjorde det da også.

Så engang han var henne i Røde Bjerge. Da kom der en flok gæs, og han smed jo bøssen til kæben og knaldede en af dem ned. Den faldt til jorden og flagrede lidt ud i lyngen. Så lige så kom plantøren s'gu. Han havde set det, og han var jo tåbelig. Det var jo ulovligt. Han skældte jo ud, og han sagde, bedstefar skulle af med en bøde og alt det der. Nå, men de snakkede jo noget om det, og så siger plantøren: Det er også lige meget. Vi lader nåde gå for ret; men så vil jeg have gåsen. (KNM)

Agger.

Far var jo ivrig jæger, og når vi kom der til august, hvor andejagten og mågejagt gik ind, hvis det var vestenvind, så skulle han på mågejagt. Der var han jo sikker på, at han kunne bjerge et måltid mad. Andejagt var langt mere usikker, det var ikke sikkert, man kunne skyde et knippe ænder. Og hvis det er pålandsvind, så kan man næsten skyde de måger, man gider. For de følger kystlinien, og så udnytter de den opvind, der bliver ved klitkanten. Det bedste sted var et sted, hvor der var blevet en skrænt, og hvor der var gnavet i klitten. Det er der jo ikke så meget nu; men det kan man ellers se mange steder, hvor der er skrænt. Der kommer mågerne glidende – de holder vingerne stive og glider langs kanten. Så graver man et hul deroppe. Man sætter sig ned på hug og planter marehalm langs kanten, som man kan kigge ud mellem. Så glider de

fuldstændig helt hen til en, og der var såmænd ikke mere end 10 meter fra en, når man så rejste sig op og sigtede, og det var ikke noget med, at de blev vilde, sådan nogle måger. Så drejer de bare lige op i vinden ud mod stranden. Det var næsten lige som at skyde på skive. Man kunne skyde en for hvert skud, hvis man vidste, hvad det drejede sig om. Og man kunne sortere i dem, for man skød kun ungfuglene. Måger bliver jo først udfarvede, når de er 2 år gamle. Ungmåger de er grå. Det er de store havmåger: sildemåger, sølvmåger og svartbag først og fremmest. De andre stormmåger, "djangler" kaldes de, de var for små. Man tog kun de store og de unge. De unger er jo lette at kende. De har "strikketroje på". Så fik man dem, der var nemme at stege og ikke så trannede.

Gæs og ænder de blev nok snarere solgt, hvis der var flere end de kunne bruge. Det var i 50'erne. Folk gik hen og indleverede hos købmanden. Så pakkede de det, når det kom, og så deltes man om transportudgifterne. Senere smed folk det jo bare i dybfryseren. Så blev det sendt dybfrossen til København. Der blev afsendt jævnlige til København. Møller og Meldgård annoncerede jo i jagtblade om indkøb af vildt til dagspris.

Harejagt har jo altid været vigtig som sådan. Jeg ved ikke ernæringsmæssig, hvor vigtig den er; men det har fyldt meget i jægeren, det at skyde en hare. Skød man en hare, havde man et måltid til hele familien. Jeg kan huske i mine barndomsdage omkring 60'erne, hvor der var mange harer. Dengang var der mange harer, for jagtforeningen havde simpelthen passet på dem.

Man havde lavet lokal fredning, sådan at de kun måtte skydes en uge om året, og hver jæger måtte kun skyde én hare. Det betød, at der var en voldsom stor harebestand på Tangen. På det tidspunkt var der jo nok omkring 100 medlemmer i jagtforeningen. Og når harejagten gik ind, så skulle de ud og skyde deres hare, for det skulle jo være i løbet af den uge. Det var jo dengang, der kørte slagtere rundt herude. Der kørte to slagtere rundt på landtur, og slagteren sagde: I den her uge – de kom altid der om fredagen eller om lørdagen op til weekenden – jamen, så ved vi, at i dag kan vi kun sælge spæk. Alle folk de skal have spæk til haresteg om søndagen. Der blev skudt et sted mellem 50 og 100 harer sådan en uge. Langt de fleste de skød en hare i den uge.

Lokal fredning, det gør vi stadigvæk. Vi prøver at værne om det, så vi kan blive ved med at gå på jagt. Om lokale fredninger er almindelige – ja, hvis foreningen har et terræn – det er der ikke ret mange jagtforeninger, der har terræn; men har de det, så er der altid restriktioner på. Man har også mange eksempler på, at jagtforeninger i et område går sammen og siger: Der er ikke ret meget af det vildt der – skal vi prøve at være gode ved det?

Så laver man en frivillig aftale og opfordrer til – ja man kan jo ikke pålægge de folk, der har lejet jagt i området – men man kan opfordre til, at det bliver respekteret. Her, hvor det er foreningen, der har jagten på hele området, der kan man håndhæve det. Folk har også god forståelse for det. Det er noget, man selv har vedtaget, så føler man mere for det.

Det er hele Tangen, jagtforeningen har, og så ind til Flade Sø på nordsiden af Agger hen til hofde 94. Så har vi også dæmningen, der går over Ørum Sø og Flade Sø. (JA)

Ja, jagt havde da stor betydning. Går vi længere tilbage, ja så var jagten jo ikke bare af lyst, men for at få noget kød, og ikke bare altid skulle spise fisk. F.eks. om vinteren så lå de derude ved kanalen og huggede isblokke op og lavede sådan et hus, så de kunne ligge derinde. Så lå der jo en masse gæs og svømmede på det åbne vand. Så kunne de jo skyde dem, hvis de var heldige. Min bedstefar fortalte, engang var han heldig at ramme 10-12 svære gæs derude. Så skulle de gå i sne og sager – ja der var ikke noget med termotøj dengang. Våde var de, koldt var det at gå hjem med sådan et børt gæs; men de var jo lykkelige, for nu havde de kød og sager.

Også havmåger, jamen det var jo en vigtig del. De satte jo sådan nogle fælder – kranjer. De satte dem langs stranden lige før det blev morgen, og så kunne de jo gå hen og se til dem. Når mågerne kom der i dagningen flyvende langs med ja så... Men det blev forbudt, det der.

For jagt herude i vores samfund, det har været noget attraktivt noget, både for unge mennesker og for de ældre. Det var noget vi var fælles om. Det var virkelig noget, der ligesom – når nu vi kom hen til jagttiden. I mine drengedage, når vi kom hen til jagttiden – jamen der var snart ikke en dreng, der ikke havde sådan en slangebøsse og en sten, de skulle på jagt med. Og vi skulle med på jagt med de gamle jægere der. Og det foregik altså på en gammel cykel herfra, og 10 km ud, og 10 km hjem igen. Og så kunne vi risikere, når vi kørte ud, at det var imod en sydvest piver. Så svingede det lige om mod nordvest, og så fik du den imod hjemad igen, når det var mørkt. Men det gjorde ikke noget. Sådan var det. Nu min far, han havde jo kutter, så han var jo ikke så meget hjemme; men lå ude. Nogle gange fiskede de på England eller Hirtshals. Men så havde jeg nogle onkler og noget, så tog de mig med. Så det var fint nok. Så når man kom op og blev en 12-13 år, så skulle man jo også lige prøve – ååh, skal du ikke prøve, om du kan ramme da. Jo, jo, så når – åhh, der var vist ingen hagl i, sagde de så, når man skød forbi. Jo, det var meget specielt det der. For eksempel den dag, når harerne de måtte skydes – det kunne være, du bare måtte skyde én hare; men alle mand var af huse. Det kunne være klokken et. Så måtte du begynde at skyde harer. Eller når andejagten gik ind. Det var altid sat til en dag, alle kunne være med. Nej, det var ikke noget med, at det var den første august. Nej, det var den sidste lørdag klokken et om eftermiddagen. Og man kan jo sige, at det var en mærkelig tid at begynde andejagten; men det var fordi, så kunne alle deltage. Så havde dem, der havde forretning, fri, og kunne komme med og deltage. Og folk havde fri fra arbejde. Jeg synes, der blev taget vide hensyn til, at alle kunne deltage.

For det var den første dag – da var det hele altså spændende, om man fik noget. (PR)

Jagt som supplement til kosten og tilskud til økonomien.

Vildt var en afveksling i en kost, der ellers hovedsageligt bestod af fisk. En jagtjournal fra Istrup, der dækker tidsrummet 1936-1978, viser, at det lod sig gøre at nedlægge en stor mængde varieret vildt over et år.²¹ Af byttet fremgår det, at jagten har fundet sted på klithedearealer samt vådområder. Landskabet har således givet mulighed for en stor variation i jagtbyttet. Harer er det vildt, der er nedlagt flest af over årene. Tilbage i 1930erne nedlagde denne jæger 23-25 harer om året, med et faldende antal op i 1950erne, hvilket formentligt skyldes harens tilbagegang på grund af ændringer i landskabet mod mere dyrket land. Agerhøns er der ligeledes skudt mange af – gennemsnitligt 10-12 stk. om året; men antallet ligeledes faldende. Ænder er også blevet nedlagt i stort antal. Ser man på antal nedlagt vildt på årsbasis, drejer det sig om 75-80 stykker vildt, hvilket har givet et betydeligt tilskud til den daglige kost.

Sammenligner man denne jagtjournal med de forskellige jagtberetninger, der indgår i denne rapport, er der god overensstemmelse omkring jagten på hare og agerhøns som det vildt, der er blevet nedlagt i størst antal. Gråand ligger ligeledes højt i antal, og fremhæves også af deltagerne i undersøgelsen som det vildt, der knytter sig til søerne og de mindre vådområder i klitheden, og som har stor betydning i husholdningen og til videresalg.

Ved Agger har gåsejagt spillet en vigtig rolle. Som jagtbytte har de store, fede gæs været efterstræbte. Jagten faldt om vinteren, når isen lagde til, og gæs og ænder derfor koncentreredes i de åbne våger i isen, eller hvor strømmen holdt vandet åben.

Mange af deltagerne i undersøgelsen beretter om egne oplevelser i forbindelse med jagt, og disse beretninger fortæller både noget om vildtet, og organisering og metode i jagten, som den foregik op til omkring 1950. Beretningerne giver også et billede af lokale variationer i vildtet og jagten, hvilket har med de forskellige land-

skabstyper at gøre. Førømtalte jagtjournal viser netop en stor variation i det nedlagte vildt, der foruden hare og agerhøne f.eks. også omfatter 4 forskellige andearter samt flere vandfugle som blichøne, ”vandhøne” og fiskehejre. Listen omfatter dog også rovfugle og ugler, der sikkert er skudt af andre grunde end med henblik på mad. Listen kom først i 1948 til at omfatte rådyr, hvilket hænger sammen med opvæksten af Hvidbjerg Klitplantage og den tiltagende beplantning i området i det hele taget.

Det jagtbytte, man ikke selv kunne forbruge, kunne sælges til vildthandlere i de større byer eller, som der berettes om fra flere sider, det kunne sendes til firmaet Møller og Meldgård, København, der handlede med vildt. Dette firma annoncerede ofte i jagtbladet og i lokale aviser om køb af årstidens vildt. Vildtet blev ofte samlet og pakket hos den lokale købmand, der tog sig af forsendelsen, og i visse tilfælde af handlen med vildt til folk i f.eks. Thisted eller Ålborg. Da de lokale jagtforeninger kom til efter krigen, blev denne handel organiseret gennem jagtforeningen, og i jagtbladet annoncerede vildthandlere efter vildt og oplyste om priser osv. I 1920 kunne en hare indbringe 6-7 kr. afhængigt af vægten, og en agerhøne 1,65 kr.²²

Selv når man fratrækker udgifter til hagl og udgifter til forsendelsen, var der stadig en fortjeneste ved jagen.²³

Folkelige fangstmetoder.

Tilbage i 20erne og 30erne blev meget af jagtbyttet taget med snarer og fælder. Det gælder bl.a. harer og agerhøns. Haresnarerne blev lavet af lange hestehår, der var snoet dobbelt. Disse kunne fastgøres til en fladtør, der blev vendt med lyngsiden nedad og lagt ud i sneen. Gravænder var et godt bytte på grund af størrelsen, og man kunne lægge snarer ud ved de huller ind i brinken, hvor de lagde deres æg. Eller man lavede løkker af hestehår, som blev anbragt så de lå i vandoverfladen, fastgjort med en tøjrpæl. Man lokkede fuglene til ved at strø bygkorn inde på bredden, mellem de steder man havde løkkerne. Når fuglene søgte føde, fik de løkken om halsen. I isvintre fangede fiskerne dykænder i vågerne med gamle torskenet. Fuglene blev afsat til vildthandleren i Thisted, der videresolgte til firmaer i København.²⁴ Småfugle, de såkaldte kramsfugle, som f.eks. spurve, drosler og andre småfugle, der holder til ved husene, blev også fanget og spist, især i hårde vintre. I et fattigt hjem udgjorde de en mulig fødekilde. Men kramsfugle blev også opfattet som en form for delikatess, så det var ikke altid økonomiske motiver, der drev jægeren. Småfugle er traditionelt blevet fanget med snarer og forskellige former for fælder. Fælderne kunne være helt enkle – en dør eller et bræt stillet på skrå ved husmuren med en snor, der gik ind gennem muren, hvor jægeren stod skjult. Ved fælden blev der strøet affaldsfrø for at lokke mange fugle til. Når jægeren skønnede, der var nok fugle, lod han brættet falde, og fuglene blev dræbt. Sakse brugte man til ræv, mår, ilder og odder. Saksen blev anbragt ved diger, eller hvor man formodede, at dyret færdes. Her gjaldt det skindet, der kun sjældent blev brugt i jægerens husholdning, men som ofte kunne indbringe en betydelig pris ved salg til buntmageren. I tilfældet med mår måtte fangsten finde sted i vintermånederne, hvor skindet havde høj værdi. Et godt mårskind kunne indbringe 600 kr.²⁵

Mågejagt med rammer.

Fangst af måger spillede en stor rolle for de fattigste fiskerhusholdninger. Her var der en fri ressource, der tillige var næsten ubegrænset. Jagt på måger, der blev fanget i mågerammer, de såkaldte *kranjer*, er blevet drevet i alle kystsamfundene; men er til gengæld et fænomen, der ikke kendes længere inde i landet blandt bønderne.

Mågerammen var en ret simpel konstruktion. Rammens kors var af egetræ, og armen af bambus, som skal være let, smidigt og sejt. Den lange arm er af fyrretræ. Der bruges en sild som madding, som lægges på tværs – med hoved og hale mod de to korte vinger. Den lange vinge skal vende mod vinden. Løkken skal være så stram, at den lige kan presses ned i hakkene, uden at vingen springer op – det skal være nøje tilpasset. Løkken er så gjort fast om endepinden på rammen, hvilket forhindrede den i at flyde bort, hvis vandet steg hvor den var lagt.

Mågerammen blev brugt fra november og vinteren igennem. Det skulle blæse godt, og bedst var det med østenvind. Det bedste sted var på odder fra stranden og udad, og her blev de anbragt lige over havstokken. Med østenvinden sætter understrømmen døde fisk og krebs osv. op på stranden, som mågerne afsøger når de flyver langs havstokken lige ude over vandet.

Når en måge er gået i rammen, lægges vingerne over kors på ryggen, så den ligger stille, mens snoren løses af halsen. Når så rammen er sat igen, er der tid til at slå den ihjel eller putte den i en pose.²⁶

Man fik mågesuppe eller stegt måge. De kunne også gå omkring i stald eller lade, til de skulle bruges – så havde familien et frisk forråd. Havde man mange måger, blev brystet saltet ned, og der blev kogt suppe på resten. Det saltede mågebryst kunne der så senere koges suppe på med urter – porrer, gulerødder og kartofler. Suppen blev tillavet med melboller kaldet *kumper*.

Det var de grå måger, dvs. store unger, der fortrinsvis blev stegt. I nyere tid er de blevet lagt i kærnemælk. Disse måger blev kogt lidt og så stegt. Derefter blev de spist med meldyppelse til. En familie kunne godt have en 10 mågerammer. Før blev mågerne ikke flået; men plukket, og fjerene blev stoppet i dyner og pudevår.²⁷

Nogle steder kunne man tage varsel om storm af fjerene.²⁸

Der var også andre folkelige metoder til fangst af måger. Der var mange, der fangede måger på kroge. Det foregik om vinteren. Så blev der lagt liner ud i klitterne med madding på krogen. De blev lagt i snedriverne og når så mågerne tog silden, så blev de fanget på krogen.

Mågerammerne blev stadig brugt i 1930-40'erne, lang tid efter de blev forbudt. Rammerne blev fremstillet lokalt, og varierer kun lidt fra sted til sted. Ole Højrup har forsøgt at lokalisere udbredelsen af mågerammen, og mener i den forbindelse, at mågerammen har været brugt af fiskerbefolkningen langs Vestkysten i fiskerlejerne Skagen, Ålbæk, Tværsted, Klitmøller, Agger og Harboøre. Det gælder den del af fiskerne, der har megen ledig tid om efteråret og vinteren, som bor nær havet. Den er ikke kendt længere mod syd langs Vestkysten, skønt forholdene flere steder stemmer overens med dem længere nordpå. Heller ikke på Læsø eller Anholt kendes mågerammen. Tidsmæssigt kendes der beskrivelser af mågerammen siden 1787 ifølge Ole Højrup.

Senere blev det almindeligt at udøve jagt på måger med gevær. I 1920 kostede et gevær 80 kroner, og man skulle løse jagttegn til egen jord, hvilket kostede 2 kroner

sidst i 1920'erne. I 1965 kostede et jagttegn til almindelig jagt 25 kr. Her kunne man vælge sit bytte og bruge krudtet på de store havmåger: svartbag, sildemåge og sølv-måge. Det var de unge fugle, som var mest eftertragtet. De er let genkendelige, når deres fjerdragt stadig ikke er udfarvet.

Den dag i dag spises måger stadig af de ældre generationer som en delikatesse i kystsamfundene, hvor de tilberedes som andet fuglevildt.

Harejagten og de lokale jagtforeninger.

Der findes lokale jagtforeninger i alle kystsamfundene. Agger Jagtforening er den ældste, der blev startet lige efter 2. verdenskrig. Agger jagtforening har altid haft stor lokal tilslutning, og var på et tidspunkt oppe på knap 100 medlemmer. Da foreningen har sit eget område Agger Tange, dvs. den lejer det af staten, kan den iværksætte effektive lokale fredninger, og på den måde beskytte dele af vildtet og regulere jagten. Efterhånden som de traditionelle jagtområder blev indskrænket af statsplantagerne, reagerede jægerne ved at organisere sig, for gennem foreningerne at arbejde for deres muligheder for stadig at kunne udøve jagt. Dette arbejde var først og fremmest jagtforeningernes funktion.

Harejagten kan på en måde fremhæves som symbol på jagtens økonomiske betydning i klitområdet. Det betød meget at opretholde en vis harebestand, så der kunne blive ved med at være noget at høste af. Haren var noget særligt som jagtbytte alene i kraft af den mængde kød, den garanterede jægeren. At kunne hjembringe en hare var lig med, at jægeren havde haft succes. Det var også i mange tilfælde skik og brug, at man kvitterede for jagten på anden mands jord med en hare engang imellem. Nogle steder var det en uformel aftale, andre steder var der tale om mere formaliserede aftaler, hvor en hare indgik som en del af betalingen, der også kunne være penge eller anden aftalt tjenesteydelse.

For et samfund som Agger spillede jagten en rigtig stor rolle, og i Agger Jagtforening havde harejagten en fremtrædende rolle. En lokal jagtfredning sikrede, at harebestanden gik op igen efter krigen, og i 60'erne var bestanden nået op på et rimeligt niveau. En lokal jagtfredning betyder, at man i foreningen bliver enige om at beskytte et bestemt stykke vildt i området og regulere antallet af dyr, der må nedlægges. I Agger måtte der kun skydes én hare pr. jæger i løbet af den uge, hvor harejagten stod på.

Jagtforeningen spillede ligeledes en stor social rolle i forhold til at samle og styrke en lokal fællesskabsfølelse. Harejagten blev organiseret, så alle medlemmerne havde mulighed for at deltage, hvilket både fortæller noget om, at det drejede sig om et eftertragtet stykke vildt, og at jagtforeningen varetog sit arbejde, så det styrkede følelsen af at være fælles om at deltage i en vigtig og særlig begivenhed, nemlig den dag harejagten gik ind. Det var dagen, hvor den slagter, der kørte rundt i området, ikke kunne sælge andet end spæk, som folk skulle have til deres søndagshare. Der blev skudt op mod 100 harer i løbet af den uge.

Jagten som tradition.

Både klit og hede var rig på vildt – ja selv på stranden kunne man drive jagt. Både jagt og fiskeri er på flere måder beslægtede aktiviteter, og det er en gammel tradi-

tion, at mændene i fiskersamfundene også går på jagt. Begge disse aktiviteter udøvedes stort set kun af mænd. Der er undtagelser, som f.eks. åleglibning, som foregik tæt ved land, og også blev udøvet af kvinder. Som hovedregel kom kvinderne først ind i billedet, når fangsten eller vildtet skulle rengøres og tilberedes. Både til fiskeri og jagt knytter der sig varsler, der har med kvinder at gøre. Det betød uheld, hvis en kvinde skrævede over nettet, og det betød uheld at møde en gammel kvinde, når man gik ud på jagt.

At gå på jagt er en tradition, som drengene socialiseres ind i fra barnsben. Som det udtrykkes, så havde mange drenge en slangebøsse eller andet, som man legede og øvede jagt med, indtil øjeblikket indtrådte, hvor man kunne få jagttegn og bøsse, der som regel er et haglgevær. Eller i det mindste få lov til at komme med på jagt og prøve at skyde med ledsagerens – ofte faderens – våben. Første gang de var på jagt, huskes af alle, og der er en form for indvielse over begivenheden. Man træder ind i et fællesskab med andre mænd og andre jægere. Nedlæggelsen af det første vildt står for mange som en særlig begivenhed, som også huskes tydeligt, både omgivelserne, vejret, vildtet og øjeblikket for det første skud.

Jagten på statens områder.

En anden slags jagt der foregik i området, er de organiserede jagter, som blev afholdt af statens repræsentanter inden for skovvæsnet og klitvæsnet. Det var eksklusive jagter for egne medlemmer og inviterede prominente gæster, som foregik på statens jorder, og på en måde er en videreførelse af kongehusets og adelens jagttraditioner. Her gælder det ikke jagt for at skaffe sig et supplement, men jagt for spændingens skyld og for at regulere bestanden. Her er det eftertragtede storvildt kronstyr og rådyr. Der afholdes ligeledes klapjagter på ræve. Til disse jagter hører der ofte flere jagthunde, som spiller en stor rolle i forhold til at opspore byttet og hente det i det uvejsomme terræn. En god jagthund repræsenterer en stor værdi for jægeren, og de udvælges og dresseres med stor omhu.

Der er visse ritualer omkring jagten, bl.a. blev den først nedlagte sneppe i Lyngby sendt til kongen. Omkring de store jagtselskaber udspiller der sig ligeledes ritualer i forbindelse med start på jagten, hvor der blæses på jagthorn, ligesom der blæses, når jagten slutter.

Ser man fotos fra de store jagter, står det klart, at der er tale om velstillede folk, der ofrer ressourcer på dragt og udstyr, som den almindelige jæger ikke har råd til.

Ferskvandsfiskeriet i klithedens søer og åer.

Fra gammel tid har havets fisk og klittens vildt været frie ressourcer, man kunne gå ud og høste af, så på denne måde er der ligheder mellem disse aktiviteter. Imidlertid når der her refereres til fiskeriet i søer, åer og fjord, er der i nogle tilfælde tale om rettigheder til fisken. Rettigheder til fiskeri i søer og åer hænger sammen med, at de førhen var privilegier, der hørte adelen og klostrene til, som en del af de herligheder, der hørte til ejendommen. Senere overgik disse herligheder knyttet til jord og ejendom til de lodsejere, der havde jordlodder op til fiskevandet.

Om fiskeriet i søer og åer nævner Aagaard heltfiskeriet, som i mands minde er meget aftaget. Der findes stadig en del helt i Limfjorden, hvor de bliver større og federe end i søerne. Helten var en meget værdsat fisk, som er blevet spist som fersk, røget og derefter ristet – eller som saltet og derefter udblødt og kogt, siger Aagaard. Næst efter ål og helt fiskes der mest aborrer. Aagaard fremhæver her aborrefiskeriet ved Gårdhus Mølle i Vestervig Sogn, hvor en å løber fra Flade Sø ud i Fjorden, og der fanges en mængde store aborrer. Ligeledes er åle- og heltfiskeriet betydeligt samme sted. Diørup beskriver ligeledes fiskeriet i søerne.

Han nævner Nors Sø, der især er forsynet med helt, der blevet udsat her fra Fjorden omkring 1800. Ligeledes er der andre ferskvandsfisk som brasen, gedder og aborrer. Han siger, at der er 2 familier, der kan leve af heltfiskeriet i Nors Sø. Han nævner ligeledes kort ålefiskeriet, der drives, hvor ålen trækker ud gennem Klitmøller Å til havet.

Ferskvandsfiskeriet handler om fiskeriet i de store søer i klitheden Ove Sø, Flade Sø og Ørum Sø, samt fiskeriet i åerne. Det er ålen, der er den økonomisk vigtigste fiskeart, når det kommer til ferskvandsfiskeriet. Sammen med helt har ålen været en højt værdsat ressource, og går man længere tilbage, er ålen blevet brugt til at betale skat i form af bl.a. landgildeydelse til øvrigheden.

I bogen Beskrivelse over Thy undrer præsten Knud Aagaard sig over, at fiskeriet i Limfjorden generelt er så ringe udnyttet; men han nævner dog, at fiskere fra Agger sejler rundt i hele fjorden om sommeren og fanger ål. Der er tale om et lukrativt fiskeri, som også fiskere fra Thyborøn udnyttede. De fiskede i hele fjorden, og en del af disse ål blev solgt til opkøbere, der saltede ålen og kørte rundt i landet og solgte den i de såkaldte ålevogne, lukkede vogne der blev trukket af heste.

Personlige beretninger om ferskvandsfiskeriet.

Klitmøller.

Det største fiskeri i Klitmøller det var ål.

Der var en morgen, vi tog 382 ål. Den morgen kom vi for sent i skole. Jeg husker nemlig, at jeg fik en lussing af lærer Skov, fordi jeg kom for sent. Vi havde jo det valg: enten lade være ved at tage ål op, og så få skældud eller en røvfuld af far, eller også komme for sent i skole og få en lussing af læreren.

Men der gik mange ål dengang. Der kunne godt være en 60-80 ål, de dage hvor vejret var til det – østen- eller sydøstenvind og regn og rigtig dårligt vejr. Og ingen måne. Så er det ålevejr. Ålen trækker mere, eller de bevæger sig mere. Måske er det også noget med strømmen i åen. Jeg tror, man ikke rigtig kan finde ud af, hvorfor de gør visse ting. Det er et mærkeligt dyr. De svømmer jo det halve af jorden rundt. De er specielle. Dem, der blev taget ved stemmet, det var de ål, der var på vej ud i havet. Derfor skulle de jo så have en chance om dagen for at komme ud i havet. Derfor skulle man derhen hver morgen for at lukke op. Der blev fanget ål fra 7-8 stykker om aftenen og til samme tid om morgenen. Det tog man måske nok ikke helt så højtideligt. Det var ikke sådan på klokkeslæt. Det var så dem, man kaldte blankål. (CN og MV)

Istrup.

Ålen betød meget.

Det var jo sådan, at om vinteren måtte alle og enhver gå ud og stange ål i Ovesø. Der var noget, der hed "æ Hvolmskyvter" og "Vandsteds skyvter", og der var sådan mellem 5-10 skifter på æ hvolm eller i vandsted – der var flest på æ hvolm. Og de blev så skiftet hvert år, det var

Kjormesaften (2. februar). Da gik de sammen, og det skiftedes de til at holde, de forskellige ejere. De skulle holde det her skifte. Og så fik de jo alt godt at spise og drikke.

Der var også brasen, og det de kaldte skaller. Under krigen da var det jo en vældig penge, for tyskerne kunne jo bruge alt. Som nu skaller. Det regnede vi ellers ikke for så stor en fisk. Men de kunne bruge det hele.

Ham sønnen, der fik den udstykning fra Nedergård, han fiskede meget. Han kørte dem til Bedsted Station, og så kom de med toget. Der var ligesådan min bedstefar, min fars far, de boede i Kjallerup, de havde et par km til Istrup, og han fiskede også meget. Og der var en gårdmand, der også fiskede meget der fra Kjallerup. De sendte fisken til Altona, Hamborg. Jo, det fiskeri det var godt dengang.

Når der var is på søen var vor karl ude at stange ål. Hvis han var god til at fange ål, holdt han øje med, hvor der var kyvl, dvs. små luftbobler, der kommer fra ålens for- og bagende. Der skulle helst være is uden sne på. Mange stangede ål på søen før vandstanden blev sænket i 1931. (JH)

Lodbjerg.

Min far havde lidt fiskeri i søen – ålefiskeri. Mit fødehjem havde 2 skifter eng ned til Ørum Sø, hvor der var fiskeret. I min barndom var fiskeretten lejet ud, og så fik man ål og penge, ligesom nu det passede. Alle dem der har jord ned til søen har et lod, som vi havde. Jeg ved ikke, hvor mange lodsejere der er. Ham, der har et stort stykke, der går ned til søen, har kun et lod, mens ham der har 2 små stykker, har 2 lodder. Ham der har Svegård, han har kun et lod, trods det at han har 100 gange så meget jord som de andre. Det er organiseret efter, hvor mange lodder man har, der går ned til søen – så mange lodsejere er der. Det går ikke på arealet. Retten følger matriklen. Ålefiskeriet foregik med ruser. Så byggede manovre ved Kansted Å et opstem, så man kunne lukke for løbet, så der kun var én åbning, så satte man ruser ud, og så tog man alt det, der svømmede i. Der stod også pæleruser ude i søen. Det gør der også lidt endnu. Der fiskes da stadig både fra Ørum Sø og Flade Sø. Nu er det lodsejerne selv, der fisker i Ørum Sø; men Flade Sø den er forpagtet ud til én, der hedder Jens Madsen.

Fiskeriet er kun gået én vej, og det er tilbage. Det har før været rigtig stort, ålefiskeriet; men ikke længere, og det er da derfor, det ikke kan lejes ud i Ørum Sø. Mange af dem, der har jordtilliggende dernede, de fisker jo selv. Der er også fritidsfiskere, der fanger måske 7 ål en gang imellem. Det er på det lav.

Åleleverancerne til auktionen i Nykøbing herfra – ja, sidste gang blev der leveret halvt så mange kilo ål, som der blev leveret sandspringere. Det er vel en 10 år siden, de lukkede auktionen. Så allerede dengang var det dårligt. Andre fisk man fangede; ja måske lidt skaller og aborrer og en enkelt gedde. (LJ)

Til Ørum Sø er der 42 lodder. Ålefiskeriet har før været godt. Det har vistnok før været lejet ud, mod at lodsejerne fik penge og fisk; men nu er det lodsejerne selv, der bruger fiskeriet. I dag er der kun en smule ål, lidt gedder og som noget nyt sandart. Man har forsøgt at få fiskebestanden op ved at udsætte sandart. Den er ikke så nøjeregnende, men trives i grumset vand. Før blev der fanget rigtig mange ål i Fjorden. De blev opkøbt af tækkemanden, der solgte videre til auktionen på Jegindø. Åluserne blev sat ud i foråret og taget ind i efteråret. Ruserne sættes, når solen går ned – de må ikke sættes i dagtimerne. (TT)

Lodsejerne, dem der havde jord til Flade og Ørum Sø, de havde fiskeretten i søen. Det var de jo fælles om alle sammen. Og det havde de så lejet ud. Jeg husker, at der var en i Krik, der havde det nogle år. Ja, det var i begge søer. Jeg husker, at der var en hel del år, da fik vi 10 pund ål hver. Og så lidt penge ved siden af. Det husker jeg ikke, hvor meget det var. Ja, dengang var der

mange ål. Jeg tror, han havde en god hyre. Men det var der jo nok aldrig nogen, der fik at vide. Der var nok også lidt brasen, men det var vist ikke noget, der var så meget værd. Og gedder og sådan. Men det var ålen, det drejede sig om. (LJ)

Agger.

Til forskel fra andre steder, hvor fiskeriet gik lidt i stå om sommeren – for man kunne jo ikke holde fisken frisk – så var fiskeriet af ål vigtigt hernede. Om sommeren fangede man ål, som man holdt frisk i et hyttefad – det var en stor artikel, og man sejlede fjorden tyndt. Det var ikke bare Harboørefolkene, der sejlede i fjorden. Jeg ved da, min morfar han havde da fast base nede ved Dover Odde om sommeren. Man havde faste steder, hvor man lejede sig ind hos folk, og boede der om sommeren. Man fangede også skrubber i fjorden om efteråret, når de blev tykke. Men det var først og fremmest ål. Der var da også rødspætter i fjorden og sild; men det var ål der var flest penge i. (JA)

Ålekrigen i Krik.

Hvor Kastet Å løber ud i Krik Vig, det er et meget eftertragtet sted at sætte åluser. Ifølge lovgivningen så er det jo altså 250 meter fra udløbet, der må ikke fiskes. Den regel gælder altså ikke der. De stod så tæt, at man ikke kunne gå der. De måtte sætte ruser til en bestemt dato. Og selvfølgelig var alle mand jo da af gårde og sætte sine ruser. Der blev taget alt, hvad der kunne krybe og gå af fisk, og især ål.

Krigen gik på at komme først og få sat sine pæle op, og det gav mange konflikter mellem folk. Når man kørte forbi dernede, så man ud over en skov af pæle. (AF)

Ålefiskeriet i søerne - Ovesø, Ørum Sø og Flade Sø.

Ålefiskeriet var langt det vigtigste ferskvandsfiskeri økonomisk set; men der blev også fanget brasen, gedder og aborrer i søerne. Ferskvandsfisk var i nogle tilfælde en afveksling i en husholdning, hvor man ellers fik den største del af kosten fra fiskeriet på havet. Ud over de store ferskvandssøer var der i klitheden en mængde småsøer, hvor der kunne fiskes til husholdningsbrug. Her var især gedden populær, og var der god fangst, kunne den saltes ned til forråd. Det var dog de færreste fiskere, der havde jord og rettigheder til ferskvandsfiskeriet. Derimod blev dette fiskeri udnyttet af de bønder, der havde gårde på klitheden og jord, der stødte op til søer og åer. Rettighederne til fiskeriet fulgte matriklerne; men om vinteren havde alle hævdvunden ret til at stange ål på isen til eget forbrug. Denne rettighed var netop hævdvunden, og ejerne så gennem fingre med skikken. Til denne aktivitet blev der brugt et ålejern, som også benævnes lyster. Ålen kunne lokaliseres gennem isen ved at se hvor der var "kryvl", små luftblærer i isen, som viste, at her lå der ål i mudderet på bunden. Der huggede man hul og stangede ålen.

Ålefiskeriet var betydeligt om sommeren, hvor der anvendtes åluser til fangsten. Der er dog også længere tilbage brugt kroge til ålefiskeriet. Ålefiskeriets økonomiske betydning ses bl.a. af, at fiskeretten kunne lejes ud til en privatperson, der betalte for lejen med et vist antal ål og rede penge til lodsejeren. Til Ørum Sø er der 42 lodder, hvor nogle lodsejere har enkelte lodder, andre har flere lodder. I Ørum Sø blev fiskeretten lejet ud til omkring 1985. Da udgjorde lejen omkring 2000 kr. om året pr. lejer. Før den tid lå lejeindtægten længe på omkring 1000 kr. Lejeindtægten blev aftalt mellem lodsejerne og forpagteren af fiskeriet, og kunne genforhandles efter en tid. Fleksibiliteten i lejeindtægten på naturalier eller rede penge kunne lige-

ledes forhandles. Ålen blev før i tiden sendt med toget til Nordtyskland. Senere blev den handlet på fiskeriauktionerne i Nykøbing og Jegindø, hvorfra der ligeledes blev eksporteret til Tyskland samt Holland og England.²⁹

Under krigen købte tyskerne en del fisk – også af de arter, som lokale folk ellers ikke regnede for spisefisk.

Ålekisten i Klitmøller.

Ålefiskeriet i Klitmøller Å bør fremhæves for sin særlige organisering i en ålekiste, der stadig fungerer. Klitmøller Ålekiste er beliggende på matr. 63 øst for Klitmøller by ved Klitmøller Å. Foruden ålekisten hører et jordstykke på ca. 12 ha. til ved Vester Vandet Sø.

Ålekisten drives af et ålekistelav, hvis medlemmer er ca. 46 lodsejere i Klitmøller. Andelene i ålekisten er fra gammel tid fordelt på de oprindelige hovedmatrikler (A-matrikler), med én til hver. Oprindeligt var der 73 A-matrikler, men mange er med tiden slået sammen eller udgået, således at der i dag kun er ca. 46 tilbage.

Lavets formål er foruden at drive ålefangst fra ålekisten også at drive jordstykket ved Vandet sø. Jorden bliver for tiden brugt til rekreative formål, græsning og jagt. Ålekistens historie strækker sig langt tilbage. Det første skrevne kendskab stammer fra et skøde fra 1716, hvor Frederik den IV solgte Nystrup Gård til Niels Jørgensen. På det tidspunkt var ålekisten en del af Nystup gård. Senere retsprotokoller bringer vidnesbyrd om, at ålekisten har ligget der endnu længere tilbage. Under alle omstændigheder må det antages, at der på det samme sted har ligget en ålekiste i mindst 300 år.

Flere retsopgør omkring fiskeretten til Klitmøller Å fortæller om den betydning, ålefangsten har haft for Klitmøllers befolkning frem til et godt stykke op i 1900-tallet. Den økonomiske betydning fremgår af en forpagtningskontrakt fra 1820, hvori Klitmøllers beboere bortforpagter fiskeretten i Klitmøller Å og ålekisten til højstbydende.

Fiskeretten gik til en ikke navngiven person for en 5 års periode til 400 Rd. sølv, hvilket på den tid var et anseligt beløb. Derudover skulle forpagteren levere 36 snese ål (720 stk.) til ålekistens ejere hvert år. I 1871 er ålekisten blevet fælleseje for alle 73 matrikler i Klitmøller. I forbindelse med opførelsen af Klitmøller kirke fremgår det af kirkebogen, at mølboerne skænker 2 mark pr. lod til kirken, idet den årlige forpagtningsafgift for ålegården i mange år har udgjort 150-190 Rdl.

Ålekisten i Klitmøller Å spillede stadig en rolle i 1930-40erne, hvor de adspurgte kan fortælle om ålefiskeriet organiseret i Klitmøller Ålekiste. På det tidspunkt blev ålekisten passet af fisker Johannes Nielsen, hvis fars ejendom lå ved ålekisten. Ålekisten, som der findes flere fotos af, var på dette tidspunkt nærmest en træbygning som en stor kasse beliggende i Klitmøller Å. Her passerede ålen fra Vester Vandet Sø på vej ud i havet. Der blev sat et stem i, så ålen ikke kunne forlade ålekisten mellem kl. 7 aften og 7 morgen. Fangsten foregik således om natten, og om dagen kunne ålen vandre ud i havet. På dette tidspunkt i ålens cyklus kaldes den blankål. På en god nat kunne der typisk være omkring 60-80 ål i fangsten. Ålekisten blev på dette tidspunkt i 40erne i praksis passet af store børn i familien, som samlede nattens fangst op med en ketcher om morgenen, før de skulle i skole. Den største fangst, som de adspurgte kan huske, var 382 ål på en nat. Ålen blev solgt, og overskuddet

blev fordelt mellem ålekistens lavsmedlemmer. I dag har ålekisten ingen økonomisk betydning, men stadig en vis social og kulturel betydning hvor man samles til generalforsamlinger og spiser ål hvis det kan lade sig gøre.

Vejret betyder meget for ålefiskeriet. Godt "ålevejr", fortælles det, er når der blæser en østenvind, det regner og ingen måne er fremme – så bevæger ålen sig mest. Om godt ålevejr berettes ligeledes fra ålefiskeriet ved Krik Vig, Agger. Her satte man stem ved Kastet Å, hvor åen løber ud i Krik Vig, og fyldte åens munding med ruser på den anden side af stemmet. Om kampen for at være mellem de første til at sætte sine pæle til ruser, den nat ålefiskeriet begyndte, bliver der refereret til som "ålekrigen i Krik".

Indsamling af æg fra vilde fugle.

Beslægtet med jagten er den indsamling af æg fra vilde fugle, der traditionelt har fundet sted i kystsamfundene. Vibeæg blev indsamlet, hvor der var mulighed for det; men størst betydning havde indsamling af måge- og terneæg samt andæg, hvilket der er en lang tradition for i området. Den lokale generelle betegnelse for terner omfatter ligeledes hættemåger. Når der refereres til terneæg, inkluderer det således æg fra både splitterner og hættemåger. Indsamling af fugleæg er lønsomt, hvor fuglene anbringer deres reder på et begrænset areal som på øer og holme. Her har især måger og terner ynglet i stort antal, og der kunne indsamles æg uden en ret stor indsats, da rederne lå tæt.

Ægindsamling fra de store søer i klitheden har således spillet en stor økonomisk rolle for de, der havde rettigheder til holmene i disse søer. Retten til at indsamle og lade indsamle mågeæg følger ejendomsretten til fuglenes yngleplads. Retten fastslås allerede i lov om jagt i 1871. Ejendomsretten til fugleholmene i Ørum Sø lå under herregården Gl. Ørum, og i Ove Sø delte gårdene Madstedgård og Ågård retten til fugleholmene.

Knud Aagaard skriver i 1802 i *Beskrivelse over Thy: Almuen nævner 3 arter – hattaer, splittaer og blaataer* (hættemåge, splitterne og sortterne). *De tvende største arter ere vigtige formedels den mængde æg, de lægger på nogle holme, f.eks. Flegbusken ved Vestervig og andre steder.*³⁰ Aagaard angiver også, hvor mange æg der indsamledes: I Sperring Sø samles der hver anden dag 6-8 ol (480-640) hættemågeæg, og op til 16 ol (1280) på en god dag. Det drejer sig om æg fra holme i søerne og på Agger Tange. Fra den store koloni i Sperring Sø blev der 1885 indsamlet 16.000 æg og ca. 600 unger. Æggene betales med 16-30 øre snesen, og ungerne med 4-8 øre stykket til ejeren af kolonien.

I 1920 blev det ifølge jagtloven forbudt at indsamle terneæg. Kendskabet til jagtlovens bestemmelser har næppe været særlig udbredt først i 1900-tallet. Fra 1982 må der kun indsamles æg fra stormmåger og sølvmåger til eget forbrug. Med loven om jagt af 1994 indføres det totale forbud mod indsamling af alle mågearternes æg, også til eget forbrug, og en gammel tradition for at supplere husholdningsøkonomien med indsamling af mågeæg stoppes.

I den periode, som undersøgelsen omfatter, er der sket store forandringer i vandstanden i de store søer, som har påvirket såvel terne- som hættemågekolonier. Vandstanden i Ove Sø faldt, da man gennemførte de store afvandingsprojekter i 1862-79,

hvor Sjørring Sø og Sperring Sø blev afvandet. Omtrent i samme periode forsøgte man at afvande Flade Sø, hvilket i nogen grad lykkedes, men senere blev projektet opgivet, og der opstod 2 søer – Flade Sø og Ørum Sø. Den mindskede vandstand førte til prædering af rederne fra ræve og senere fra mink, som betød at fuglene opgav at yngle på holmene, og ægindsamlingen gik tilbage. Det gælder bl.a. indsamling af æg fra Madstedborg i Ove Sø.³¹

Personlige beretninger om indsamling af æg fra vilde fugle.

Vorupør.

De samlede hos hans bedsteforældre, der boede i Udmark. Der samlede de mågeæg ude i Ålvand. Dengang var de ikke fredet. De samlede også vibegæg. Gåseæg? Nej, dengang var der ingen gæs, kun viber og måger. Hættemågeæg var det. Krista har aldrig spist mågeæg. Heller ikke i hans hjem er der blevet spist mågeæg; men hos hans bedstemor i Udmark. (TJ)

Stenbjerg.

Det var der sidst i 30erne. Dengang fangede alle måger og spiste dem.

Vi samlede også mågeæg! De var gode at bage med, mågeæggene. Oppe ved Ove Sø og Fredskilde Sø, der gik vi da vi var børn. Der oppe ved Istrup og Sønderhå, der var sådan et sted, vi kunne gå ud. Der gik vi ud og tog dem; men vi måtte vel ikke. Når vi så nogle folk, var det med at komme af vejen. Så stak vi af. Jo, de blev da brugt – alt kunne bruges. (NCM)

Lodbjerg.

Madstedborg hernede, der var der jo vældige kolonier af både terner og måger.

Madstedborg og Ågård var fælles om Borgen. Der blev samlet æg hver eller hver anden dag i sæsonen. De blev solgt i stor udstrækning, og alle dem de kunne bruge selv, brugte de jo. Det samme var tilfældet på Gl. Ørum.

Jeg kan huske de fortalte i min barndom, at de første æg, som blev samlet, gav en krone stykket. Hvad vil det svare til i dag? – omkring en 50 kr. stykket – og de gik til England. Manden på Gl. Ørum kunne jo betale sit folkehold med æggene, som ikke kostede noget. I år har fuglene forladt øen dernede. Det er på grund af mink. Minken er en forbandelse. Det har jo så også været forbudt at samle æg der i en lang årrække. Nu er de helt væk, dernede ved Ørum.

På Madstedborg har det jo været galt i lang tid, for der er vandstanden jo blevet sænket, og så blev der for lidt vand. Så gik ræven jo over, så det fik dem da til at flytte derfra.

Men da jeg i sin tid tjente dernede i Madsted i 59, da var jeg med til at samle æg på den, der hedder Lilleø. Det var vældigt, når vi skulle derover hver anden dag, og til Madstedborg hver anden dag. Vi fik omkring 70-80 æg, når vi var derovre. Så vi kunne holde gården forsynet med æg så godt og vel, og resten blev solgt.

Vi begyndte som regel omkring den 20.-25. april, lidt afhængig af vejret. Så måtte man samle til en dato midt i maj. Den 25. maj, tror jeg.

Der skete egentlig ingen verdens ting ved, at de tog æggene, bortset fra at mågeungerne blev født de her 3 uger senere, og de klarede sig jo tilsyneladende, for de lagde ikke 2 kuld. De lægger æg, indtil de har 3, og så lægger de sig til at ruge.

Grunden til, at man forbød indsamling af æg, det var fordi der i hættemågekolonierne var en bestemt terne, der også rugede der, og man var bange for at den blev forstyrret, og det gjorde den måske også.

I Agger samlede de også æg, men det var fra de store måger – det var ikke hættemåger, men stormmåger og sildemåger; dem vi kalder havmåger.

Jeg har spist adskillige 100 hættemågeæg – enten kogt eller spejlet. Vi havde jo den mani, at når de skulle koges, så blev de jo kogt i lang tid. De havde nogle meget orange blommer, og hviden var nærmest blålig i det. De blev brugt til bagværk og pandekager osv. Vi har da også brugt mange her i huset.

Det med loven og brugen er jo ikke helt det samme – det er ikke altid helt det samme. Så det at bruge mågeæg blev jo nok ved lidt længere, end det officielt måtte. (AF)

Agger.

De samlede æg, der var enkelte, der gjorde det. Der var en, der samlede æg og solgte til bageren. Bageren brugte dem til at bage med. Det var mest mågeæg. De hentede dem ude fra mågekolonierne.

Så en dag min fætter Preben og mig vi kom også i tanke om, at vi ville samle æg. Men vi vidste jo ikke, hvordan man gør. Så vi tog dem jo bare. Så da vi kom hjem og skulle til at slå dem ud til røræg – de første vi fik slået ud, der var jo både ben og alt muligt i.

Så fik vi at vide senere, at... Vi tog jo bare fra de forskellige reder. Vi vidste jo ikke, at vi ikke skulle tage af dem, hvis der var tre æg. For så var de begyndt at ruge. Hvis der bare var 1 eller 2, så var de ikke begyndt at ruge, så kunne man godt tage dem. Man skulle have en gammel gryde over hovedet. Og jeg kan huske, at man kunne da høre, at det pikkede på den. (KI)

Ja, da jeg var barn, da havde jagtforeningen da en mand gående ved Krik til at samle æg. Og så kom folk op og købte æg ved ham. Så sent som omkring 1980 – sidst i 70erne havde jagtforeningen nogle til at indsamle æg. Dengang var der store hættemågekolonier. Det var hættemågeæg, der var den store artikel. Det var dem, man kunne få en ordentlig pris for. Et år havde vi en biolog, en arbejdsløs biolog til at samle æg for os. Det var mange æg, det drejede sig om. Enten solgte han for 12.000 kroner, ellers var det 12.000 han afregnede med – han samlede på halvpart. Men så kom det jo ret hurtigt derefter, at man stoppede det der. Det blev forbudt at samle mågeæg ind. Man gjorde det lige nogle få år, og så blev det stoppet. Fordi så blev det forbudt.

Æggene blev solgt til England. Det var igennem en kontakt ham biologen gravede op. Æg er jo langtidsholdbare, og de blev pakket i ægbakker.

Terneæg, nej de blev ikke samlet.

Der var nogle, der samlede store mågeæg til eget forbrug. Folk brugte dem til at bage af – også til at spise da! I brød, ja man kunne ikke smage forskel på æggene, når de kom i brød. Det blev så også forbudt på et tidspunkt, at bagerne måtte bruge dem til brød. Om det måske var salmonella? Men de blev jo bagt, så...

Andeæg af vildænder - nej dem har man aldrig samlet ind.

5. maj det var slutdato for at samle mågeæg. For så kunne de sagtens nå at få et kuld unger. De bliver jo ved at lægge æg, til de får nok, og du kan samle æggene, ja man kan samle hver anden dag, og så rydder man reden. Kommer man til en rede, hvor der er 3 æg i – det duer jo ikke, for så er der ruget. De lægger 3 æg, så begynder de at ruge. Så længe der kun er 2 æg, er den ikke begyndt at ruge. Så hvis man samler æg i et område, så sørger man for at rydde hver anden dag konsekvent. Og få begyndt i tide.

Kolonierne det var ude på Tangen. Det er lidt mærkeligt med hættemåger, det går lidt i bølger. Dengang var der flere kolonier ude på Tangen. I dag er der ingen kolonier på Tangen. Og det er sket, efter de holdt op med at samle æg, at de er forsvundet. Det har måske noget med rovvildt at gøre. Der er masser af ræve og ildere. Mink er der jo også, så...

Nu stod der i avisen i går noget om den lille fugleholm ude i Ørum Sø. Tagø som den hedder. Det kommer egentlig af Tarø – tar er terne på thybomål, og hættemågerne regner vi til ternerne. Gården Gammel Ørum, som øen hører under, de har jo samlet æg der, i alle de år det var

tilladt, og lavet mange penge på det. Men i år er der ingen fugle på øen. De mener simpelthen, det er minken, der har invaderet. (JA)

Måge- og terneæg til eksport og til husholdningerne.

Ove Sø.

Flere af de adspurgte har været involveret i indsamling af mågeæg fra Madstedborg og fra Lilleø i Ove Sø. Indsamling var organiseret således, at man i den periode, hvor hættemågerne lægger æg, indsamlede hver anden dag og ryddede rederne. Det var vigtigt at få begyndt på det rette tidspunkt, når fuglene startede på æglægningen, og inden de påbegyndte rugningen. Starttidspunktet var naturligvis afhængigt af vejret; men lå gerne omkring 20. april, og indsamlingen fortsatte til 25. maj, hvilket var i overensstemmelse med jagtloven.

Indsamling kunne både give tilstrækkeligt til gårdens husholdning; men den største del af æggene blev eksporteret til England. Eksporten kunne betale for udgiften i forbindelse med indsamlingen, der i 1940-50'erne var organiseret således, at der tog 8 personer over fra de to gårde, der havde retten til indsamling.

Indsamlingen foregik efter en bestemt plan, hvor man gennemsøgte hele øen. Man måtte være opmærksom på, at når der var 3 æg i reden, begyndte fuglen at ruge. Så æggene måtte indsamles inden dette skete. Man tog fra reder med 1 eller 2 æg. Æggene blev samlet i spande foret med græs, så æggene ikke tog skade, og derefter blev de pakket og lagt i ægkasser på stedet. Det fremgår af beretningen, at der har været lidt "skovtur" over turen, selvom formålet har været af økonomisk karakter.

Det fremgår også af beskrivelserne, at der har fundet en del indsamling af mågeæg sted udenom rettighederne, og at det har været almindeligt at bruge mågeæg i husholdninger, der lå i bekvem afstand fra kolonierne.

Ørum Sø og Flade Sø.

Indsamling fra fugleholmen Taerø (Terneø eller Tagø) i Ørum Sø og fra Flade Sø var betydelig, og antallet af reder udgjorde i 1942 ca. 3.000 på Gl. Ørums fugleholm i Ørum Sø, hvilket gav en høst af æg på omkring 1200-1300 om dagen (Løppenthin 1954). Så sent som i 1970'erne kunne der indsamles 1500 æg hver anden dag, som blev pakket og sendt til England.³² Eksporten til England er givetvis sket gennem Thisted Andels Ægekspert, der har sendt æggene med Thybanen til Esbjerg, hvor de blev udskibet til England. Æggene er ligeledes blevet solgt til lokale købmandsforretninger i perioder, hvor priserne var lave i England.

Ørum Fugleholm er det eneste sted, traditionen med at indsamle æg endnu praktiseredes indtil 1982. Der er endvidere indsamlet mågeæg fra Roddenbjerg Sø i 1950'erne til en bager i Morup Mølle, der brugte æggene i bageriet. Der kom dog et forbud fra sundhedsmyndighederne om brug af andet end hønseæg til anvendelse i levnedsmidler først i 1970'erne.

Mågeæggene er indgået i lokale husholdninger til langt op i 1900-tallet. Udtalelser tyder på, at de blev brugt så sent som i 1970'erne.

Krik.

I Agger har man traditionelt indsamlet æg fra de store måger til egen husholdning; men i 1970'erne blev der indsamlet hættemågeæg ved Krik, som blev eksporteret til England gennem Agger Jagtforening. Jagtforeningen havde en mand til at samle ind

på halvpart, således at man delte udbyttet. Hvor meget det indbragte, hersker der lidt usikkerhed om.

Mågeæggen kan i nyere tid sammenlignes med en delikatesse, som kunden er villig til at betale en god pris for i den korte sæson, det varer. Æggene var værdsat til bagværk og til pandekager, hvor de orange æggeblommer gav en flot gul farve til brød og pandekager. De blev også brugt til smørrebrød, enten kogt eller stegt, samt til skidenæg.

Agger Jagtforening spillede en stor rolle for organisering af ægindsamling og videre salg til England, indtil det blev forbudt at indsamle mågeæg.

Indsamlingen af ande- og gåseæg har spillet en rolle for familier, der havde adgang til søer med rørskove, hvor disse fugle yngede. Her kan Ålvand nær Vorupør tjene som eksempel. Noget tyder på, at indsamlingen af æg herfra hænger sammen med jagten i området. Her har forbruget været til husholdningen primært, og i nogle tilfælde til videresalg til bagere i området. Der er således ikke noget, der tyder på, at denne form for indsamling har været så systematisk organiseret og involveret så mange personer, som indsamlingen af mågeæg fra de store gårde, hvor muligheden for eksport til gode priser har været et væsentligt incitament.

Indsamling af bær.

De bær, der indsamles i klitheden, er mosebøllebær (*Vaccinium uliginosum*), der lokalt betegnes blåbær, og revlinge bær (*Empetrum nigrum*), lokalt kaldet sortbær. Mosebølle og revling vokser ofte i de samme områder. Tranebær (*Oxycoccus quadripetalus*) er ligeledes samlet i store mængder i moserne beliggende i klitheden. Enkelte steder findes "rigtige" blåbær (*Vaccinium myrtillus*) samt tyttebær (*Vaccinium vitis-idaea*). I denne forbindelse er det førstnævnte 3 slags bær, der er interessante. Blåbær og tranebær har haft stor økonomisk betydning i husholdningerne i kystsamfundene, og deres medicinske anvendelse har ligeledes haft stor betydning. Sortbær har haft betydning især for fårehyrderne. Skulle man opholde sig en hel dag i heden for at vogte får, eller med anden beskæftigelse, kunne sortbær udgøre en stor del af kosten. Der hersker lidt uenighed om, hvorvidt disse bær er sunde i store mængder. Nogle mener tilmed, at de kunne være giftige.

I Agger kunne man omkring 1870 årligt indsamle 70 tønder mosebøllebær, der betales med 6 rigsdaler tønden.³³ Alt tyder på, at mængderne af indsamlede bær ikke adskiller sig væsentligt i de andre fiskerlejer. Alle de adspurgte uden undtagelse kan berette om indsamling af store mængder blåbær. Det er således de såkaldte blåbær, der har størst økonomisk betydning. Bærrene kunne også bruges til at farve uld og linned violet, ligesom bladene kunne bruges til garvning. Den vigtigste udnyttelse foregår naturligvis i husholdningen, hvor anvendelsen strækker sig fra at spise bærrene rå med mælk på til syltetøj, grød og saft. Bærrenes betydning for folkesundheden i området i kraft af deres vitaminindhold har været betydelig.

Tranebær har ligeledes haft stor økonomisk betydning i områdets husholdninger. Ved Agger blev der ligeledes i 1870erne årligt indsamlet 10 tønder tranebær, og et skøn siger omkring 50-60 tønder i den vestjyske klit.³⁴ Tranebær blev anvendt til syltetøj og saft. Saften kunne bruges til eddike, da den er meget syrlig. Mange brød sig ikke om at spise tranebær rå, da de er for syrlige; men når de havde fået let frost, mistede de lidt af syrligheden, og blev spist rå.

Bærrene var som ressource betragtet fri – alle kunne stort set plukke over det hele. Det vil sige, at der var visse uskrevne regler for plukningen. Hvert samfund havde sit område, og hver familie havde "bærhuller", hvor de sædvanemæssigt plukkede hvert år.

Bærplukning er i de fleste tilfælde en aktivitet, der udføres af kvinder og børn sammen; men det kunne være hele familien, der var af sted. Hvis formålet med bærplukningen var med salg for øje, kunne hele familien deltage i aktiviteten, og i sommermånederne var der ofte stille perioder i fiskeriet. Når det drejede sig om organiseret bærplukning med videresalg for øje, var det ofte fattige familier med en stor børneflok. Her kunne de mange hænder forsyne familien med kredit hos købmanden til længe efter børsæsonens afslutning.

Bærplukning hører til de typiske aktiviteter, man ikke har tillagt nogen særlig betydning økonomisk set. Den har ikke efterladt sig redskaber eller anden dokumentation, end det der står opført i gamle kontrabøger.

Det var hovedsageligt folk fra fiskersamfundene, der plukkede bær; men også de omkringboende bønder tog i "æ klit" og plukkede bær i løbet af sommeren, hvilket kunne have karakter af en udflugt, hvor man også tog til havet og badede.

Personlige beretninger om indsamling af bær.

Hanstholm.

Det kunne jo også ske, når vi sådan var henne og grave tørv, så kunne vi gå hen og plukke sortbær også. Det var så nogenlunde samtidig. Så kunne vi jo slå to fluer med et smæk og så få noget sortbærgrød. Det er der nok ikke mange, der vil have i dag. Nogen vil jo så gerne have dem nyplukkede med sukker og mælk på. Det bryder jeg mig ikke så meget om, jeg vil hellere have dem, når der bliver kogt grød af dem. Sortbærgrød, de skal være temmelig stive. Nej, det skal ikke være sådan, at de kan rende af skeen, de skal være godt stive. Jo, det skal jævnes.

Jo, så blev der jo også plukket blåbær og tranebær dengang. Alt, hvad der kunne laves penge på, kan vi vel godt sige, der under krigen, ja det blev der forsøgt på.

Vi var i Lild Strand under krigen. Da måtte man ikke gå hen og plukke tranebær før 1. september. Da var der dato på. Ja, så rykkede hele byen da ud og plukkede tranebær, for dem kunne man jo sælge. (EH)

Vangså.

Bær – jo, der er blevet plukket mange bær. Der er blevet plukket bær, så langt tilbage jeg kan huske. Så solgte vi jo både til købmanden i Vang, og i Vorupør var der en, der kørte herud. Vi har været 9 derhjemme, indtil den sidste blev født. Så skulle vi jo hen og plukke bær. Vi havde en bøtte med, ligesom vi var store til. De helt små skulle også have en med. Når jeg tænker ved det så... -ja mor havde en eller 2 i barnevogn, og vi slæbte nogle med i trækvogn. Så blev der et tæppe bredt ud, og de små blev sat der på det tæppe, og så måtte vi ikke komme hjem, før de var fyldt alle sammen. Vi store skulle jo hjælpe de små, og når så vi skulle til og hjemad, så var der altid en af de små, der faldt og tømte sit krus. Så måtte vi jo til at plukke igen. Det var lige efter krigen, hvor vi ikke kunne få så meget. Så mor hun – ja vi kunne kalde det nutella i dag – det var sådan noget flormelis med kakao i, hun havde smurt på rugbrød som klap-sammen-mad. Dem havde vi med derhen i klitten. Og jeg har sommetider, når jeg har plukket blåbær, sagt: nu kan jeg lugte snart 60 år tilbage. Når vi så skulle hen til det tæppe og holde pause – ja, det var jo helt smeltet i den varme. Hvor godt det smagte, det stykke rugbrød.

Jeg har da også plukket bær, her inden jeg blev syg. Det er da ikke 10 år siden. Købmanden i Klitmøller ringede af og til, om han kunne få mig til at plukke 10 pund. Hvis der nu var ældre mennesker på besøg heroppe, eller de ikke kunne gå hen i klitten. Min søster i Klitmøller hun er gerne ude at plukke. Så finder hun et sted, der er mange bær, og så ringer hun. Jeg kan ikke gå rundt og plukke. Men jeg har da lidt i fryseren endnu. Der var en ung kone, der ringede. Hun havde et lille barn, der havde en dårlig mave. Hun spurgte, om jeg havde nogle i fryseren. Blåbær er nemlig godt til en dårlig mave.

Tranebær, jo det er jo andre steder, vi plukker dem. Også hyben. De tre ting laver jeg gerne. Hyben – i gamle dage fik vi gerne sådan nogle halve ligesom i gele – sukkerlage! Men nu hakker jeg dem med en minihakker.

Revlinge bær spiste vi også mange af bare sådan, eller med mælk og sukker på. De er ikke så gode til syltetøj – ikke som blåbær, der også bruges til blåbær snaps. Det smager rigtig godt og får en flot kulør! Pandekager med blåbær syltetøj – det er rigtig godt!

Jeg kender en gammel mand. De bruger blåbær som vitaminpiller. Blåbær og sukker – pund til pund – i en krukke, og så bliver det stillet hen, til det begynder at væde. Han drikker sådan en snaps hver morgen. Det må være meget sødt. Før blev det også blandet til jul med snaps, og det blev jo sødt. Det kunne bare snyde folk! Men det blev taget som vitaminer, eller når vi var syge.

Tranebær, jeg har et hul, jeg altid har fundet i, og når jeg kommer derhen – i dag tager de dem, inden de bliver modne! Da vi var børn, plukkede vi dem helt hen i efteråret. Vi har nogle gange gået i gummistøvler i vand, og det var så koldt at plukke dem. De er, hvor det er meget lavt og fugtigt. Så vi gik og samlede dem nede i vandet.

Det med ejendomsrettigheder til klitten – nu når turisterne køber sig et bette sted, så må man ikke komme der! Det bliver vi altså lidt forargede over. Det har vi aldrig været vant til! (KC)

Vi solgte dem, blåbærrene, til købmanden. Jeg kunne tjene til et par træsko sådan en sommer ved at plukke blåbær. Det var jo gerne på en ledig tid, i skoleferien. Vi havde sådan set hver vore steder, som vi havde fundet frem til. Det var lige sådan med tranebær om efteråret. De blev da også plukket. Det var mest for syltetøjet. Tranebær, det var både til eget forbrug; men vi leverede også til købmanden. Dengang var der mange, der plukkede tranebær. Så tjente man en ekstra skilling ved det. Det var for, at vi kunne betale regningen ved købmanden med bærrene. Jeg tror mest, det var sådan, det gik for sig. Så blev det trukket fra på bogen. Det var nok der omkring 50 ører til 1 krone for kiloet, vi fik. Når vi plukkede, det var som regel de unge, der blev jaget i klitterne. Vi plukkede i en spand eller en kurv. De der spånkurve, som vi kaldte dem. Så havde vi et litermål, som vi plukkede i, og så hældte vi det over i kurvene og bar dem hjem. Det var da sådan et par kilometer væk eller 3. Vi gik selvfølgelig da. Blåbær, de var først modne sidst i juli og først i august måned. Tranebær, det var sådan lidt senere. Jeg mener, der kom en fra Thisted og købte bærrene.

Min mor råsyltede blåbær og tranebær, de stod bare i en lerkrukke. Blåbær, de skulle jo gøre godt for mange ting. Det skulle være godt, når man havde hård mave eller tynd mave. Til at stabilisere maven, mod forkølelse osv. Sådan noget rå saft, det smager altså pragtfuldt. (NPOJ)

Blåbær og tranebær – jo, det har vi samlet meget af og solgt til købmanden. Det var nu især blåbær, vi solgte. Nå, jeg var nu ikke så meget for det. Folk gik frit over det hele. Jo, vi kunne sommetider komme lidt i konflikt med Vorupørfolkene. Det var sønderpå, der var nogle gode stræk der... Men den der kom først. Jeg kan huske, min svigermor sagde nej, man må ikke overtræde... Når så dem fra Vorupør kom herop nordpå, sagde vi: I har ingen ærinde her! (NPHK)

Klitmøller.

Tranebær og blåbær: *I spisekammeret havde vi et gammelt skab, hvor mor havde hendes syltetøj og ting og sager. Hun syltede, og hun lavede en masse ting selv. Så i skuffen der var tranebær. Vi samlede tranebær, ok som vi samlede tranebær. Mor var ikke ret tit med, vi gik sammen med min onkel. Han vidste, hvor de var. Vi travede og travede. Så sagde han: nu er der en plet – nu bliver i der, til den er gjort ren, så går jeg lige.*

Tranebær plukkede vi mange af, og blåbær. Mor hun lavede rå blåbærsaft. Det skulle vi altid have, når vi var syge. Når der var noget, skulle vi have blåbærtoddy. Hun sukrede dem rå – da var sukker jo til at komme i nærheden af.

Tranebær syltede hun efterhånden. De lå jo der i skuffen. (MO)

Vorupør.

Klem er et sted, et hul som vi siger, lidt nordøst for Vorupør, hvor der bl.a. blev plukket bær. Min far havde også et stykke jord derude, og en strandfoged der hed Jens Poulsen. Det var et sted, hvor det var godt at plukke blåbær. Og "Sidselbakke". Nogle gange fyldte vores nabo Kristine – hun var alene – så mange spande med blåbær, at jeg måtte køre dem for hende på hjulbør op til købmanden. Det var fyldte zinkspande. Hun gav mig nogle få ører for arbejdet (KM)

Jeg kan fortælle, at folk i Klitmøller plukkede blåbær i "Øjenbak" (Øjenbakke) – sådan hed det, fordi lokaliteten lignede to øjne. Jeg har også selv plukket bær derude sammen med en veninde. Vi solgte bærrerne til købmanden og skulle have kjolestof for pengene, og jeg syede selv kjolerne. Jeg mener, prisen for bærrerne lå omkring 3-4 kroner pr kurv.

I mit hjem brugte vi blåbær og tranebær til suppe til eftermad. Det var blåbærssuppe og tranebærssuppe med tvebakker. (KJ)

Min mor plukkede blåbær og indleverede i butikken. I Vangså plukkede Bolette Hansen rigtig mange bær. Det var kun familien. Hun havde så meget klit nord i Vangså klit. Vi plukkede her sønder. Børnene skulle jo også samle. Vores nabo plukkede engang for 40 kroner en dag. Vi snakkede om det. Vi havde for 24 kroner, min mor og os 3 børn. Ham den mand kunne plukke med begge hænder. Niels Svendsen, han var så skrap. Vi sagde altid: Jamen, du er jo født øster på heden, derfor er du så skrap til at plukke. Jeg har været med til som kommis at sende de tønder med bær. De kom i nogle tønder og blev sendt til København. Nogle kom i bakker – de fine kom i bakker, og kom til Grønttorvet i København, hvor de blev solgt. (JU)

Stenbjerg.

Om sommeren på den her tid, når vi kom fra skole, skulle vi med mor hen i klitten og plukke blåbær. De blev afleveret i butikken. Til at begynde med fik vi 25 ører pundet. Det var midt i 30erne. Senere i 40-50erne fik vi 1 kr. pundet. Vi havde 2 zinkspande, og så gik vi tidligt på formiddagen, når vi havde ferie – ellers når vi kom fra skole. Det var gerne her i juli måned, de begyndte. Når børnene fik ferie, så skulle de til det hver dag. Hvor vi plukkede? Der var der ved sømærket, der gik vi mest. Dengang var der jo ingen sommerhuse eller forstyrrelser. Der var flere, der gik og plukkede bær. Bærrerne skulle i zinkspande, for i plastikspande så blev de trykkede, for de skulle jo hældes i bakker, og så måtte de ikke være trykkede og bløde. I Vorupør plukkede de også; men der kom bærrerne i en tønde, det var til saft. Dem her vi plukkede, de skulle sælges, og de skulle være så flotte. Vi skulle pille de hvide fra. Når vi fik 1 liter i sådan et mål, så skulle vi stå, så skidt det kunne blæse fra. Vi passede på – det var bedst med zinkspande. Vi måtte ikke komme hjem, før de 2 spande var fulde. De kunne tage 37 pund tilsammen. Det blev så 37 kroner; men så gik vi også hele formiddagen fra 8-9 stykker, som det passede der sønder. Der var stier, vi gik i, og så ned til sømærket. Der var et sted sønder, vi kaldte "æ blå-

bærhul", og vest ved havet var der også et sted, vi kaldte Dige Enge. Der var tranebær jo; men det var ikke noget, der var nogen ting værd. De kunne bruges til noget syltetøj.

Blåbær var tunge i vægten, og tranebær vejede ingenting. Blåbær varer også længe, det gør tranebær ikke. Når vi så kom med blåbær for de 37 kroner, så kunne vi få varer med hjem for det. Sukker kostede 25 ører pundet, og et kvart pund kaffe 88 ører. Vi kunne slet ikke bruge de penge, når vi gik hver dag, og så havde vi dem på regningen der ved købmanden, og vi har nogle gange haft til hen i september måned at kunne tage af. (NCM)

Jo, vi skulle da samle de frugter ind, der var. Vi søskende gik derhen, vi 4 søskende. Vores nabo havde 10 børn, der plukkede, så det var en større flok. De kunne jo også følges med os.

Også her i byen har de plukket bær, og så har de solgt dem ved vejen i bakker. Og pris ved dem. Så kunne folk putte penge i en lille kasse, der var låst. Der har stået mange heromme ved købmanden. Dengang Gravers han var her som købmand, blev der solgt mange bær. Da han solgte butikken, gik han også ud i klitten og plukkede bær. Jo, man brugte jo da også nogle af bærrerne selv. Hjemme havde vi da altid blåbær og sortebær, de kunne jo også bruges. Tranebær havde vi også. De var så sure. Der skal meget sukker i dem. Der er nogen, der kalder dem tyttebær; men det er vist ikke det samme? Men tranebær var det ikke altid, de fik, for da er det ved at blive koldt. De er længere henne på året end blåbær. At komme ud og plukke blåbær, det er bare skønt. Sortbær er også et godt bær, men kun til at spise, når man går derude. De kan godt koges og laves saft af. Der er ikke ret mange, der bruger dem til det, men til at blande med blåbær. Det er lidt slap i det, så det skal helst blandes. Redskaber til at plukke med? Nej ikke andet end fingrene – "klør fem". Jo, mor lavede meget saft og syltetøj af bærrerne. Det var nu ikke fordi, vi fik så meget af det. Jo vi kunne da få det på brød, når vi gerne ville; men især til fester, så var der syltetøj på bordet i små skåle. Jo det var godt både til det ene og til det andet. Nej, til fisk har vi nu ikke fået syltetøj. Men det kan godt være, at der var nogen, der synes det. Vi synes jo ikke, der skal sukker til fisk. Det er jo meget forskelligt, som folk gør og kan lide det. (JC)

I min barndomstid gik mor og mig og min søster da sønder i klitten og plukkede blåbær. Da solgte vi til købmanden. Vi kunne nok få en 25 ører for et pund bær. I mit barndomshjem var vi 4 søskende. Jo, det var alle børnene, der var med ude og plukke bær. Vi var 3 drenge og 1 pige, og mor var da også med. Så kom far sommetider i møde med os. Så kunne han hjælpe med at bære bærrerne hjem. Vi plukkede dem i kurve.

Købmanden han sendte dem et sted hen. De kom ind og stå i en kasse; men hvor han sendte dem hen, ved jeg ikke. Der gik da mange hen og plukke blåbær. Og ligesådan tranebær; men dem solgte vi ikke. Dem syltede vi. Vi fik dem til steg og sådan noget. Nogle gange fik vi lov til at få dem på en mellemmad. Jo, også til fisk, stegt fisk, fik vi dem. Tranebærsyltetøj, det er godt. Men nu er der ingen. Nu er både tranebær og blåbærris væk. Det er fordi, det hele gror sammen. Det er ligesådan med lyngen. Bærrerne på lyngen – dem kaldte vi sortbær. Når jeg var nede og flytte, skulle jeg altid hen ved nogle sortbær – åhh de var gode. Jo sommetider blev de også plukket, og mor blandede dem med nogle blåbær til saft og syltetøj.

De eneste andre bær, jeg kan huske, der var, dengang jeg gik til skole, det var brombær i degnens have. Den sneg vi os sommetider ned til.

Nej, dengang var der ikke de hyben, som der er i dag – det har forandret sig meget i min tid. Hyben, det er også noget værre pæk at få til huset. Det breder sig sådan. (CTM)

Lyngby.

Så var der jo også bær. F.eks. på den her tid (august), det var jo blåbær. Det købte far så. De kom i en kæmpe, kæmpe stor tønde, og det blev solgt til Hornbech Hadsund. De satte de her 200 liters fade. Så købte far så bærrerne, af dem der plukkede i klitten. Det gjorde ikke noget de var

overmodne, for de var til saft. Det var nok nogle gange lige ved at gå i gæring, inden det kom af sted. Det var jo til frugtsaft og til vin, dansk frugtvin. De kom slæbende med sådan nogle store zinkbaljer, der skulle vejes op. Hvis de var en 4-5 børn til at hjælpe, så blev det jo til noget.

Så var der jo tranebær; men dem har der aldrig været så mange af, at folk har solgt dem. Sortbær har der aldrig været noget værdi i. Tranebær, ja dem er der jo ikke mere af. I mine drengedage da var der store, store tranebærhuller. Vi vidste lige bestemt, hvor de var henne. Nu gror det hele efter i gråris og lyng, og det er fordi, der ingen får er i klitten. Det er også derfor, alle de fyrretræer skyder op. For der er jo ingen, der holder det nede. Da flere hundrede får de spiste alt, hvad der var grønt, da kunne vi gå i tranebærhullerne.

A. P. Møller ejer jo flere tusinde ha. her i Lyngby. Han har aldrig sagt noget til, at folk plukker bær i lyngen. (KMN)

Lodbjerg.

Ja blåbær, men det har vi ikke brugt; vi har plukket mange tranebær. Vi havde et engskifte helt ude, hvor den gamle vej gik fra Lodbjerg gennem klitterne ud til Agger. Det var helt derude – langt ude. Vi havde et skifte, der gik ned til Flade Sø og helt ud til havet. Der var en masse tranebær derude. Der plukkede vi da mange tranebær. Det var noget, vi børn var med til. Vi havde en lille spand, som vi plukkede i, og så blev de lavet i syltetøj. Det var noget rigtig godt syltetøj. Men det var kun dengang jeg var barn, vi samlede bær. (NJ)

Blåbær, det var en væsentlig ting i mine drengedage. Og tranebær også, det var store artikler. Der i 50erne og op i 60erne var det stadig almindeligt, at folk tog i "æ klit" og plukkede bær. Man kunne plukke et par spande. Det afhang jo også af, hvor mange bær der var fra år til år.

Når vi tog ud, så var det alle, der kunne krybe og gå. Så sad vi jo på vognen og kørte ud og plukkede. Vi var en nabofamilie og så os, der som regel tog ud sammen. Der var da også lidt udflugt over det. Hvis der ikke var så mange bær, jo så var vi jo så heldige, at vi kunne komme helt til havet. Så fik vi bundet en tømme om livet, og så blev vi dyppet.

Vi plukker stadig tranebær, og vi synes simpelthen, det er så pragtfuldt. Vi går aldrig sammen, men langt fra hinanden og mediterer med det og nyder stilheden. Vi ser aldrig mennesker derude. Niels Jacob han er over 80, men han plukker stadig bær derude i september måned. Det er mange dage i træk, han plukker. Det er bare blevet meget sværere, end det var før, at plukke tranebær på grund af vegetationen. Den ligger helt nede på bunden. Det er lige som en sytråd. Selve planten er så lille og undselig, at mange plukker tranebær, uden at kunne beskrive hvordan planten ser ud.

Det er ikke for det, der er, tror jeg, lige så mange tranebær som før, men hvis der er sådan et lag vegetation, og de sidder dernede i bunden, så er de s'gu besværlige at finde. Du skal næsten finde bærrerne et for et. Er man dygtig, kan man plukke en liter i timen. Og så skal man vide, hvor det er henne. Man arver hullerne efter hinanden. Der var en gammel mand i Lyngby, Jens Peter Svendsen, han døde, og så spurgte jeg: Jens Jacob, har du nu arvet hans huller? Han plukkede nemlig mange steder. Han kom faktisk over hele klitten. Jaa, det havde han nok; men han skulle have fundet Marens Hul, og han kunne altså ikke finde det. Så siger jeg til Jens Jacob: det skal du altså ikke være ked af, for jeg har været der, og der var ingen bær. Han havde bare ledt og ledt. Grunden til, at det hedder huller, er, at det er lavninger i kærområder. Der skal være en bestemt vegetation, en bestemt plante – man kigger lige på den – den dur, og den dur ikke. Der kan have været for meget vand, eller ligefrem frost. Så kommer de ikke til blomstring.

I år har vi alligevel over 50 liter tranebær. Ja, vi får dem altså også til alting, stegt fisk osv.

Tranebær de kunne jo holde sig på loftet. Man hælder dem bare ud på en bakke eller sådan og tørrer dem.

Det med navnene; vi havde vores navne, og Lyngbyerne havde deres navne. Det var ikke altid, de faldt sammen. Jo vi plukkede i det samme område, det var bare klitten. Man har jo hørt, at nogen troede, at fordi de ejede jorden, så havde de også ret til bærrene; men det var der nu ikke meget af her. Men i min drengetid inde på statens område, der måtte man ikke gå. Havde man ikke ærinde derind af nogen art, så kom man der ikke. Man måtte ikke færdes i skoven. I dag er det stik modsat, stik modsat. Der har holdningen godt nok forandret sig. Nu er det helt ovre i den anden grøft.

Der, hvor vi plukker tranebær nu, der har jeg set kornmark. Så holdt det jo op, grøfterne bliver ikke passet, og så bliver det til kær igen. (AF)

Agger.

Ja jeg har været med ude at plukke blåbær. Jo, så tog vi af sted der – blåbær det var jo først i august, det var som regel lige før vi skulle til at gå i skole. Vi startede den 12. august. Det var altid den sidste uge, inden vi skulle i skole. Det skulle være noget specielt vejr. Det skulle ikke være for godt vejr, for så kunne man ikke være der for fluer. Det skulle være en dag, hvor der var vestenvind. For ellers var der sådan med fluer, at du ikke kunne tage ud i klitten i stille vejr. Fluer og "gnavpander" og hvad der nu er. Frisk vind fra vest – så kunne du være der. Så havde vi en spånkurv med eller flere, som blev bundet bag på cyklen, og så et litermål til at plukke i. Når man kom hjem, så snakkede man om, hvor mange potter man havde haft – en potte er en liter, sådan omtrent. Det hedder jo heller ikke et litermål, men et pottemål. Det er de gamle mål, der slår igennem. Madpakken, ja det var altid suktermadder. Så gik man hen og fandt et sted, hvor der var nogen store tykke sortbær, og så dem på suktermaden. Og så noget saftvand.

Så var det ellers med at finde et sted, hvor der var godt med blåbær. Så når pottemålet det var fuldt, så hen til den her kurv, som man stillede et sted, hvor det kunne blæse, så det her drys det blæste fra. Når kurven var fuld, bandt man et tørklæde om, eller et viskestykke over, og så bandt man kanten af kurven. Så bag på cyklen hjem. Vi plukkede som regel sammen med min mor, vi var nogle børn af sted og tit en nabokone også. Jeg kan huske en tur helt tydeligt, og det var nok fordi, lige før vi kom til asfaltvejen, da hoppede kurven af bagagebæreren på en af cyklerne, og der lå det hele! De skulle jo så samles forsigtigt op og blæses igen, de her bær, og lægges i igen. Det var sådan lidt fortrædeligt.

Vi kunne nok plukke sådan et sted mellem 15 og 20 liter blåbær, og det var til eget forbrug. Det kunne ske, at folk plukkede på bestilling; men fra Stenbjerg. Min mor havde en ungdomsven, som hun længe havde forbindelse med. De plukkede dem, og købmanden sendte dem til København.

Blåbær er jo et vidundermiddel, som man har brugt mod dårlig mave.

Blåbær plukkede vi ude ad Klitvej og der, hvor redningsvejen går fra op mod fyret. Derimod tranebær, det har jeg aldrig været ude at plukke som barn. Det har jeg så selv gjort som voksen. Jeg kan huske engang min far var ude at plukke tranebær, og han havde fundet et sted, der var så mange. Og han havde sådan en lille køjese med, som var lavet af lærred, den var fyldt af tranebær. Han havde simpelthen fundet et sted, hvor der var kommet meget vand, og hvor bærrene svømmede. Han kunne tage dem sådan i håndfulde. Tranebær ligger jo ellers sådan i vegetationen, at man plukker dem enkeltvis; men hvis der så er meget vand, så ligger de frit. Tranebær plukkede vi mange forskellige steder. De gror længere nord for Fyret.

Man gik jo nok og lurede lidt på hinanden, så ikke bærrene blev plukket for næsen af en. Men jeg har aldrig hørt, at nogen mener, de har hævd på at plukke bær nogle bestemte steder. Man skulle nok passe på, man ikke kom over på Steensens skifter. Det er det sommerhus vest for fyret. De har et stort skifte derovre. Hun var fuldstændig tosset, hun kunne ikke tåle at se, jeg kom derover, så blev man gennet væk. Ellers det der var statens, der måtte man frit gå. (JA)

Nogle solgte af dem, men ellers gik det vel til saft og syltetøj det meste af det. Tranebær plukkede man også. Jeg kan huske, når vi var med far i klitten. Da har vi ikke været ret store. Jeg kunne cykle alene; men det kunne mine brødre ikke. Min far havde sådan en kurv, den havde han på ryggen, og vi kom ikke hjem, før den var fuld!

Så min bror, han skulle sidde på stangen, og far cyklede, og så havde han Anker med også, han sad på bagagebæreren, og jeg kunne så cykle selv. Så da vi kom herude på grusvejen hjemad, da kom Kristian til at stikke en fod i forhjulets eger. Så fik vi jo – du ved, det blokerede det hele – og ikke nok med det, men den her kurv far havde på ryggen, den kom jo tju ovenover ham og ned i gruset der. Og han var tosset! Der lå over halvdelen af de blåbær, vi havde brugt hele dagen på at plukke. Så vi lå og samlede op på vejen, alle dem, der stadig kunne bruges. Men hvis kurven ikke var fuld, kom vi ikke hjem!

Det var til eget forbrug. Så når vi kom hjem, så spiste vi dem jo som jordbær med sukker og fløde i dag. Sådan spiste vi blåbær dengang. Så var der sådan til et par dage, du ved, vi fik dem til aften. Resten blev enten syltet til blåbær eller til saft. Dengang fik man jo altid to retter. Så blev de lavet til suppe, blåbær suppe med risklumper i. Sådan fik vi blåbær til eftermad. Og så resten til syltetøj. Vi fik jo aldrig pandekager uden blåbærsyltetøj.

Det er sådan af og til i dag, at jeg kommer i tanke om – hvis jeg ser blåbær ved vejen, eller smutter ud og plukker lidt selv til pandekager. (KI)

Blåbær og tranebær – ressourcer til flere formål.

Det indtryk, man står tilbage med efter denne undersøgelse er, at der er blevet plukket umådelige mængder af bær – blåbær, tranebær og sortbær. Hvert bær har sine karakteristika, fordele og ulemper. Bærplukningen er en aktivitet, alle har deltaget i som barn. For mange af fortællerne står bærplukningen som en tilbagevendende begivenhed, der hørte skoleferien til. Nogle tænker tilbage på det i dag, som noget rart – mest madpakkerne og lejligheden til at spise ubegrænsede mængder af bær. Mange fortæller, at man ikke kunne vende tilbage før et vist mål af bær var blevet plukket, hvilket indikerer, at bærrerne havde en betydelig økonomisk betydning. Der er dog også nogle, der husker sliddet og katastrofen, hvis man væltede på cyklen, eller på anden måde mistede dagens høst af blåbær.

Blåbær er der blevet plukket flest af, både til husholdningsbrug og til salg. Alle har plukket til brug i husholdningen; men ikke alle har plukket til videresalg. Til videresalg er der blevet plukket i fiskersamfundene, hvorimod det ikke så ofte er sket i de familier, der havde landbrug.

Blåbær kunne plukkes fra sidst i juli til slutningen af august. Tranebær plukkede man i efteråret september-oktober. Blåbærerne blev plukket i mindre beholdere og efterhånden tømte over i en større zinkspand, balje eller kurv, hvorefter de blev bundet til med et tørklæde og transporteret hjem på cykel eller trækvogn, eller hvad man nu havde. Flere nævner, at de plukkede i de rygkurve, som fiskerne brugte til mange forskellige ting. Det var ikke ligegyldigt, hvornår man plukkede bær. Der skulle helst blæse en vestenvind, der holdt fluer og andre insekter væk. Ellers var det uudholdeligt at være i klitten. Det krævede ligeledes lidt vind, der kunne blæse blade og urenheder væk, inden de blev tømte over i baljen. På en god dag kunne en familie plukke 15-20 pund blåbær. Op i 1950-60erne var det stadig almindeligt, at folk tog ud og plukkede bær i klitten.

At plukke blåbær var en typisk beskæftigelse for kvinder og børn. I reglen var det moderen, der sammen med børnene plukkede blåbær. De skete også, at flere kvinder slog sig sammen i smågrupper med børn, og tog i klitten og plukkede bær.

Hver familie havde bestemte steder, blåbærhuller, hvor man plukkede hvert år. Hullerne havde ofte kvindenavne, f. eks. Maren Hul, hvilket indikerer kvindernes tilknytning til udførelsen af aktiviteten. Betegnelsen hul kommer af, at det er i lavninger, mosebølleplanterne gror flest, størst og tættest. Stederne lærte man så at kende som børn, når man kom der i følge med voksne, som regel moderen. I visse tilfælde kunne dele af sådan et bærhul bruges af folk fra forskellige samfund, der hver havde forskellige betegnelser til hullerne.

Man kunne arve kendskabet til tranebærhuller, idet tranebær var mere vanskelige at finde end f.eks. blåbærhuller.

Bær til husholdningsbrug.

Blåbær blev spist friske, som man nu spiser jordbær – rå med sukker og mælk. De kunne også koges til blåbærssuppe, som man spiste med rismelsklumper eller tvebakker i. Flere beretter, at man, samme dag som blåbærrene blev plukket, fik pandekager med blåbærssyltetøj – et festmåltid. Bærrene kunne gemmes på forskellig måde. De kunne tørres og gemmes i lærredsposer på loftet eller koges eller røres rå med sukker. Syltetøjet blev kogt med sukker, eller hvis familien havde bier med honning hældt på krukke og opbevaret i spisekammeret. Nogle beretter, at bærrene blev rørt med sukker eller honning uden en opkogning. De saftige bær var velegnede til saft, og saften kunne ved festlige lejligheder blandes med snaps, som måske er videreudviklet i form af den blåbærssnaps, som i dag drikkes i området. Blåbær blev ligeledes brugt til at lægge lagkagen sammen med, når der var fødselsdag.

Tranebær har ligeledes betydning i husholdningen. De blev som regel plukket af kvinderne; men mænd har også plukket, hvorimod det sjældnere er børn, der plukker. Måske har det noget at gøre med årstiden og de mere utilgængelige lokaliteter, hvor tranebær vokser. I de tilfælde, hvor det er mænd, der vender hjem med tranebær, drejer det sig ofte om jægere, der har fundet et godt sted i forbindelse med en jagttur. Tranebærrene blev tørret og gemt på loftet eller i en skuffe. De kunne også hældes på flaske og gemmes med kogt vand. De kunne koges til grød som blåbær. Syltetøjet blev brugt til vildt, og i nogle tilfælde blandes tranebær med pærer; men det må være i sjældne tilfælde, da pærer langt fra er nogen almindelig frugt i området. Syltetøjet blev i stor stil brugt til fiskeretter, og i det hele taget til at live op på dagligretter; men også som kompot til steg. Det brugtes også til at lægge i lagkage.

Både blåbær og tranebær har haft stor betydning i folkemedicinen. Deres anvendelse til medicinsk brug bliver behandlet i et senere afsnit.

Sortbær er kun sjældent blev plukket og brugt i husholdningen, hvor man foretrak blåbær, som der var rigeligt af. Det skete dog, at man blandede sortbær med blåbær til grød eller saft og syltetøj.

Bær til salg.

Købmanden i fiskerlejerne er den person, der har modtaget og videresolgt bærrene. Hertil er man kommet med de plukkede bær, som er blevet vejjet og godkendt, at de

ikke har indeholdt for mange blade og urenheder. Derefter blev blåbærrene i nogle tilfælde, som i Vorupør og Lyngby, hældt på tønder, som godt kunne stå et vist antal dage, før de blev hentet af fabrikken, eksempelvis Hornbech i Hadsund. Som det fremgår af interview, stillede fabrikken store tønder eller fade op, som så blev afhentet, når de var fyldte. I de varme sommermåneder kunne det ske, at bærsaften var nær ved at gære. At bærrene blev mast og vædede, skete der ikke noget ved, for så kunne de bruges til saft. En del blev imidlertid solgt i nærområdet. De blev fyldt på bakker og solgt til private kunder i byerne eller til sommerhusgæster. De bær, der blev solgt i bakker, måtte ikke lide overlast, så kunne de ikke sælges. Der er nogle, der nævner, at bærrene blev sendt til København til grønttorvet.

En del tranebær blev plukket og solgt; men modsat blåbærrene var de svære at finde, og det tog lang tid at plukke de enkelte bær, så prisen måtte være tilsvarende god, for at det kunne betale sig at plukke og sælge dem. Udbyttet af tranebær var mere usikkert, da de er mere påvirkelige end blåbær af nedbør og temperatur. Blåbær var der altid i så store mængder, at man kunne være sikker på at få stort udbytte, hvis man gik ud og plukkede. Blåbær kunne plukkes af børn; men tranebær krævede kendskab til de specielle voksesteder. Bær af revlingeplanten, de såkaldte sortbær, blev kun sjældent plukket til forråd; men ofte plukket og spist på stedet, når man plukkede blåbær.

Den pris, man kunne få hos købmanden, varierede lidt over sæsonen. Ofte faldt den i højsæsonen, hvor der blev indleveret så mange bær, at det trykkede prisen.³⁵

Biavl i klitten.

Det er sparsomt med kilder om biavl ude fra fiskersamfundene, hvor både vinden og floraen heller ikke har givet de bedste forudsætninger for det at holde bier. Bevæger man sig ind på den anden side af havklitten til klitheden, er forudsætningerne til stede i kraft af de store lyngarealer; men læ og beskyttelse krævede bierne også.

Om biavl i sognene i Thy leverer både K. Aagaard og hans kollega G. Diørup vigtige informationer. Derimod har E. Pontoppidan kun en ganske kort bemærkning, der siger at bier haves nogle steder, men ikke i overflødighed. Aagaard siger, at thyboerne ikke er uøvede i at fremstille både halmløbe og bikuber, som de sammensyr med glatte pilekviste. Ingen af kilderne angiver mål på kuberne, men af fotos ser det ud til, at kuberne var ca. 50 cm høje og 35 cm brede, og de kunne have et rummål på ca. 17 liter. Kilder viser 3 typer af halmkuber, som har været almindelige i Danmark. Fotos fra Thy viser dog kun liggekuber og den almindelige type cylindriske kube, der blev sat på et bræt med en pind igennem, som bierne byggede på.

Det fremgår af Aagaards beskrivelse, at thyboerne ikke gør særlig meget ud af deres bihold, og han nævner, at de nær var uddøde i 1799; men at det er blevet bedre, og at der er mange bondekoner i Thy, der selv blander deres mjød. Dog er det ikke et produkt, man har solgt ud af landsdelen, bemærker han. Der er tale om kuber, som er åbne i den ene ende, og om vinteren lukkes med en tørv ifølge Aagaard.

Biavl var på Aagaards og Diørups tid baseret på sværmbier, dvs. at man fangede bierne, når de forlod boet for at sværme i forsommeren og således lave nye bisamfund. Når honningen skulle høstes, valgte man ud, hvilke bisamfund der skulle overleve og levere samfund til næste års biavl. De halmkuber, bierne boede i, blev opbe-

varet på loftet, hængt op under bjælkerne, hvor de var beskyttede mod mus. Der var således ikke tale om nogen særlig udviklet teknik i forbindelse med biavl, og man dræbte ganske enkelt bierne, når man skulle høste deres honning. Dog nævner Diørup, at der er enkelte dygtige biavlere i området, der har fundet ud af at sætte nogle magasinkasser under, så de kan fjerne honningen uden at slå bierne ihjel. Bierne blev ellers dræbt omkring 1. oktober, når der ikke længere var yngel i kuberne. Det skete ved at antænde svovl og holde kuberne henover med flyvehullet nedad. Herved dræbtes bierne af røgen.

Fik man gæster, var det skik og brug at servere bikager, hvis familien avlede bier. Det søde var naturligvis højt værdsat på den tid, og ellers ikke så tilgængeligt. Så fik man stumper af kagerne at suge på.

Problemer kunne der opstå, når bierne ville sværme, for en sværm blev anset for herreløs og fri, når ejeren ikke var ifølge med sværmen. Derfor måtte man af sted over stok og sten, hvis man ville redde sin sværm.

I en artikel optaget i Thisted Amtsavis, beskriver en ældre mand, hvorledes hans bedstefar holdt bier i begyndelsen af 1900-tallet på klitheden i det område, der nu er en del af Hanstedreservatet. Herude i klitheden boede der dengang enkelte familier, der skabte sig en tilværelse, der i høj grad var baseret på udnyttelsen af alle naturens forskellige ressourcer. Ved store anstrengelser fik familien efter forbillede af bønderne længere inde i landet anlagt en indhegnet have, hvor man havde bier. Det står lidt uklart, om der var tale om halmkuber eller bistader; men det har sandsynligvis været kuber så langt tilbage. Under alle omstændigheder beskrives teknikken med at aflive bierne med svovldampe for at få honningen. Udover den honning man udnyttede direkte, blev en stor del lavet til mjød, som familien solgte til en vinhandler i Thisted.

Også de adspurgte husker, at mjød var et væsentligt produkt, der kom ud af at holde bier; men honning som sødemiddel blev efterhånden skubbet til side, da sukkeret vandt indpas.

Det Landøkonomiske Selskab gjorde i sidste del af 1800-tallet en stor indsats for at fremme anlæggelsen af haver ved bøndergårdene med dyrkning af grønsager samt plantning af frugttræer og hold af bier.

Nogle tal kan illustrere både fremgangen i biavl efter århundredeskiftet og indpas af nye metoder. I 1888 var der stadig omkring 95.000 kuber og 30.000 trugstader i Danmark. Godt 50 år senere i 1939 var der omkring 3.000 kuber og 148.000 trugstader.³⁶

Et eksempel fra Fyn fortæller noget om fordelene ved biavl og salg af honning. I 1904 har biavleren en udgifter på 30,77 kr. og indtægterne udgør 159,95 kr. - deraf for 22,50 kr. forbrugt honning (50 pund) i husholdningen.³⁷

Personlige beretninger om biavl, honning og mjød.

Vangså.

Min morfar havde bier. Han boede også herude. Han fyldte år i november, så skulle vi altid have mjød. Og vi skulle absolut smage der her, og vi hadede det! Vi kunne ikke fordrage det! Det var ligesom en stor ting, vi skulle have mjød. Han lavede det selv.

Da jeg var barn, var det ret almindeligt at have bier. Mettes far havde også.

Der er nogle, der har bier stående herude. Der er en fra Bækmarksbro, der har haft stående herude i 30 år. Det er for at lade dem flyve på lyng – tyskerne er helt vilde med lynghonning. Så

fik vi penge for det. Vi måtte selv om, om vi ville have en bøtte honning, eller vi ville have penge for hvert bistade. Vi ville have honning for hvert bistade. Sidste år fik jeg 24 bølter honning. Det sælger jeg så, ligesom kartofler, til turisterne. Vi plejer at have en biks herude ved vejen. Ellers står de her hele tiden. I begyndelsen, da der begyndte at komme turister herud, stod de her jo hele tiden. De kunne jo se, vi havde kartofler. Om ikke lige, de kunne købe nogle kartofler eller æg. Det var så træls at have dem til at rende. Så gav vi os til at have noget stående. Så skulle tyskerne lige have nogle bølter honning med hjem.

Vi fik det i varm mælk, da jeg var barn, hvis vi var forkølede. Det var rigtig godt! (KC)

Min far havde 14-15 bistader. Min mor havde noget erfaring med biavl. Hun hjalp en af naboerne, der havde bier, med at slynge honning.

En dag så vi fra huset en sværm bier. Min mor gik ud og slog på en stegepande, så landede bierne i en lyngtue ved huset, og hun kastede et lagen over dem, så faldt de til ro. Da far kom hjem om aftenen, lavede han en kube af halm, som han strøg med sukkervand. Så fik mor bierne ind i den. Det var begyndelsen på, at vi fik bier. Honningen solgte vi bl.a. til apotekeren i Thisted i 2 liters spande. Jeg mener, vi fik 20 kroner for 2 kg honning. Først solgte vi til købmanden, som videresolgte til apotekeren. (NPHK)

Ja, der var nogle, der havde bier. Det var en gammel mand. Han slyngede honning selv, og han lavede også mjød. Det smagte godt. Jo, der var da mange, der havde bier dengang. I min familie, nej, der var ingen, der havde bier. Vi købte honning af de forskellige, der havde bier. (JPOJ)

Klitmøller.

Ja, det var der vel nok, men ikke sådan i nærheden af os. Det var nok helt oppe i den anden ende af Klitmøller – oppe i nærheden af søen. (MO)

Jo, bier det havde far også. Det var der nu også flere herude, der havde. Slagter Johansen havde, og nogle stykker mere havde bier. Far havde aldrig mange bier. Det var mest til eget forbrug. Men vi solgte også noget. Måske solgte vi en del honning. Vi havde da også en slyngemaskine. Sådan en stor høj en – rund tønd, hvor vi slyngede de her bistader – og holdt fingeren under. Det var lækkert, når man kunne fange de dråber, der kom ud. Han lavede også mjød af det. Det fik vi især til nytår. (MV)

Vorupør.

Ved Bøgsted Rende havde bageren sine bistader – han var den eneste, der havde bier i Vorupør. (PK)

Lyngby.

Bihold – ja, det var da helt afgjort noget, der fandt sted. Bedstefar havde bistader, der stod ude i haven. Jeg vil så gerne have nogle i min have, for jeg har en del frugttræer; men min frue vil ikke. Men det gør nu ingenting. Men der var da nogle, der havde rigtig mange bier. De rigtig gamle de havde. Gamle Peter Krogh – jeg har for resten hans blæser, som han brugte til bierne, endnu. Og så lavede de jo mjød af det. Det kunne jeg nu ikke lide. Det var meget for sødt. Nogle gange blev der hældt snaps på – de gamle var jo meget tørstige. (KMN)

Agger.

Nej, det er der ikke noget af – jeg kan ikke huske, at nogen har haft bier herude. Der er en dronningeavler, der bor nede i Heltborg, som af og til har haft bier ude på Tangen. Det er for at

være så langt væk, så de ikke bliver blandet med andre bier. Jeg tror ikke, bier kan overleve herude, om der er noget de kan flyve på – ikke før langt hen på året. (JA)

Biavlens organisering og økonomiske betydning.

Da materialet om biavl er lidt sparsomt, kan det være formålstjenligt at supplere og sammenligne med materiale fra Nationalmuseets Etnologiske Undersøgelser i 50-erne, for at få et indblik i, hvordan biavlens har været praktiseret omkring 1900 i Thy. Her siges det, at beplantning var en vanskelig, men vigtig forudsætning for at skaffe læ, og at man stillede sine bikuber, så der var læ mod nord og vest. Biernes flyvehul vendte mod syd. Der var tale om halmkuber. Bunden blev skåret af, når honningen skulle tages ud, og derefter syet på igen. Antagelig har kuberne været dækket med halm, eller som det fremgår af fotos, dækket af store fladtørve, for at hindre at de rådne af vejrliget. Man satte bierne på loftet om vinteren, som Aagaard beskriver. Man bandt en klud om halsen på kuben; men sørgede for ventilation ved hjælp af hule hønsesvingfjer, som blev stukket gennem kluden.

De gamle bikuber blev brugt til at fange sværme i, husker flere af de adspurgte. Kuberne bandt man selv af rughalmløb; men der var dog folk, der fremstillede halmkuber til salg, typisk en aftægtsmand.

Myrer kunne være en plage for bierne. Det berettes i NEU materialet, at man kunne være nødt til at sætte staderne i små skåle med vand for at undgå disse insekter. Mus kunne også finde på at æde bierne om vinteren.

Omkring 1950 vandt nye metoder ind i biavlens, og man opfandt de bistader med kunstige tavler, som kendes af de fleste. Slyngemaskinen blev ligeledes opfundet, og mange steder holdt man kursus i biavl. Bierne fik man ofte tilbudt af et familiemedlem, der havde mange, hvor bierne var slemme til at sværme på grund af, at de var blevet for mange i boet. Eller man kunne, når bierne sværmede, afgive en sværm, hvor man delte udbyttet mod at få den passet hos anden mand indenfor et passende tidsrum. Egentlig handel med bier var sjældent.

Flere familier i kystsamfundene havde bier, fortrinsvis familier der havde nær adgang til lyngheden eller mulighed for at sætte staderne op, hvor der både var læ og tilstrækkeligt blomsterflor. Desuden skulle bierne have adgang til vand. De fleste havde et bihold på 4-5 stader, tilstrækkeligt til at holde familien forsynet med honning. Havde man derimod en 15-20 stader, var der så mange bier, at man både havde tilstrækkeligt til at forsyne sin egen husholdning, til videresalg og til fremstilling af mjød.

Pasning af bierne var ofte kvindernes ansvar. Især hvor mændene var på havet og i den tid, hvor bierne ville sværme, gjaldt det om at holde øje med staderne. Hvis bierne fløj ud, eller der kom en anden sværm forbi huset, kunne de bringes til at sætte sig, hvis man frembragte en høj lyd, f.eks. ved at slå 2 grydelåg sammen eller slå på stegepanden, som en af de adspurgte fortæller. Andre steder har man brugt en fåreklokke til at kalde bierne hjem med. Når bierne havde sat sig, f.eks. i en tot lyng, dækkede man dem gerne med et lagen. I det træløse Thy satte sværmen sig i visse tilfælde under stråtaget. Under alle omstændigheder måtte man prøve at få den ind i en ny kube, som var smurt indvendig med honning for at gøre den tiltrækkende.

Honning og mjød.

Går man længere tilbage i historien, var honning det eneste tilgængelige sødemiddel i husholdningen. Honning var, som det fremgår, også en vigtig salgsartikel. Salget gik ofte gennem den lokale købmand, der så distribuerede honningen videre. En af de adspurgte nævner en pris på omkring 20 kroner for en spand med 2 kg honning omkring 1955. Nogle havde selv en honningslynge, ellers måtte man låne for at få slynget honningen. Flere havde også mulighed for at afsætte både honning og mjød til folk i Thisted eller andre byer. Så var det nødvendig med et transportmiddel for at få honningen fragtet ind til byen. Man kunne også sende det med andre, der havde ærinde i byen, og betale for ulejligheden med honning. Honning var godt at have i husholdningen til flere ting. Udover at det smagte dejligt på et stykke nybagt brød, blev honning også brugt både til forebyggelse, lindring og helbredelse, som det beskrives under afsnittet honning til medicin.

Mjød var ligeledes et værdsat produkt, som man især drak til højtiderne. Mjød blev brygget i gruekedlen på de rester af honning, der blev tilbage efter slyngningen. Disse rester blev blandet op med vand og kogt med visse smagsgivende urter. En god mjød gav den, der bryggede det, et vist ry, som når der var tale om ølbrygning. Det var en kunst, man blev vurderet på, enten man var mand eller kvinde. Dog var det ofte kvinderne, der stod for brygning af mjød. Den søde mjød kunne ved højtiderne blandes op med stærkere ting og give en rus. Også mjød blev anset for at være sundt for helbredet, og blev anvendt næsten på samme måde som honning.

Indsamling af planter og dyr til medicin.

Indsamling og brug af planter til medicin står generelt ikke særlig skarpt i erindringerne hos de adspurgte, og man får indtrykket af, at den tid, hvor man brugte ting fra naturen til medicin, ligger længere tilbage. Det er faktisk, hvad mange selv siger, når de spørges. De ting, der nævnes, adskiller sig ikke stort fra den brug, der også i dag finder sted af vilde planter i andre områder. Indsamlingen af planter har fortrinsvis været foretaget, når behovet opstod, og nogen i familien har været syge. Det har været til brug i den øjeblikkelige situation.

Der er dog en væsentlig ting, der hurtigt kommer frem, når man taler om folke-medicin, nemlig brugen af hugorm. Brugen af hugorm har fundet sted i hele området, og den nævnes altid som virksom i forbindelse med bylder; men også mod gigt.

Af Folk og Fauna fremgår det, at hugorm er blevet anvendt til flere ting i folkemedicinen; men i Thy viser undersøgelsen, at brugen især er rettet mod bylder og anden form for betændelse. Derudover er der flere, der nævner anvendelsen mod gigt. I alle tilfælde bliver den tilberedt på samme måde.

Med hensyn til salg af hugorm til apotekerne, så bekræfter Svaneapoteket i Thisted, at man opkøbte tørret hugorm af folk bosiddende i kystsamfundene. Køb og salg af hugorm fortsatte til 1981, hvor hugormen blev fredet, og derfor hverken kunne købes eller sælges af apoteket. Dog fortsatte man salget på apotekets afdeling i Østerild, hvor en lokal var plaget af mange hugorm nær ved huset, og derfor indsamlede så mange, at apoteket kunne aftage og fremstille medicin en kort periode, efter forbuddet var trådt i kraft. På Svaneapoteket i Thisted blev hugormene stødt

og pulveriseret, for derefter at blive fyldt på små poser og solgt til kunder fortrinsvis fra fiskersamfundene; men også til folk i Thisted.³⁸

Udover hugorm er der forskellige bær, der nævnes som virksomme mod almindelige sygdomme, eller som menes generelt at have en positiv indflydelse på helbredet. Rav er ligeledes blevet brugt i medicinsk øjemed, og honning er et middel, der bruges både forebyggende og indgives som middel mod snue og hoste. Honning er ligeledes blevet brugt til heling af sår.

Dette område er måske også belagt med fordomme, der gør det vanskeligt at indsamle data. På den anden side har det ikke gjort sig gældende i forbindelse med oplysninger om brugen af hugorm.

Personlige beretninger om brugen af hugorm m.m. i den folkelige medicin.

Vangså.

Min mand samlede hugorm op. Så blev skindet – ligesom med ål – skindet kunne trækkes af. Det blev bare smidt væk. Han lod hovedet sidde i, for at han kunne tage fat om det, og trak det af, og så fik venner og bekendte det simpelthen. Kødet blev så tørret og brugt. Nu har jeg så ikke set, at de har stødt det. Jeg ved ikke, hvor meget ben der er i sådan en. Om benet kom med deri, eller de pillede det af. Det ved jeg ikke. Jeg har kun set, den har hængt derude. Så fik de den, og så måtte de selv gøre resten. Vi har så aldrig selv haft brug for det. Folk tog det for bylder. Det skulle spises. Børnene ville jo ikke tage det, men så blandede de det i noget mad, og uden at snakke om nogen ting og... Folk siger, at det smagte ingen ting af. Jeg snakkede med en, hun sagde, at i dag er der noget, der hedder HUSK, og det tager man for maven. Hun sagde, at det var faktisk sådan noget at få i munden. Det kunne man bare tage på en ske – hun dryssede det så på sin havregrod. Det smagte intet af. Min mand tørrede en hel del hugorm. En gang havde vi 4 til at hænge derude på en gang. Det var måske så det den sommer! Det var jo også kun, hvis der var nogle, der spurgte ham om det. Ellers samlede han ikke på dem. Det blev vist også brugt mod nyrebetændelse eller nyrebækkenbetændelse. Det har selvfølgelig været blodrensende – det er der ingen tvivl om. (KC)

Hugorm, ja det er godt mod bylder. Min far, når han fik fat i en hugorm, så flåede han og tørrede den. Så blev det hakket og puttet i frikadeller bl.a. Jo, det var altså virksomt. Så kom folk og kunne hente af det. Og dem, der fangede hugorme, de kom med dem, og så flåede han dem. Man kunne købe det på apoteket mod bylder. Der var vel folk, der solgte dem til apotekeren.

Da jeg gik og flyttede får, var der mange hugorm. Man skulle helst se godt efter, når fårene skulle vandes, for der var hugormene jo nede. Om sommeren når det var varmt, så tog de jo vand. Så dem skulle jeg have væk, inden fårene kom ned. Ja det skete da også, at fårene blev bidt, så fik de et ordentligt hoved. Men der skete såmænd ikke noget ved det. De hverken blev syge eller døde. (JPOJ)

Honning fik vi gerne i varm mælk, da jeg var barn, hvis vi var forkølede. Det var rigtig godt! Det er jo et naturprodukt. Det indeholder jo propolis. Min onkel led af nyresten, og propolis skulle gøre godt mod det.

Ham manden fra Bækmarksbro han sagde, at hvis man har et sår, der ikke kan hele – de havde en bekendt, der blev slemt forbrændt, og de måtte flytte hud fra det ene sted på kroppen til det andet, og det kunne ikke gro sammen. Hans forældre fik så noget honning til at smøre kanterne med, og så helede det. Det læges. Han siger altid, hvis du har et sår, der ikke kan blive helet, så put honning på. Det kan både bruges til indvortes og udvortes brug. (KC)

Klitmøller.

Når han så kom igen. Han havde sådan en rygkurv. Der hang gerne sådan 2-3 hugorme. Han fangede dem, han havde noget med til at fange dem. Noget han kunne få om hovedet på dem. Han blev aldrig stukket af dem; men vi tænkte jo da altid på, om der kunne være hugorme.

Far fik nogle af ham. Far han flåede dem jo, ligesom ål, og hængte dem til tørre. Han har hjulpet mange med det tørret hugorm, mod bylder. Der var en ung mand, der havde, du ved, sådan rigtig bumser. Han kom da til far og spurgte, om far kunne hjælpe ham med et hugormben. Så gik han og tyggede den her hugormben i sig. De kunne jo også hakke den, og blande den i noget rå fars; men Peder han bare tyggede den. Og han kom sig!

Så var der en kone, hun var meget troende og meget skeptisk. Hun kom også og spurgte om hugorm. Det var så til hendes svigerdatter, der havde født, og hun havde fået sådan med stafylokokker. Jo hun kunne da godt få et hugormben, sagde far. De hang ude i hans drivhus. Han havde sådan et drivhus, der havde han hængt dem op for at tørre.

Det var engang i 60erne. Det rygtedes jo, at far kunne hjælpe folk med et hugormben. (AC)

Jeg har da selv prøvet hugorm. Det blev hakket i kødhakkemaskinen. Mette Valeurs far Johannes Nielsen han fangede dem. Ham og min mand de fiskede sammen. Jeg havde noget betændelse – det var ikke bylder – på halebenet.

Så skulle det jo kureres – så jeg skulle have hugorm. Det blev hakket og rørt op i noget mælk. Og så spiste jeg det sådan. Jeg havde fået flere andre ting og prøvet så meget. Jeg blev opereret engang senere, og da skrabede de noget af mit haleben, og det hjalp. Jeg fik så meget penicillin bagefter, og måske var det det, der kurerede mig. Det var godt nok noget ulækkert noget at skulle have. Jeg ved ikke hvor brugt det var, for jeg kender kun til, at jeg har fået det.

Johannes Nielsen havde jo tørret hugorm derhjemme, så det kunne vi jo altid få.

Jeg var ca. 32 år, dengang hvor jeg fik det. Det var i 1955. (MO)

Jo, vores far har brugt hugorm til at hjælpe sig selv med. Vi havde mange hugorm derhjemme. De brugte de her gummijakker på havet. Så fik han bylder – havbylder – når han var på havet. Så hørte han, at hugorm skulle være godt mod bylder. Far han var jo den type, at han skulle prøve alt. Så han slog en hugorm ihjel og kom ind til mor: Anna, kan du ikke putte den her i en bøf. Mor hun sagde: er du tåbelig, Johannes? Men i alle tilfælde så lavede hun det, og han spiste det. Bylderne de forsvandt. Han forsvarede hårdnakket, at hugorm skulle være godt. (MV)

Stenbjerg.

Jeg havde en jagthund, som ikke kunne tåle at se en hugorm. Den tog 12 en sommer. Hugorm og så katte – dem kunne den altså ikke tåle at se!

Så de hugorm, som den fangede, tog jeg og flåede skindet af. Så blev de hængt til tørre. Der var da flere, der kom hen til mig, og en kone der ringede til mig. Hun havde en datter, der var blevet opereret – jeg tror det var for brok. Hun var bleven sådan med bylder. Så spurgte hun: Du har vel ikke noget hugorm. Jo, det har jeg. Jeg har endda flere. De hang over fyret og blev tørre. Om hun kunne købe en? Nej, det kan du ikke, sagde jeg. Men du må få en. Du skal ikke give noget. Hun kom så og fik en. Hun ringede et stykke tid efter og sagde: det var alligevel det bedste råd, for bylderne de forsvandt.

Min broder – ham der er død – han skulle ind som soldat. Han havde bylder i sin nakke. Han åd hugorm, og de forsvandt, og han har aldrig haft det siden.

Hugormen blev tørret, det var jo ikke kød, det var ene ben. Kødet tørrede nærmest væk, så de blev ene ben. Så hakkede vi det lige så fint, og puttede det i noget sovs. Så spiste man det sammen. Så kunne man hverken smage eller mærke det. Jeg har da før taget et stykke og tygget på.

Det smager ingenting af. Det er ene ben. Ene sådan nogle fine, fine ben. Nej, det minder ikke om ål, selvom dyret måske nok ligner.

Det med, at hugorm er godt mod bylder. Det ved jeg fra en gammel mand i Lyngby, der hed – det husker jeg ikke mere. Hans kone hun tog det. Det var der meget snak om.

Nej, der var da nok også flere her i Stenbjerg, der vidste det om hugorm. (CTM)

Vi har engang haft et bistade hernede i haven. Jeg ved ikke, hvordan Holger han var kommet til den. Han har da arbejdet med det. Der var en kone her, der kom nedefra. Om hun kunne få lidt honning, for hun havde ondt i halsen. Hun havde en kop med, og så fik hun lidt til halsen. (JC)

Jeg har en søsterdatter, der bor i Vorupør. Hendes mand hedder Kaj. Han kender en, der har bier. Der får jeg 10 pund hvert efterår, når han slynger lynghonning. Det er for helbredets skyld. Lynghonning er godt både til at forebygge med og til at tage for lidt ondt i halsen. Vi børn fik da selvfølgelig også honning, når vi var forkoledede; men det skete nu ikke så tit. (CTM)

Lyngby.

Der var gamle Johanne. Hun samlede hugorme. Hun flåede dem ligesom en ål, og så hængte hun dem op på tøjsnoren, så de kunne tørre. Men hun knuste dem til mel i en morter. Det er altså den eneste, jeg kender, der ville spise hugorme. Hun spiste dem selv. Det var i 30-40erne. Jeg ved nu ikke; men tro kan jo flytte bjerge. (JK)

Jo, der var en ældre mand heromme på den anden side af vejen. Så os knægte, vi var jo ude efter hugorm. Så skulle vi jo fange dem. Vi kunne få 5 ører stykket. Det var da noget – det ville vi gerne være med til. Så fangede vi dem, og kom hjem til ham med dem. Vi prøvede at ramme dem med en sten og sådan, så vi kunne slå dem ihjel. Vi havde jo ikke andet at skyde med. Så hængte han dem op ligesom tørfisk på en snor. Så når de blev tørre, så rykkede han skindet af dem. Så havde hans kone sådan en gammel kaffemølle, så blev de malet på møllen. Det blev ligesom noget mel. Det tog de to hver dag, og de blev ældre folk. De mente, det holdt sygdom væk.

Som nu olietøjet – det var jo så stift dengang, så sad det jo og skavede, og så fik folk sådan nogle bylder. Så tog de hugorm imod det. Man kunne også købe det på apoteket dengang. Så købte folk en portion af det, hvis de ikke lige kunne få det på anden måde.

Ham manden, jeg snakkede om, nej han solgte det ikke – det var noget han brugte selv. (LK)

Agger.

Der var en ældre mand, han samlede hugorme og tørrede dem. Det var godt mod gigt, sagde han. Han gjorde ligesom når vi tørrede fisk, gik op og skar et stykke af. I dag ser man ikke så mange hugorme. (KI)

Der boede en gammel mand heroppe, der hed Anders. Hugorm dem fangede han og tørrede ude ved husenden. Han tog dem for gigt. Jo, det var godt mod gigt. Han kunne lige fange dem med en kæp og en flaske. Jeg har da også set som barn – vores nabo.

Om der var andre, der fik hugorm af ham? Det var der vel nok, for jeg har da hørt ham sige, hvis folk klagede over gigt: ja, du kan komme og få noget hugorm. Men Anders vidste jo nok, at de fleste ikke ville komme. Men jeg tror måske nok førhen, det var mere almindeligt at bruge hugorm.

Andre planter fra heden til medicin – nej, men folk har brugt rav mod sygdomme – gigt. Folk gik med store ravkæder, det varmer, siger de. (PR)

Hugorm mod bylder og gigt.

Anvendelsen af hugorm til medicinsk brug som middel mod bylder og andre betændelsesformer samt mod gigt har været udbredt i hele undersøgelsesområdet. Der er ikke nogen, der kan sige hvornår, man begyndte at bruge hugorm; men flere siger, at midlet var i brug op i 1960'erne. Flere har indsamlet hugorm og solgt til apotekerne i området. Der er en enkelt af de adspurgte, som selv har tørret og tillavet hugorm, som han har hjulpet andre med – hvilket er hans eget udtryk. Det lader til, at der har været flere, som har fanget og tilberedt hugorm rundt omkring i området. På den anden side er der ikke nogen, der kan verificere personer, der har foretaget et systematisk salg af tilberedt hugorm. Det virker som om kendskabet til folk, der kunne hjælpe med hugorm, har bredt sig naturligt fra dem, som selv brugt midlet. Der er enkelte, som har købt hugorm på apoteket; men de fleste har henvendt sig til folk i området, som man vidste kunne hjælpe. Af brugerne er der ingen, der nævner, at de har betalt for denne hjælp.

Antallet af hugorm, som det har været muligt at indfange, varierer tilsyneladende noget. Der er en af de adspurgte, som nævner et antal på 4-5 over sæsonen. Nogle nævner, at de som drenge har været med til at fange hugorm. Metoden varierer fra, at man har brugt en flaske, som hugormen tilsyneladende kravlede ind i, til at man har slået dem ihjel med en stok, og derefter samlet dem op og taget med hjem. Her blev de flået – som man flår en ål – og hængt til tørre, hvor man tørrede sine fisk. Der er ingen, der nævner, at benene bliver taget ud af dyrene inden tilberedningen. Midlet tages på forskellig måde: som et stykke hugormben at tygge på, eller malet og puttet i maden eller drysset ovenpå maden. Midlet skulle være smagløst. Andre snakker om, at det smager en smule af fisk. De fleste siger, at midlet virkede godt mod bylder. Det drejer sig om de såkaldte havbylder, som forårsages af, at det stive tøj som fiskerne brugte til søs, gnider mod huden, kombineret med havvand i såret. Der er lidt usikkerhed omkring midlets virkning mod andre former for betændelse og ligeledes mod gigt. Det nævnes, at man til børn kunne blande det op med noget sødt, så opdagede de ikke noget; men som oftest er midlet taget uden nogen form for hjælpemiddel.

Bær og urter i folkemedicinen.

Både blåbær (mosebøllebær) og tranebær havde stor betydning i folkemedicinen. Blåbær blev nærmest brugt som en slags vitaminpiller, og man havde dem altid i husholdningen i tilfælde af forkølelse eller børnesygdomme. En blåbærtoddy smagte godt, og var virksom mod flere ting. I mange hjem havde man et forråd af blåbær netop til anvendelse, hvis der opstod situationer, hvor familiemedlemmer havde problemer med maven. Det fortælles, at blåbær er gode til at stille en dårlig mave, både når det drejer sig om tynd mave og i tilfælde af forstoppelse. Blåbær siges at stabilisere maven. De nævnes ligeledes som middel mod blæresten, og mod forkølelse skulle de ligeledes være virksomme. Tranebær er ligeledes blevet anvendt som medicin. Bærrenes anvendelse retter sig mod problemer med blære og mave. Blandet med mjød skulle de være virksomme mod forstoppelse.

Havtorn (*Hippophae rhamnoides*) er blevet kogt til grød og lavet til saft. Nogle fremhæver den for dens virkning, når børn manglede vitaminer. Den er blevet blandet med hyben til marmelade.

Gråris (*Salix*) er ligeledes blevet brugt som medicin. Af pilens bark kunne man lave sig en te mod feber. Barken blev tørret og stødt og tillavet som te. Der er en af de adspurgte, der har brugt midlet med god virkning.

De sidste eksempler på produkter, man har udnyttet fra naturen i medicinsk øjemed, er rav og honning. De medtages i denne forbindelse, fordi begge fremhæves for deres karakteristiske egenskaber i forbindelse med forebyggelse og behandling af almindelige sygdomme. For begge produkter gælder det, at de tjener flere formål, som udmærket kan kombineres i situationen, hvilket ikke gør deres betydning mindre.

Mange af de adspurgte har samlet rav på stranden, og flere har som barn samlet systematisk. Nogle har samlet og afhændet til guldsmeden eller andre, der opkøber rav til fremstilling af smykker. Som smykke er rav meget anvendt i området, og flere kvinder siger, det hjælper mod gigt, fordi rav varmer. Ser man gamle fotos, er det tydeligt, at halskæder med store ravklumper går igen på flere af billederne. Rav anvendes ligeledes til snaps, også her skulle det være virksom mod gigt.

Honning blev brugt som lægemiddel, særligt til hoste og forkølelssygdomme. Børn fik en skefuld honning i varm mælk, når de havde ondt i halsen.

Flere nævner, at bistik er et godt middel mod gigt.

Klittens historier - varsler, magi og andre kulturelle udtryk.

Når man taler om en økonomisk udnyttelse af et område, forbinder man det almindeligvis ikke med den slags kulturelle udtryk som historier, myter, varsler osv. Men anlægger man en bred fortolkning af begrebet økonomi, som det, der grundlæggende binder samfundet sammen, får denne form for kulturelle udtryk en vigtig funktion og betydning. De er også medtaget her, fordi de ofte knytter an til landskabet og kommer til at tillægge en lokalitet bestemte træk, egenskaber eller værdier. Det kan også være kulturelle udtryk, der på en måde karakteriserer kystbefolkningens fortellingsverden. Historier hører med til de kulturelle udtryk, der styrker relationerne mellem individer i et givet samfund og relationen til netop dette samfund. På denne måde er historierne med til at styrke og vedligeholde identitet og selvforståelse, idet man bekræfter sig selv og hinanden i relationerne til det sted, man kommer fra. Fortælletraditionen har været meget levende i området – som en af de adspurgte siger, så var der jo ikke så mange andre muligheder for underholdning, når folk kom sammen dengang. Det lader til, at mændene har været mest aktive i at fortælle historier, og at kvinderne har forsøgt at holde børnene væk i sådanne situationer, hvor der blev fortalt om uhyggelige hændelser og historier, der havde et uhyggeligt indhold. Det ses, at det ikke altid er lykkedes at holde børnene fra at lytte, for nogle af historierne er netop blevet overleveret gennem flere generationer.

Varsler og magi har den funktion, at det skal afværge noget – død eller anden form for ulykke. Magi kan have den dobbelte funktion: at skulle afværge noget, eller bevirke at noget sker. I det tilfælde magi – eller som det benævnes overtro eller trolddom – forekommer her, skal det afværge uheld eller ulykke.

Karakteristisk er det i dette område, at død og ulykke tit har noget med havet at gøre. Mange adspurgte har oplevet nære slægtninge blive udsat for forlis og drukneulykker, og der ligger en dobbelt ulykke i, at de måske blev derude eller drev i land andre steder, så de ikke kunne begraves på den lokale kirkegård. Strandvaskere, der drev i land, var et uhyggeligt syn, og der hang en aura af gru ved den slags begivenheder, som naturligt affødte historier, som blev fortalt igen og igen. Det kunne også være ulykkelige mennesker, der havde begået selvmord og var gået i havet, som derefter levede videre som gengangere i området for den ulykkelige hændelse. I alle tilfælde blev de anset for at varsle ulykke af en eller anden art.

Selve det øde landskab af klitter og hede giver en god kulisse for overnaturlige hændelser eller varsler. Havgus og tåge har sikkert befordret forestillingerne, og de folk, der skulle gå strandvagt, har haft rig lejlighed til at møde mærkelige væsner i mørke, stormfulde nætter.

At tro på varsler og tage varsler er i det hele taget et udbredt fænomen i fiskerbefolkningen; ikke bare i forhold til død, men også i forhold til, om fiskeriet ville lykkes, og man fik god fangst. Der var ting, man måtte gøre eller undgå for at lykkes med fiskeriet. Situationer, hvor kvinder og garn ikke måtte komme i kontakt. Sandsynligvis hører sådanne fænomener som varsler sammen med usikkerheden i fiskeriet, hvor der er så stor uforudsigelighed, at der gives rum til, at man forsøger at sikre sig en vis forudsigelighed ved at lægge sin tro i varsler.

Personlige beretninger om varsler, magi m.m.

Hanstholm.

Magi. At sætte nåle for at afværge ulykker.

Dengang var der jo også overtro, eller vi kan kalde det trolddom. Det var der også i vort hjem. Det gik ud på, at grisene – ja der var nogen af dem, der døde – så havde far fået at vide hvorfor, ved at nede i Himmerland, der var en klog kone. Så rejste han derned, og ja, hun kunne godt fortælle ham, det der var, og hun kunne også fortælle ham, hvem det var, men det ville han ikke vide. Han kunne tage hjem, og imens kunne han regne ud, hvor mange synåle han skulle hen og købe, for lige så mange døre og dørtrin der var i huset, der skulle 3 synåle i hver, og de skulle vende spidsen mod hinanden. Far han var inde i Fjerritslev og købe nålene, for han ville ikke ind et sted, hvor de kendte ham, og købe alle de nåle. Der skulle 3 i forneden og 3 i foroven. Og det hjalp – grisene blev raske, der var ingen der døde. Da vi kom tilbage efter krigen var vi inde i det hus, og det første far han gjorde, det var han tog sin kniv, og så skulle han lige prøve at se, og de sad der stadigvæk.

Vangså

Gengangere. Historien om Tjærebakmanden.

Nå ja, da vi var børn, de gjorde os jo så rædde... På vej til Klitmøller var der en "Tjærebakmand". Det var en, der var kommet i land med et skib. Han var druknet. Så sagde de, at hans ben – han var så lang. Så brækkede de hans ben af ved knæene, og lagde ved siden af ham i kisten. Der var sådan en grøn bakke – en bakke herhenne, der hedder Tjærebakken. Der var sådan en grøn plet på vester side af vejen, og der mente de da også – ja, vi var så rædde som børn, at vi ikke turde cykle der forbi. Vi kunne lige bestemt se det. Der var helt grønt, hvor han var begravet. Det var noget så gammelt, så det... Vi syntes, det var så uhyggeligt, når de fortalte det. (KC)

Gengangere. Tjærebakmanden.

Jeg rider aldrig når det er mørkt. Jeg holder jo vældig øje, når vi rider ud gennem skydeterrænet. Når vi kommer ud af skoven lige der i skovbrynet. Der er sådan en grusvej, du rider ned af. Det er lige der, ham Tjærebakmanden ligger begravet. Ham holder jeg vældig øje med. Jeg har ikke mødt ham endnu. Han var jo for lang, til at han kunne være i sin kiste. Så måtte de hugge benene af ham, for at han kunne være i kisten. Jeg kender en mand, der på en strandvagtstur kunne høre en, der jamrede sig dernede. (LA)

Vorupør.**Den hovedløse gris.**

Man truede børnene med, at de kunne møde en hovedløs gris i klitten. Hvis man gik forbi om aftenen, kunne man risikere at møde den hovedløse gris. Folk troede på varsler den gang. (TJ)

Historien om manden med støvlerne.

Det var en stranding. Der var drevet en mand i land. Han lå på stranden. Så var der en mand oppe fra byen, der havde fået kik på de svære støvler, han havde på. Det var støvler, der gik helt op over knæet. Han ville så gerne bjerge dem. Han står så og arbejder med at få dem af. Da ser han på en gang en anden, der kommer henne på stranden. Han lader støvlerne ligge ved siden af manden og løber op og gemmer sig i klitten.

Den anden mand finder den druknede og ser også de gode støvler, som også han beslutter sig til at tage. Men da han bøjer sig ned for at tage støvlerne lyder det: Åhåhåå mine støvler – åhåhå mine støvler!

Han fik travlt med at komme derfra.

Det var selvfølgelig manden der lå oppe i klitten, som råbte. (NPHJ)

Stenbjerg.**Gengangere. Historien om Ane Råber.**

Jo det er her nord i byen – vi kalder den da Ane Råbersvej. Det er nu kun en sti. Jeg har da nok hørt som barn, at Ane Råber hun gik der.

Jo jeg tænkte på hende hver gang, jeg gik over hendes vej. Ane Råbers Vej. Den gik jeg over, når jeg gik ned og flyttede får. Jo, det var lidt uhyggeligt – det kan man godt sige. Men hun blev vistnok svigtet af sin forlovede, og af ulykkelig kærlighed tog hun sit eget liv. Hun gik i havet, mener jeg, og så siges det, at hun går igen og råber i klitten. Jo, det var der folk, der sagde, hun gik igen. Det sagde de jo om mange. Men det var vist mest overtro. (J)

Magi. Nål mod det onde.

Det sagde de om en mand her i byen. Det var sådan noget grimt noget. De satte noget for det i deres dør, i dørtrinet, for at han ikke skulle gå derind. Det var vist en nål, sådan en stor grov nål til at sy strikkesager sammen med. Sådan, at han ikke kunne komme ind i deres hus. (JC)

Varsler om død. En Ligskare.

Da jeg var i Agger, da var der nogle, der havde set en ligskare. Det er sådan en flok mennesker. Det var gerne om aftenen, de så det. De har også set det her. Vi var altid samlede vi unge nede ved redningshuset. Dengang var den hernede på hjørnet. Der samledes vi altid om aftenen og stod og snakkede. Der har de også set den komme forbi – ligskaren. Det var min mand med til at se, engang de stod en flok der. Det var uhyggeligt, sagde han. Det snakkede mandfolkene tit om. Måske var det ved en ulykke, den kom. (JC)

Gengangere.

Der var nogle, der gik igen ovenfor det gamle hus, vi boede i. Der gik en gammel vej nede fra stranden af. Det var gamle søfolk, der var forlist for mange, mange år siden.

Så gik de og gav hinanden skylden for det. Hvis skylden var!

Så sagde den ene: Det valgte du, Store Lars!

-Nej, det valgte du, Bette Lars.

-Nej, det valgte du, fætter!

Nogle har også set dem – men jeg ved ikke om det passer. De skal være begravet på Nørhå kirkegård. (SJ)

Lodbjerg.**Jagthistorie.**

Der var en købmand ovre fra Sønderhå, som blev kaldt Jens Butik. Han havde det med at liste sig ud på andetræk, og det måtte han jo ikke. Så plantøren herovre fra Lodbjerg ringede, om Niels ville med ud og tage en krybskytte. Han ville gerne have et vidne med. Man kunne ikke sådan tage en krybskytte uden vidner. De aftalte, at de skulle mødes her, og så kørte de derud og satte sig. Præcis som et urværk kom Jens jo og satte sig. Han satte sig lige foran den busk, som de sad bagved. Så da der kom et par ænder, og Jens havde skudt sin and, så rejser de sig jo op og siger, at Jens er arresteret. Måske blev de enige om, at han skulle lade være med at komme der igen. Hvis jeg kender Ravn, som jeg mener jeg gør, så er de nok endt der.

Stedet fik så navnet Jens Butiks Hul, og det står der på kortet nu. (AF)

Lyngby.**Varsler om død. En Ligskare.**

Kræn Terkelsen han var engang på vej til Lyngby en mørk nat. Og da kommer han forbi en "ligskår", det er en ligskare, der kommer fra Lyngby af mod Svankær. Der var 11 hestevogne med, men først kom ligvognen, sådan en speciel vogn. Jeg kan huske i gamle dage, det var sådan en med 4 søjler. Og en sort himmel. Der var jo sådan en buk, hvor kusken sad. Og Kræn Terkelsen han kunne kende alle de mennesker, der var med i den her ligskare. Men han kunne ikke se, hvem der sad på bukken.

Der var ingen, sagde han, da han fortalte. Der var altså 11 vogne, og han kunne nævne den og den. Så døde min morfar, det var Kræn Terkelsens søsters mand. Så da han skulle begraves, da var der 11 vogne. Da sad Kræn Terkelsen selv på bukken – det var s'gu ham selv, der kørte. Han kunne ikke kende sig selv. (KMN)

Manden med støvlerne.

Det var en strandvasker, der kom ind. Han havde et par fine gummistøvler på. Der var en, der opdagede ham på stranden og tog støvlerne af ham. Så kom der en anden mand, og den første løb op i klitterne og gemte sig, og støvlerne blev tilbage. Den anden mand ville så tage støvlerne, og begyndte at arbejde med at få dem af strandvaskeren. Men den første ville forhindre det, og så sagde han, idet han lod som om, han var den dødes ånd: A vil ha' mine støvler. A vil ha' mine støvler. (SJ)

Gengangere. Døde heste.

Nogle gange ligger der sådan en tåge, sådan der 1½ m over jorden. Så en aften jeg var på vej hjem sammen med min niece, kom vi til sådan et sted, og det var vildt uhyggeligt. Man synes, man kan se alting, der bevæger sig i sådan en tåge. Som hovedløse heste og den slags. Det er heste, der er drevet i land. I gamle dage, hvor der af og til var husdyr ombord, dengang i skude-

fartens dage, da man importerede heste fra Norge. De der langhalsede dyr, når de druknede og lå i brændingen og trimlede rundt. Så fik de rusket hovedet af. Deraf kommer de hovedløse heste, tror jeg, som folk så efterfølgende har fortalt om. (LA)

Agger.

Jagthistorie.

Det var Jens Ruby og Josef Christensen, de skulle på gåsejagt ude ved Tyborøn Kanal en isvin-ter. For de løb derude, de er jo altid holdt åbne af tidevandet. Så Ruby og Josef de listede en bette robåd på en slæde. Den trak de så ud til Tyborøn Kanal 6-7 kilometer ud på isen. Så byggede de et ishus på kanten af vågen af isflager. Der lagde Josef sig så på lur med kanonen, og Ruby han skulle så ro og genne gæssene derhen. De er jo kede af at flyve af sådan en våge, så bare han tog den med ro, kunne han drive dem med robåden. Når de så kom hen nær nok, så kunne han jo skyde et par skud hen langs halsene – der er jo beretninger om, at de nogle gange har skudt 20-30 gæs i to skud. Man så jo nok stort på, om der var nogle, der blev anskudt – det var resultatet, der talte.

Så var der jo sket det uheldige, at der havde været lavvande, og isen var frossen fast på bunden. Så blev det flod, og vandet begyndte at stige, og da det varer lidt, inden isen løsner sig fra bunden, så steg vandet jo på isen, der ved ishuset; men Josef han ville jo ikke give sig. Nu var gæssene på vej, og han skulle s'gu ikke være en pyllerrøv, så han blev bare liggende, selvom han blev våd. Da jeg så kom derhen, fortalte Jens Ruby – jeg ved såmænd ikke, om han fik skudt nogle gæs – han sad bare og klagede sig: Ååh a dør! Ååh a dør! Han var jo fuldstændig stiv af kulde. Jamen a ka æ goe – a ka æ goe!

Ja så var der jo ikke andet at gøre end at læsse ham på slæden og trække ham hjem. (JA)

Gengangere.

Gengangere kan have noget med strandvaskere at gøre; folk der var druknet og drev i land på stranden. Det kunne være lokale fiskere eller søfolk andre steder fra. Der var naturligvis ikke tale om nogen daglig hændelse; men det er noget, som mange af de adspurgte har oplevet. I enkelte tilfælde knytter der sig en tragisk eller usædvanlig dimension til hændelsen, hvilket har affødt historier om gengangere, som i tilfældet med Tjærebakmanden. Denne historie fortælles især af folk fra Vangså; men er også kendt i Klitmøller og Vorupør. Her er tale om en historie, der knytter sig til en bestemt lokalitet der i forvejen var et kendt og brugt sted, hvor fiskerne tørrede og tjærede deres garn. Stedet er på grund af den ulykkelige hændelse med strandvas-keren, der var for lang til at blive lagt i kisten, og man derfor greb til at hugge hans ben over, blevet tillagt en stemning af uhygge og rædsel. Det bevirker, at man helst undgår at nærme sig området, især når det er mørkt, for så risikerer man at møde Tjærebakmanden.

De hovedløse heste er ligeledes gengangere – væsner, man kan møde på stranden og i klitterne. Nogle adspurgte nævner, at de hovedløse heste måske har forbindelse til skuddefarten på Norge. Her blev der ført norske heste til Danmark, og ved forlis tæt på land drev de døde heste ind på stranden. Hovedet mistede de måske i bræn-ningen på vej ind. Historierne om hovedløse heste i Klitmøller, og den hovedløse gris i Vorupør, har været brugt til at skræmme børnene med som en slags bussemænd, der ville komme efter dem, hvis de ikke gjorde, som der blev sagt.

Ligskarer – varsel om død.

Varsler i form af ligskarer, et optog med en død, er kendt i hele området, men mest udbredt omkring Agger og Lyngby. Så man en ligskare, betød det, at man ville opleve død blandt sine nærmeste. Før var der mange, der færdedes i klitterne om natten, der hævdede, at de havde set en ligskare. Man kan godt få indtrykket af, at fænomenet hørte en bestemt periode og lokalitet til. Beskrivelsen af et stort ligtog med mange vogne ude i klitten kendes dog også fra Stenbjerg; men måske kommer inspirationen fra Lyngby og det store hedeområde, begge samfundene benyttede.

Jagthistorier.

Der er dog også andre former for historier, som knytter an til landskabet og det at færdes meget ude i landskabet, som det er tilfældet med jagt. Da en stor del af den mandlige befolkning beskæftigede sig med jagt i disse samfund, har jagthistorier fyldt meget, når der er blevet fortalt og udvekslet historier mellem folk. Disse historier handler ikke om stort og meget nedlagt vildt; men om hændelser, der hænger sammen med jagt, og disse hændelser sætter ikke altid jægeren i et flatterende lys. Men lokaliteterne kan få navn efter hændelsen og jægeren, således at der kan refereres hertil, og lokale folk vil straks vide hvor og hvad, der fandt sted netop der.

Konklusion.

Undersøgelsens centrale del har først og fremmest været en registrering af de økonomiske aktiviteter, der hænger sammen med den alsidige udnyttelse af landskabet og de naturressourcer, der findes her, i perioden ca. 1880-1960. Undersøgelsen viser, at fiskeriet stadig var for usikkert til at bære familiernes økonomi, selvom der var sket en stor udvikling i fiskeriet, og med anlæggelsen af Thybanen i 1882 blev afsætningsmulighederne bedre. Fiskeriet suppleres økonomisk med et vist selvforsyningslandbrug helt op til efter 2. verdenskrig. Det udgør en slags økonomisk sikkerhedsnet under familierne. Et landbrug, der som oftest har størrelse og karakter af et selvforsynings-husmandsbrug, hvor dyreholdet for størstedelen består af får. En enkelt ko og gris samt noget hønsehold har forsynet familien med tilstrækkeligt kød, mælk, æg og andre basale fornødenheder. Derudover har man dyrket kartofler og det nødvendige korn til brød og foder. Til ejendommen hørte der desuden skifter med eng, klit og tørv. Selv med begge disse økonomier, fiskeriet og *landeriet*, var det nødvendigt, først og fremmest for den fattigste del af befolkningen, at supplere økonomien med en alsidig udnyttelse af områdets mange naturressourcer som vildt, ferskvandsfiskeri, bær, æg fra vilde fugle osv. Disse ressourcer gav et – i mange tilfælde nødvendigt – supplement til husholdningsøkonomien samt en god variation og lødighed i kosten. Udnyttelsen af hedens lyng og tørv hænger også sammen med det træløse landskab, hvor brændsel var en mangelvare, indtil plantagerne gav mulighed for at købe brænde. De aktiviteter, der hænger sammen med denne alsidige udnyttelse, er meget tidskrævende, og involverede hele familien og børnenes samt de ældres arbejdskraft med. Efterhånden skrumper *landeriet* ind. Mange familier fortsætter alligevel med at holde får for dyrenes mange anvendelsesmuligheder, og fordi det ikke

er særlig ressourcekrævende og relativt omkostningsfrit; men alligevel rummer en form for sikkerhed i forhold til de økonomiske udsving, som fiskeriet giver.

Undersøgelsen har ligeledes forsøgt at afdække sammenhæng mellem identitet og de økologiske omgivelser. Den økonomiske udnyttelse af havskabets og landskabets naturressourcer har betydning for kystbefolkningens selvforståelse. Identitet knytter sig i høj grad til de økonomiske forudsætninger for en befolknings tilværelse. Med en overvejende orientering mod fiskeriet, og for mændenes vedkommende en tilværelse, hvor en stor del af tiden blev tilbragt på havet, identificerer samfundene sig som fiskersamfund. Kvinderne tilbragte deres liv på landjorden, og deres tilknytning til fiskeriet bestod overvejende i at klargøre krogene. Deres orientering gjaldt i lige så høj grad husmandsbruget og gøremål, der havde med udnyttelsen af de landbaserede ressourcer at gøre. Kystbefolkningen var først i 1900-tallet i kystsamfundene i Thy bredere sammensat, idet der boede fisker/husmænd og småbønder i fiskerlejerne. De bedrestillede var dem, der havde mere jord, flere kreaturer og et par heste. Da den tids transport stadig i vid udstrækning foregik med heste, især transportering fra havet af f.eks. sten og grus til vejbyggeri, gav hestene flere muligheder for indtjening. Der var således også en del, der identificerede sig som bønder, selvom de boede i fiskerlejerne. En af de ting, der tydeligt adskiller fiskere og bønder, er traditionen med at fange og spise måger. Selvom bønderne gerne spiste fisk, gik grænsen ved måger, der var en almindelig del af kosten hos fiskerne. Madtraditioner er således et eksempel på forskelle i selvforståelsen mellem fisker og bonde.

Undersøgelsen af udnyttelsen af klithedens ressourcer forbinder sig naturligt til den forskning, der har beskæftiget sig med hedebrug i Danmark. Der er mange ligheder i ressourceudnyttelsen med hensyn til fårehold og udnyttelsen af lyngen, med jagt og bærindsamling; men den kombinationsøkonomi, med det vigtigste ben i fiskeriet, der har været fremherskende hos befolkningen i kystsamfundene i Thy, adskiller sig alligevel væsentligt fra den økonomi, der præger det egentlige hedebrugsbrug i Midtjylland.

Perspektivering.

Med denne registrering af udnyttelsen af klitheden i Thy er der samtidig sket en registrering af et stykke kulturhistorie, der ikke før har været udførligt beskrevet. En registrering, der er sket gennem en bearbejdelse af interviews med ældre personer, der selv har deltaget i den lange række af aktiviteter, som udnyttelsen af klit og hede hænger sammen med. Der har været tale om en bredt anlagt undersøgelse, der afdækker mange forskellige former for udnyttelse; men der mangler stadig en dybere undersøgelse, der baserer sig på skriftlige arkivalske kilder af udbredelsen og betydningen af de aktiviteter, der hører sammen med udnyttelsen.

Der er samtidig som supplement til disse interviews udarbejdet en fotodatabase, der dokumenterer en del af disse aktiviteter. Dog findes der ikke tilstrækkeligt med fotos, der gengiver hverdagsaktiviteter fra perioden før 1900 og de første årtier derefter. I det hele taget har der ikke været megen fokus på det hverdagsliv, der udspandt sig i klitten.

Noget skriftligt materiale, der daterer sig til denne periode, som indirekte giver en belystning af forholdene i klitten, er breve og protokoller, der stammer fra sand-

flugtsbekæmpelsen og anlæggelsen af klitplantagerne. Dette materiale fortæller om problemer vedrørende de løsgående husdyr, der græsser i klitten. Ligeledes er der indberetninger om ulovlig jagt, som indirekte fortæller noget om udbredelsen af denne aktivitet, såvel anvendelsen af ulovlige fangstredskaber som jagt, der ulovligt fandt sted på statens områder.

Det overleverede indtryk af udnyttelsen af området har i store træk været, at klit- og hedeområderne ikke havde nogen økonomisk betydning. Dette stemmer dog dårligt overens med de mange konflikter og bøder, der stammer fra befolkningens sædvane med løsgående husdyr. Der ligger et rigt og stort kildemateriale her, som der desværre ikke har været tilstrækkelig tid og ressourcer til at forske i.

Der er forsøgt at gennemføre en indsamling af genstande, der ligeledes dokumenterer udnyttelsen og den historie, der knytter sig hertil. Det er i den forbindelse lykkedes at indsamle gamle kontrabøger fra henholdsvis Vangså og Lyngby samt en lommebog vedrørende fåreholdet på Agger Tange. Kontrabøgerne giver informationer om de dagligvarer, der blev brugt i husholdningen, priser på samme, og priser på bær, der blev indsamlet og solgt til købmanden, samt forskelligt slags vildt solgt til købmanden osv. Der ligger flere muligheder i at nærlæse kildemateriale i form af kontrabøger for en mere fyldestgørende registrering og analyse af samfundenes økonomi, levevis og vilkår over en årrække.

Der er tilvejebragt et interview optaget i 1984 med 2 søskende fra Klitmøller, født 1895 og 1905, vedrørende fiskeriet og sociale forhold i Klitmøller fra tiden omkring århundredeskiftet og op til 1980erne. Dette interview giver et godt sammenligningsgrundlag i forhold til de optagne interviews til undersøgelsen. Dette detaljerede interview kan bearbejdes til en artikel, eventuelt til Historisk Årbog for Thy og Vester Hanherred.

Der er indsamlet historier fortalt på thybomål. De drejer sig først og fremmest om historier, der er egnskarakteristiske, såsom historier om strandvaskere, ligskarer, gengangere osv.; men også om jagthistorier samt enkelte andre historier. Madtraditioner er ikke blevet behandlet særskilt, men omtalt i forbindelse med jagt og vildt eller bærplukning samt fårehold. Både registrering af historier og madtraditioner kan udvides betydeligt. Der ligger et stort materiale, der karakteriserer kulturelle aspekter ved kystbefolkningens levevis, som bør indsamles, før det forsvinder med den generation, der er opvokset med den mundtlige fortælletradition.

Der er rige forskningsmuligheder i en del af de aktiviteter og emner, som her er berørt, og hvor vægten hovedsageligt har været lagt på deres økonomiske betydning. De sociale og kulturelle aspekter, der knytter sig til aktiviteterne, er kun perifert behandlet; men rummer potentiale for en mere tilbundsående undersøgelse. De aktiviteter, der er fortsat op til nutiden; men måske har undergået en forandring i betydning og udførelse, bør undersøges nærmere, fordi de rummer muligheder for at anlægge et spændende historisk perspektiv.

Det gælder f.eks. fåreavlen, der både rummer elementer af noget traditionelt; men også noget så moderne som naturpleje. Efter at være næsten forsvundet fra landskabet, gik fårene frem igen i fritidslandbrug fra 1980erne, og med en kommende nationalpark bliver der brug for mange får til naturplejen. Der eksperimenteres i dag med nye former og måder for fåreholdet, efter inspiration fra andre lande med tradition for fårehold. Flere mener, at en kommende nationalpark bør *brandes* og markedsføres ved hjælp af får.³⁹

En anden aktivitet, der har undergået store forandringer, er jagten. Jagten har altid haft stor økonomisk og social betydning for den lokale befolkning; men den har også været en eksklusiv og attraktiv sport for de udvalgte, om det nu herregårdenes eller statsskovvæsnets gæster. Jagtens væsen og spænding har ikke været så forskellig hos disse ellers meget forskellige grupper. Rettigheder til vildtet og til jagtområderne samt konflikter over samme giver et billede af samfundets holdning til jagt og i videre forstand til natur. Vildtets sammensætning har ændret sig over årene i forhold til landskab og jagttryk, og ligeledes har jagtmetoderne. Jagt er i dag en af statsskovvæsnets vigtigste indtægtskilder, og det er forbundet med både prestige og status at få lejlighed til at nedlægge kronvildt i Thy. Der ligger således et spændende stykke kulturhistorie, som der er store muligheder i at undersøge.

-
- ¹ Aggerboernes ålefiskeri foregår ved den metode, der kaldes pulsvod. Aagaard beskriver teknikken således, at der til de store pulsvod hører 4 mand på 2 både. Fiskeriet begynder om aftenen og fortsættes hele natten, da man med megen pulsen eller plumben i vandet jager ålen i garnene. Pulsvodfiskeri er på grund af sin effektivitet og de store mængder ål, der kan fanges, begrænset i brugen til en periode på 9 uger, der begynder ved Skt. Hans. Hullerne i garnet har ligeledes et mindstemål. Aagaard 1802, side 38-39.
 - ² Palle Ove Christiansen opererer med en variation indenfor dansk landbrug, der spænder over slettebonde, skovbonde, hedebonde, marskbonde og fiskerbonde. Sidstnævnte som en produktionsform, der udnytter både landets og havets ressourcer. Christiansen 1982.
 - ³ En stor indsats for at fremme kendskabet til kartofflen, dyrkningen og anvendelsen, kommer fra Peter Christian Bendix, sognepræst for Vestervig og Agger Menigheder i bogen Kort vejledning til at avle kartofler i Thylands sandklitter. Bendix 1807.
 - ⁴ Talemåde i Thy, her gengivet efter optegnelser fra nationalmuseets etnologiske undersøgelser. NEU nr. 12.868. Top. Nr. 1374.
 - ⁵ Til hjemkørsel af høet blev der brugt almindelige arbejdsvogne, som forlængedes for og bag, samt blev gjort bredere, så læsset kunne blive større. Læsset blev bundet og holdt på plads med et system af reb, stænger og planker, der skulle anbringes efter et bestemt mønster ifølge optegnelser fra nationalmuseets etnologiske undersøgelser NEU nr.23.400. Høslet. Top nr. 1319.
 - ⁶ Aagaard 1802.
 - ⁷ Aagaard 1802.
 - ⁸ Dørup 1842.
 - ⁹ I bogen Uld og Hør beskrives i korte træk spinderokkens historie, og af en rokkedrejers optegnelser kan man følge håndværkets tilbagegang i 1870erne (Hemme 1975).
 - ¹⁰ Ole Højrup skildrer i hedens udnyttelse retstrætter, der handler om ulovligt lyngslæt ved Gudom Kloster. Han nævner ligeledes, at der før udskiftningen nogle steder var faste regler for lyngslætten i landsbyens vedtægter (Højrup 1979).
 - ¹¹ Udtalelsen kommer fra Johs. Djernæs, Lild Sogn. Hans udtalelse relaterer sig til tiden omkring 1900. NEU nr.23.400. Høslet. Top nr. 1319.
 - ¹² Torsten Balle redegør for de forskellige betegnelser for tørv samt deres anvendelse i artiklen: Tørv.
 - ¹³ Et hus i Tved, der var delvist bygget af tørv, fungerede stadig først i 1900-tallet som beskrevet i Æ Minnesk i Tved.
 - ¹⁴ Balle 1976.
 - ¹⁵ Højrup 1979.
 - ¹⁶ Oplysningen stammer fra Folk og Flora nr. 2 side 348. Brøndegaard 1979.

-
- ¹⁷ Aagaard 1802, side 50-55. Her gives en ret udførlig beskrivelse over hvilke landdyr, herunder også fugle, der findes i Thy, og hvordan en del af dem udnyttedes gennem jagt.
- ¹⁸ Udtaler Johannes Djernæs født 1892, Kæret i Lild Sogn. NEU nr. 15214. Jagt , fangst og ægindsamling.
- ¹⁹ Staten opkøbte lidt efter lidt sidst i 1930'erne et 3.300 ha stort areal med klit og hede syd for Hanstholm og skabte her et vildtreservat, hvor al jagt var forbudt (Skov- og Naturstyrelsens reservatfolder).
- ²⁰ Udtalelse fra Johannes Djernæs i NEU nr. 19512 Fiskeri.
- ²¹ Informationerne stammer fra en kopi af en jagtjournal ført af forhenværende bagermester Charles Madsen, Bedsted i Thy. Jagtjournalen befinder sig på Jagt- og Skovbrugsmuseet, Hørsholm.
- ²² Ifølge en kontrabog fra Vangså indleverede kunden 9 harer og 3 agerhøns til en samlet pris af 70, 45 kr. i oktober måned 1920. Til sammenligning kostede dagligvarer som et kilo margarine 2,14 kr. og et rugbrød 1,16 kr.
- ²³ Til sammenligning hermed lå priserne i 1880-90 på 50 øre for en agerhøne og 20 øre for en hare, ifølge oplysninger fra NEU nr. 17.511. Jagt, fangst og ægindsamling.
- ²⁴ Oplysningen stammer fra NEU nr. 17.511. Jagt, fangst og ægindsamling. Hillerslev Sogn.
- ²⁵ Oplysningen stammer fra NEU nr. 17.511. Jagt, fangst og ægindsamling. Hillerslev Sogn.
- ²⁶ Ole Højrup beskriver, at der kan fanges op til et halvt hundrede måger på en god dag med 3-4 mågerammer lagt med 100-200 meters afstand (Højrup 1961).
- ²⁷ Ifølge Ole Højrup kan man af 4 måger få et pund fjer og dun af fin kvalitet. Fjer var nogle steder en mangelvare, hvis man ikke havde ænder eller gæs i husholdningen (Højrup 1961).
- ²⁸ I samme artikel af Ole Højrup beskrives, at man på dynen kunne mærke, hvis det gik mod storm, for så rejste mågefjerene sig i dynen (Højrup 1961).
- ²⁹ Ifølge T. Vestergård har ålefangsten i Danmark igennem det meste af 1900-tallet været ret konstant. Ålefangsten lå mellem 1916 og 1970 på omkring 4.000 tons om året (Vestergård 1985).
- ³⁰ Aagaard 1802, side 51.
- ³¹ For en uddybning af emnet kan anbefales Mardal 1996 samt Mardal 1998.
- ³² Mundtlig oplysning fra tidligere klitplantør Eigil Thusgaard Andersen, Hurup.
- ³³ Brøndegaard 1979, side 347.
- ³⁴ Brøndegaard 1979 side 354.
- ³⁵ Oplysninger fra en kontrabog fra Vangså kan bruges til illustration af de mængder af bær, der blev indsamlet, og deres økonomiske betydning. I perioden den 21. juli til 22. august 1919 indleverede en familie 263,05 kg blåbær hos købmand Nystrup Hansen, Vangså, til en værdi af 201,79 kr. Til sammenligning var forbruget af dagligvarer i samme periode 181,12 kr.
- ³⁶ Tallene belyser skiftet fra halmkuber til trugstader i biavl (Nielsen 1993).
- ³⁷ Havsteen Mikkelsen 1997.
- ³⁸ Information fra Ruth Larsen ansat på Svaneapoteket, Thisted. Hun fortæller, at hugormene blev leveret tørrede af folk i fiskersamfundene Stenbjerg og Vorupør. På Apoteket blev hugormen stødt med morter til pulver og hældt på små pergamentposer á 2 gram i hver. Apoteket købte til en pris af ca. 20 kr. pr. hugorm, og solgte midlet til 20 kr. pr. pose. Der kunne blive 4-5 poser af en hugorm.
- ³⁹ Dette emne er behandlet i en artikel i Historisk Årbog for Thy og Vester Hanherred (Buus 2005).

Fra benyttelse til beskyttelse. Når naturen bliver til rekreation.

I alle lande i Europa er tilgængelighed til naturen i princippet knyttet til ejendomsret. Offentligheden har altså ikke adgang, hvis ejeren ikke direkte tillader det. I Danmark er der adgang til kysternes strande, fordi staten disponerer over selve kystzonen. En måde at få adgang til naturoplevelser på udover gennem ejendomsretten, er at benytte sig af allemandsretten.

Denne ret er svagt udviklet i det kontinentale Europa; men stærk i det nordlige Skandinavien. Danmark står her midt imellem. I Sverige er allemandsretten stærkt udviklet på grund af geografiske, demografiske og agrare forhold. Danmark er til sammenligning tæt befolket, og de korte afstande har ikke gjort det nødvendigt at overnatte på fremmed jord. Det danske intensive landbrug har ikke haft brug for anden udnyttelse af landskabet, som tilfældet har været i Sverige, hvor landbruget har været forbundet med en ressourceudnyttelse, der minder om den, vi har set i klitlandbruget i Thy.

Generelt kan man sige at allemandsrettens adgang til naturen, er blevet udvidet til fordel for bybefolkningen på bekostning af jordejerne. I de fleste konflikter om udvidet allemandsret måtte jordejernes interesse vige.

Den fremvoksende arbejderklasse i begyndelsen af 1900-tallet fik efterhånden ret til ferie, og der opstod et behov for rekreative områder. I Danmark blev store dele af arbejdernes rekreationsbehov reguleret ved dannelsen af Dansk Folkeferie i 1920'erne og en stor del af den øgede adgang til landskabet været karakteriseret af initiativer med udspring i den socialdemokratiske bevægelse og fagbevægelsen. Almindelige mennesker fik herigennem mulighed for under ordnede forhold og til en overkommelig pris at bo i særlige feriebyer som organisationen ejede.

I Danmark giver den danske Naturbeskyttelseslov offentligheden ret til ophold langs kyststrande. I private skove kan ejeren forbyde adgang, hvis det drejer sig om jagt og intensivt skovarbejde; men kun i begrænsede perioder, og det skal fremgå ved skiltning. Når det drejer sig om offentligt ejede skove og uopdyrkede arealer gælder reglen, at man frit kan bruge stier og veje til fods eller på cykel. Man kan også færdes udenfor stierne; men det er generelt forbudt at slå telt op og have åben ild, undtaget specielt anviste områder. For nylig er det dog blevet muligt i bestemte statskove at slå telt op og lave bål. Færdslen må ikke skade plantelivet, og fiskeri er generelt forbudt. Indsamling af forskellige ting som bær, svampe osv., er kun tilladt til eget forbrug. Den restriktive adgang gælder især motortrafik og ridning. At det har været forbudt at opholde sig i skovene om natten, skal ses i sammenhæng med angst for krybskytteri.

Den rekreative brug af klitheden i dag.

Den forandring mod en rekreativ brug, der er sket i området, er naturligvis ikke sket på en gang; men har i høj grad noget med samfundsudviklingen i det hele taget at gøre. Specialiseringen i fiskeriet levnede ikke tid og plads til landbrugsaktiviteter ved siden af. Kvinderne fik mulighed for at komme på arbejdsmarkedet og mere fritid kendetegnedes perioden. Større velstand og mere fritid kom til udtryk i de sommer-

husområder, der kom til at dominere store dele af landskabet i kystområderne. Klitterne og heden blev befolket af fremmede, der ikke havde nogen historie fælles med landskabet; men søgte de rekreative muligheder området byder på.

Nogle former for ressourceudnyttelse og aktiviteter er fortsat op gennem historien, omend deres betydning har ændret sig. Det gælder f.eks. fiskeri, jagt og bærindsamling. Her er den sociale sammenhæng, aktiviteterne foregår i, blevet en anden, og sammenhæng mellem aktivitet og område har også forandret sig. Før var disse faktorer bundet tæt sammen. Aktiviteterne, der fandt sted i forbindelse med brugen af området, skete i en social sammenhæng, der regulerede i forhold til de normer og værdier, der gjaldt i det nære samfund. Aktiviteterne havde et økonomisk sigte, de var nødvendige for overlevelsen og det var den lokale befolkning, der var fortrolige med områdets muligheder som udførte aktiviteterne. Man var i mange tilfælde afhængige af at samarbejde om ressourceudnyttelsen enten indenfor familien eller som medlemmer af et landsbyfællesskab. Før i tiden kombinerede man en brug af mange forskellige ressourcer i et landskab, man havde et intimt kendskab til, og brugen var dybt afhængig af dette kendskab.

I dag finder de fleste af aktiviteterne sted løsrevet fra denne sammenhæng. Aktørerne kan være folk der kommer udefra, som har helt andre forestillinger om det landskab, de agerer i, og aktiviteterne foregår i mange tilfælde uden sammenhæng med hinanden.

Forskellen på før og nu kommer bl.a. til udtryk i, at der er flere brugere, og brugerne tilhører vidt forskellige grupper, der også bruger området på forskellig måde; men til fælles har de det rekreative som udgangspunkt. En af udfordringerne i fremtiden bliver, som det gives udtryk for i det følgende, hvordan man regulerer brugen af området og hvilke tiltag, det bliver nødvendigt at udføre i den forbindelse.

En anden udfordring bliver, hvordan man plejer den natur, man gerne vil have.

Denne gennemgang af en række nutidige brugeres relation til og praktiske brug af området afspejler både spændvidden af brugen og fortæller noget om, hvordan brugerne opfatter området, samt hvilke forestillinger, de gør sig om naturen, dens tilstand og brug i fremtiden.

I naturfredning og forvaltning operer man med forskellige typer af aktører, alt efter hvordan de agerer i forhold til naturen.¹

En type aktør agerer i forhold til skabelsen af materiel velfærd, som har udnyttelsen af naturen som et økonomisk livsgrundlag. Dette er tilfældet med landmanden; men også ham, der udvinder ral og grus, som det finder sted i udkanten af området. Hans modstykke kan være den aktør, f.eks. naturfrederen, der er til stede i naturen for at bevare livsgrundlaget for fremtiden.

Den rekreative aktør har en tilgang, hvor naturen er et sted, man gør noget andet, end det man gør i det daglige, på arbejdet osv. Her slapper man af og samler kræfter til at gå videre med dagligdagen. Denne tilgang er i høj grad knyttet til oplevelser og aktiviteter af forskellig art i naturen.

Man kan også tale om en aktør med et etisk perspektiv, hvor det er kærligheden og respekten for naturen, der motiverer. Endelig er der den æstetiske aktør, der argumenterer for at lade den vilde natur udfolde sig frit – på de fredede områder – for at bringe afveksling og skønhed til sindet. Her er tale om en mere vegetativ forholden sig, som ikke nødvendigvis indebærer nogen særlige aktiviteter. Måske vil nogle af

disse typer kunne identificeres i det kommende, hvor de selv udtrykker forestillinger og holdninger, samt hvordan disse spiller sammen med de aktiviteter, de udfører.

Karakteristik af nutidens brugere.

Til en begyndelse kunne det måske være formålstjenligt også at se på, hvordan brugen er organiseret. Det kan give et fingerpeg om, hvilke interesser brugerne repræsenterer.

Ejerne.

Det er de brugere, der i kraft af deres ejerskab til jord og ressourcer har adgang til naturen. De kan udnytte området og dets ressourcer selv, eller de kan sælge eller leje rettigheder og brug ud til andre, der så betaler for denne ydelse. Det gælder f.eks. ejerne til skovene i området, staten og de private skovejere. Det gælder landmændene med landbrugsarealer, der også giver adgang til søer og åer. Her kan rettigheder til jagt og fiskeri lejes ud, hovedsageligt til lokale jagtforeninger samt Thylands Lystfiskerforening. Blandt de aktiviteter, der kan omsættes til penge, finder vi også udlejning af områder til bistader. Aktiviteter, der har med turisme at gøre, er mangfoldige og brogede. Det kan bl.a. være udlejning af sommerhuse eller tjenesteydelser i forbindelse med turismen.

De organiserede brugere.

Så er der en gruppe af brugere, som kan være lokale, eller folk der kommer udefra for at udøve en aktivitet i området. Denne gruppe kan udøve deres aktiviteter under en eller anden form for organisering. De kan f.eks. være medlemmer af de førnævnte jagtforeninger eller lystfiskerforeningen. De kan også komme i området i forbindelse med udførelsen af videnskabelig registrering eller anden form for videnskabeligt arbejde. Det kan være i offentligt regi eller indenfor rammerne af en interesseorganisation som Danmarks Naturfredningsforening, Dansk Ornitologisk Forening eller Dansk Botanisk Forening.

De uorganiserede brugere.

Derudover findes der en stor gruppe af brugere, som udøver nogle aktiviteter i området; men ikke er organiserede. Det kan være folk, der går en tur, bærplukkere eller svampeplukkere, for blot at nævne nogle. Forskellige kunstnere har gennem tiden fundet inspiration til den ene eller anden form for udøvelse af deres kunst i området.

En karakteristik af brugerne på baggrund af disse grupperinger fortæller alligevel ikke så meget om, hvordan individerne handler. Alle mennesker handler ud fra et ståsted eller en positionering, der påvirker de overvejelser og handlinger, man udfører. De individuelle personer, der kommer til orde i det følgende, beretter alle om deres brug af landskabet ud fra en bestemt baggrund og ståsted. Det betyder ikke, at personerne altid holder sig til det slagte udgangspunkt, for undervejs kan det, med de valg som nutiden hele tiden bringer, blive nødvendig at justere i forhold til det ståsted, der var.

Statsskovvæsnet.

Statsskovvæsnet ejer en stor del af jorden i området; men der er også private skov- ejere. I begyndelsen var adgangen til klitplantagerne ret restriktiv, og der var problemer med lokale jægere, der drev krybskytteri i skovene.

Efterhånden blev der dog åbnet for adgang på flere måder. Et eksempel er anlæg- gelsen af en golfbane i Nystrup Plantage sidst i 60'erne.

Det var meget upopulært at lave golfbaner. Det sagde statskovdirektoratet nej til. Man ville ikke have golfbaner på fredskovsarealer. Fredskovsarealer de skal jo altså bevares med træer på. Så på den led er en golfbane jo i strid med loven. Men jeg fandt jo altså... og her kan det bringe en statsskovrider i konflikt, for han er jo tilsynsførende med fredskoven. Det kan man jo så diskutere med sig selv. Men der fandt jeg jo altså, at det hensyn burde man ikke tage. Der ville en golfbane vægte mere end fredskovhensynet, sådan et sted som Ny- strup, hvor det var bjergfyrearealer. Det er mindre værdifuldt skovbetydningsmæssigt. (PS)

Statsskovene har igennem årene ændret strategier og praksis i overensstemmelse med de skiftende politiske vægtninger, og den ændring i holdninger til naturen, der generelt har fundet sted i samfundet.

Statsskovvæsnet har gennem tiden været lagt ind under forskellige ministerier og styrelser. Dette har betydet ændringer i driften. I begyndelsen hørte Statsskovvæs- net under Landbrugsministeriet, hvor det var nyttehensynet, der var det fremher- skende. Dette blev nedtonet, da skoven i 1974 blev lagt under Miljøministeriet, som var delt i en Skovstyrelse og en Fredningsstyrelse, som så forskelligt på formål og drift i skoven.

Noget af det, de ikke kunne blive enige om, det var bl.a. det, at man fra skovens side så mere økonomisk på det. Fra Fredningsstyrelsens side lagde de mere vægt på, hvis det f.eks. gjaldt træer, så gerne mere løvtræ. Efterhånden blev det endnu tydeligere, da Frednings- styrelsen og Skovstyrelsen bliver lagt sammen til Skov- og Naturstyrelsen. Det var omkring 1987, det sker. Så bliver der jo mere vægtet på natursiden. (PS)

Den større adgang til skovene, og dermed anlæggelsen af pladser der skal holdes, er blevet en voksende opgave for statsskoven. *Ham der vandrer og jægeren - det der med naturoplevelserne. Jægeren giver lidt penge for det; men vandringsmanden og rytteren de giver jo ikke noget for det, ej heller cyklisterne – der er mange forskellige brugere.*

Der kommer flere og flere folk ud i skoven med de forskellige anlæg, vi har sat op. Man kan se flere og flere biler ved rastepfadserne, og folk forsvinder hurtigt ind i skoven.

Jo, der har været problemer med folk, der har smidt affald i skoven, og vi har da også taget affære nogle gange. Man har kunnet sætte navn og adresse på nogle tilfælde, og så er der sket politianmeldelse. Så forklarer folk, jamen det var jo en vognmand, jeg bad om at få noget kørt væk – det er vognmandens skyld.

Jo, før var der flere tilfælde, og problemet var større før. Nu er det ikke nær, nær så meget. I dag bliver vi generet noget mere med, at vi har rastepfadserne, hvor der står af- faldskurve; men der er jo mange, der kører deres skrald hen og lægger det ved siden af disse affaldskurve. Der kan godt ligge nogle dynger. Folk tænker, at her kommer der nogen og tømmer, så kan vi godt lægge vores affald her. Nu er det jo skoven selv, der holder disse affaldsspande – det er ikke kommunen – derfor er det jo lidt generende. Det giver da noget ekstra arbejde, som kommunen skulle have. Sådan er der nogle skæve fordelinger. (PS)

En del af de aktiviteter, der de sidste år har involveret statsskovene, er naturgenopretningsprojekter. Disse skete ofte i samarbejde med andre aktører i det pågældende område, amt og kommuner samt flere interesseorganisationer.

Samarbejde – ja det har jo mest været med amtet. Vi har jo været administratorer af arealet, og som sådan, er vi jo underkastet de love, der er gældende på området, som administreres af amt og kommuner. Der har vi haft en del sager. Det kan jo ikke undgås, når der skal laves en sø eller noget. Med kommunerne der er jo vejsager og grøfter, vandløbsager. Nu faldt det jo i mit lod at lave Legind Sø.

Legind Sø-projektet var en udløber af, at Skov- og Naturstyrelsen blev lagt sammen. Det er jo ellers ikke en opgave for skoven at arbejde derude; men der kom biologerne fra Fredningsstyrelsen ind i billedet. Gennemgående var samarbejdet udmærket med biologerne. De var positive og nemme at komme overens med. Vi var nok også nemme. Hvis begge parter har en god vilje, så går det jo bedst.

Der er nogle ting, amtet har nægtet at give tilladelse til, bl.a. nede på A. P. Møllers areal. Hvor vi synes, det kær kunne godt graves ud, så vi fik noget blank vand i stedet for, med nogle ænder til. Amtet synes nej, det er typisk sjapvand det der. Det skal vedblive at være sjapvand. Sådan har vi også fået nægtet nogle ting.

En af samarbejdstingene det var jo Redningsvejen, stien fra Agger til Bulbjerg. Det var et af de større projekter. På statens jord, det var en 80-90% af stien, der kunne vi jo bare give lov. Der skulle vi ikke spørge nogen. Men så var der jo resten. Der var det amtet, der hjalp os med at få tinglyst nogle rettigheder.

Fremtidige praksisser.

I fremtiden vil det sikkert blive sådan, at der bliver lagt mere og mere vægt på nogle naturhensyn, hvor man vil sige, at skoven er kultur. Den er kunstig. Den er jo plantet. Men selvfølgelig er det også natur – sådan vil de fleste jo opfatte det. Men med hensyn til bjergfyrrer, vil man sikkert rydde den af hensyn til den oprindelige natur. Det var jo det, jeg var inde på, jeg synes det er vældig i orden, hvor det er flade, kolde, fugtige arealer. Der kan man få noget sjapvand. Det synes jeg. Men jeg synes ikke, man opnår så meget ved at rydde de tørre klitter; men det er man sikkert ligeglad med. Men sådan synes jeg nu. (PS)

To problematikker, der vedrører naturopfattelse, træder frem på baggrund af ovenstående. Grænserne mellem hvad der er natur og kultur bliver udviskede, efterhånden som det plantede får status som kultur, selvom det enkelte træ vel stadig er natur. Den oprindelige vegetation og de indfødte træer får højere status, end de træer der er blevet indført. Det oprindelige klithedelandskab bliver tillagt større legitimitet og kvalitet, end det, der kom til senere, f.eks. bjergfyrrplantagerne.

Turisterne.

Jorden har ændret status. Før havde klitterne og heden nærmest status som marginaljord. En jord, der ikke havde særlig værdi i produktionsøjemed sammenlignet med landbrugsjorden andre steder. Som ressourceområde, især til fåreholdet og jagten, havde den værdi for de folk, der boede i området. Nu fik den en langt højere værdi som sommerhusgrunde.

Der er tradition for turisme i området; men før var den knyttet til den enkelte familie. Nogle familier lejer stadig ud til turister, de har kendt længe, og der er opstået venskaber, der går ud over hvad der er normen i den moderne turisme. I dag ligger sommerhusområderne adskilt fra den oprindelige bebyggelse. Landskabet er blevet

formet i overensstemmelse med turisternes behov, og landsbyerne har fået et noget uharmonisk præg.

Flere studier viser, at danskerne rekreerer visuelt og ikke fysisk i landskabet. Stilfærdige gåture, hvor man holder sig til afmærkede ruter, er den almindelige form.

Som det kommer til udtryk i næste afsnit, er der dog også mange, især unge turister, der søger andre oplevelser og en mere aktiv form for ferie. Her spiller nærhed med dyr, hav og blæst en stor rolle.

Nogle solgte til staten, der stadig købte op; men andre tøvede.

Grønkær holdt tilbage og ville ikke sælge. Det betalte sig, for senere blev jorden mere værd til sommerhusudstyknngen. (KM)

Folk havde længe haft sommergæster boende. Vi har da haft turister boende. Det var tyskere. Jo det var da her i huset. Det kunne jo ikke skilles ad, så vi havde det rum, hvor vi bedede kroge – vi kaldte det æ bedestouw. Og så sad vi ovenpå. Så havde turisterne stuen og soveværelset. I dag kommer de stadig – deres børn. De kan godt lide at gå ud og finde kantareller og andre svampe. (JC)

Men for dem, som stadig havde lidt får, kunne det godt give problemer. Vi holdt op med at have får, da vi solgte noget jord fra til sommerhusgrunde først i 60'erne. Det var for svært at have får gående, når der var turister. (PB)

Rideskolen Little Mule.

I dag er der andre tilbud til de turister, der dukker op i området. Vindsurfing er meget populært mellem de unge, som strømmer til bl.a. Klitmøller for at dyrke deres interesse. Denne aktivitet knytter sig naturligvis til havet, og bliver derfor ikke udførligt behandlet i denne sammenhæng.

En anden efterspurgt aktivitet er ridning på stranden.² Det er dog ikke kun turisterne, der holder af en ridetur på stranden. Det er også en aktivitet, der dyrkes af flere lokale. Men for de rideskoler, der er etableret flere steder i området, spiller indtægterne fra turismen en stor rolle. Det er en aktivitet, der henvender sig til især yngre mennesker. Kørsel med hestevogn finder også sted; men er aldrig blevet så attraktivt et tilbud som ridning. Ridning må kun finde sted i begrænset omfang på statens arealer og på de afmærkede stier, som skal indrettes til det, så nedslidningen ikke bliver for stor.

Det er ikke noget man kan leve af, at have rideskole og ride med turister, som vi har det. Det er på den anden side en meget stor interesse og opslugende livsstil.

Vi rider på stranden med dem. Det er det, langt de fleste vil. Vi tilbyder dem, vi kan ride op i skoven, eller vi kan ride på stranden. Skovturene varer to timer, fordi vi skal hen til søen, før vi kan komme ind i skoven ad grusvejen derhenne. Så ind ad grusvejen og direkte op til søen. Det varer i al fald godt halvanden time. Så vi siger en to timers tur.

Strandturen siger vi en time. Det passer, at når vi skridter herfra og ned, så der hvor Nors Å går ud, der kan vi vende henne og så hjem igen. Det er sjældent, der kommer turister den vej ud, så man har det for sig selv.

Så har vi nogle tidlige ture sommermorgner, hvor vi rider sydpå ind i arealet, på de der ridestier, der er. Så tilbage og ned på stranden og rundt ved Ørhage og så herhjem. Den tur varer typisk 2-3 timer. Vi tager af sted kl. 5. Så har vi morgendisene, og solen der står op – det er så flot. Vi tager maksimum tre med. Så det bliver ikke overrendt. Vi laver den tur, fordi vi synes det er smukt – det er ligesom, vi selv holder af at ride.

Vi har mange faste kunder, der kommer hvert eneste år, og det ved vi, så snart de dukker op i den uge, de har ferie i, så kan vi lige så godt finde bogen, og sige den og den tid. Så går de frem for andre. (LMA)

Det forsvindende landbrug.

Nogle former for ressourceudnyttelse som eksempelvis landbrug, spiller i dag i området en mindre og anden rolle end før i tiden. Op gennem 80erne og 90erne er eksempelvis mange ejendomme i Tolbøl/Lodbjerg-området ophørt med landbrug, og bygningerne lejes ud eller er blevet solgt til sommerhuse, og beboelserne tømmes for liv, der har sammenhæng med produktion i landskabet. I dag er der næsten ingen aktive landmænd tilbage. En livsform er hørt op, og landskabet har ændret karakter fra et varieret produktionslandskab til overvejende græsningsarealer.

Jorden kan være solgt fra eller lejet ud til det ene eller andet formål. En del af disse gårde har været i slægtens eje gennem flere generationer.

Der er ca. 10 gårde derude. Det var en kvægegn; men den sidste mælkekvote er lige blevet solgt, så det varer ikke længe, inden den sidste tankbil har besøgt landmændene derude.

Vores gård lå på Lodbjergvej. Det var mit fødehjem, som jeg overtog. Det går faktisk langt tilbage. Det er min mors fødehjem og min bedstemors fødehjem. Mine oldeforældre boede der også. Så ved jeg ikke længere tilbage. Min bedstemor var født i 1852, og når hendes bedsteforældre også boede der, må det vel kaldes en slægtsgård. Til gården var der agerjord på 30 tønder bygsædeland, og så var der en hel del nede ved Flade og Ørum Sø. Det er jo så engjord. Der var omtrent ligeså meget. Det var kun til græsning. Og så havde vi et større areal ude i klitten også. Der gik helt ud til havet. Så havde vi også et klitskifte ude i Lortpøt – kaldes det. Der gravede vi også tørv ude. Vi havde sådan almindeligvis en halv snes køer og ungkreaturer. Vi havde gerne omkring 25-30 ungkreaturer.

Men nu er der jo snart hverken folk eller får i Lyngby, heller ikke i Lodbjerg for den sags skyld. Der er kun to, der driver deres egen jord. Manden i Sveggård han har da vist det meste af jorden derude, tror jeg, og en 3-4 stykker af ejendommene har han derude. Om der bor nogle folk i dem, eller det er sommerhusbeboelse alt sammen, det ved jeg ikke. (NJ)

Jeg er født i 1921 i Istrup på den ejendom, vi har haft. Mine forældre købte den i 1919, vi overtog den i 1951 og solgte den i 1989. Det var mit fødehjem. Der var egentlig meget jord til den dengang. Altså klit meget af det. Halvdelen af klitten solgte min far et af de første år. Ca. halvdelen af jorden til gården i dag er stadig klit ligesom i min tid. Ja nu er det jo plantet i skov. Der er 24 ha til gården, som var under plov, som man siger. Resten var i vedvarende græsning, hvor hovederne kunne gå. Da min far overtog gården, var der vel et par heste og 56 køer samt opdræt og en halv snes får. Det var der jo dengang til klitheden.

Vi drænede en hel del jord. Jorden var meget vandlidende. Min far og min morfar gravede selv, jeg havde entreprenør til arbejdet.

Jorden – på det ringeste jord var der rug, og ellers byg og havre. Af roer, ja den der kunne bedst gro, det var turnips. Vi havde en kødrace – det var rød dansk malke race – det er en god blanding af kød og mælk. Så den dag vi skulle sælge, var der nogle gode hoveder, der kunne koste nogle penge. Det var ikke som de sortbrogede nu om dage. Det er jo... -de røde var bedre.

Da jeg selv overtog – ja det var jo da også i mine forældres tid – et alsidigt landbrug. Både hoveder og unghoveder og køer og svin, høns, kyllinger. Ham der har det nu, har

ammekøer derude. Det er egentlig det, ejendommen egner sig bedst til. For jorden er så uensartet. (JH)

Fåreavleren.

Der findes dog stadig folk, der har fårehold i området, og fører en tradition videre.³ Fåreavleren er et moderne menneske, og der er ikke meget naturromantik over fåreholdet. Det er et forsøg på at kombinere moderne metoder og bygge på en faglig viden; men også nogle gamle afprøvede erfaringer, der kan tilgodese både dyrene og de mennesker, der skal leve af det. Fåreavleren tilfører landskabet liv med sine dyr og forsøger at forene naturpleje med produktion. Derfor bruger hun meget bevidst naturen som et kvalitetsstempel og et salgsargument til sine produkter.

Jeg har jord i Stenbjerg – det mine forældre havde omkring deres gård, og det Karen, vores nabo, havde. Og jeg nyder utroligt meget, at mine får går der, hvor Karens får har gået. For hun var et menneske, jeg holdt meget af. Hvis hun kunne kigge op af graven, tror jeg, hun ville være glad for at se, at mine får går der. Det betyder et eller andet for mig.

Det er betydningsfuldt med de meget synlige steder til fårene, modsat det ude på heden, for her kan folk se fårene. Det er vigtigt at fårene bliver set, for jeg skal afsætte kødet. Det er godt nok ude på heden, at de går der; men det er ikke mange, der kommer derud. Det skal være sådan, at fårene er synlige, og folk husker, åhh var det ikke deroppe?

Det er for mig en kvalitet, jeg prøver at sælge, at folk kan se, at dyrene har det godt og går i nogle fine omgivelser.

En del af de husdyr, der i dag græsser i området med klithede, er der som et led i naturplejen. Det er flokke af får og kreaturer. Ejerne har indgået en aftale med statskovvæsnet, der gerne vil holde en åben vegetation af lyng på heden.

Men lyngen er sårbar i forhold til græsserne, der til gengæld favoriseres af kvælstofnedfaldet. Da heden stadig blev græsset af får, og man hentede lyng til alverdens formål, skete der hele tiden en fornyelse af lyngen.

Med heden er det sådan, at jo mere den bliver mishandlet, jo bedre har den det. Groft sagt.

Som naturtype er den en slags mellemstadiet – hvis den får lov at udvikle sig med tiden, bliver den til skov. (HS)

Aftale om får i naturpleje.

Her kan man vel tale om et samarbejde, der tilgodeser naturen; men også dem der gerne vil opleve lyngheden. Fårene har en funktion, at holde landskabet i overensstemmelse med det billede, vi har af klitheden, hvor lyngen plejes. Problemet er, at der i dag er for få dyr til denne funktion, og det er forbundet med visse ulemper for fåreavleren. Det går bedst, hvis fåreavleren er indstillet på det fælles projekt, og kan se det meningsfulde i naturplejen.

Så ud over den jord jeg har i Stenbjerg, så har jeg lejet noget af statens. Det er ca. 20 ha derude på heden.

Det skal være nemt at komme til, for ellers få man ikke kigget til fårene hver dag. Det ville være for langt væk, at skulle køre f.eks. op til Hanstholm hver dag. Der er jo mange andre ting, der skal laves og bruges tid til.

Så var det, at plantøren foreslog det på heden. Der kunne han hegne det ind. De får vist nok noget tilskud til den slags. Der var nogle bestemte områder, som jeg kunne leje. Han foreslog så det der stykke, som jeg har nu.

Så var vi ude og se det der område, og jeg ville godt prøve det. Så blev der hegnet ind. Vi lavede en ordning. Han ville gerne have, at jeg betaler, hvis der er hegn, der går i stykker. Men det ville jeg ikke, for det kunne godt blive for dyrt. Jeg betaler det ikke; men skal så selv gøre arbejdet, hvis det går i stykker. Indhegningen er jo heller ikke på plan grund, så nogle gange løber lammene ud. De løber bare ind igen, så det går nok. På et tidspunkt bliver de vel for store, til at kunne løbe ud. Hegnet har 4 tråde. Når der kun er 4 tråde, og det er ujævnt underlag, så... Det er nok bedst, hvis der er net i bunden, så bliver lammene inde..

Området.

Det blev indhegnet, og fårene kom derud. Det var sådan en humplet vej. Der er også lidt fugtigt i starten, så det var lidt besværligt. Jeg havde dem i traileren. Det første år var der et syg får, og jeg var heldig at kunne køre ind på marken med min bil – der ikke er nogen landrover – få fåret løftet op og køre det til dyrlægen. Der kan jo ske noget med dem derude, og jeg håber ikke, de går langt inde på stykket, for hvordan skal jeg så komme ind og hente dem?

Det er lyng de græsser på. Jo der er også lidt græs ind imellem; men det er meget lidt. De vil gerne have lyngen. Der er nogle huller, som er blevet gravet på et tidspunkt. Der står der nogle gange vand. I starten havde jeg vand med ud til dem hver dag, og så kunne jeg ikke forstå, de ikke havde drukket noget; men det var fordi de gik hen til hullerne. Dem havde de selv fundet.

Fordele og ulemper.

Det med fårene og sygdom. Her i sommer kunne jeg se mit bedste får gik og skrantede lidt. Hun så ikke rigtig godt tilpas ud. Og da ville det være godt at kunne give et ekstra tilskud af foder, for at få hende på toppen igen; men der må ikke tilskudsfores derude. Det er fordi så tilfører du jorden noget næring, og det må den ikke få, og det kan give frøspredning. Det må det heller ikke. Men jeg gjorde det alligevel. Det var mit eneste valg, for jeg vil ikke se mit får få det dårligere og dårligere og måske dø. Så kom hun sig heldigvis.

Men der er nogle ting der skal passe sammen, mellem dem, der har fårene, og dem der vil have området græsset. For mig er fårenes velbefindende nummer et. Der er for mig nogle ekstra omkostninger ved at have får derude med hensyn til bil, kørsel og grej.

Spændende perspektiver.

Økonomien i det hænger nok ikke rigtig sammen. Men ellers synes jeg, det er et spændende projekt. Det første år havde jeg kun fårene derude efter goldlægning, når lammene er taget fra. Så kan de godt gå lidt på smalkost der, indtil de skal til ilæmmes og gå på godt græs og have lam. Dyrene trives, de har store vidder, og det skal de have. Man kan mærke de er sunde, og har det godt med det. Første år havde jeg 55 får efter goldlægning, og til de skulle ilæmmes. Næste år var de alle sammen derude – det var nok 70 får i år, og jeg tog nogle derud med lam. Det går fint med får, der har et lam. Med et lam kan mødrene godt holde mælk nok oppe. 2 lam er der for dårligt foder til. Fårene skal jo have en ordentlig mælkeproduktion, hvis de skal have 2 lam med en god tilvækst. Så skal de gå på noget bedre græs eller have lidt foder ved siden af. Det kommer jo selvfølgelig an på, hvor hurtigt de skal vokse.

Lystfiskeren.

Fiskeri er der stadig i de store søer; men det er kun en svag afglans af den betydning, det havde før.

Fiskeriet er kun gået én vej, og det er tilbage. Det har før været rigtig stort, ålefiskeriet; men ikke længere, og det er da derfor, det ikke kan lejes ud i Ørum Sø. Mange af dem, der har jordtilliggende dernede, de fisker jo selv lidt. Der er også fritidsfiskere, de fanger måske 7 ål engang imellem. Det er på det lag.

Mit fødehjem havde 2 skifter eng ned til Ørum Sø, hvor der var fiskeret. I min barndom var fiskeretten lejet ud, og så fik man ål og penge, ligesom det nu passede.

Der fiskes da stadig både fra Ørum Sø og Flade Sø. Nu er det lodsejerne selv, der fisker i Ørum Sø; men Flade Sø den er forpagtet ud. (LJ)

Det fiskeri, der finder sted i dag, er en fritidsaktivitet eller lystfiskeri. En stor del af denne aktivitet er organiseret gennem Thylands Lystfiskerforening. Foreningen startede i 1947 på initiativ af en gruppe borgere i Thisted.⁴

Dem der fisker i søer og åer, det er da kun for hobbyens skyld. Før havde lodsejerne til de små landbrug, de havde så ret til at sætte garn og ruser ned til at fange ål. Dengang var det da af nød – man havde en 2-3 køer og en 6-7 børn. Da var man nødt til at supplere lidt.

Da foreningen blev dannet var det jo hobby – dengang var der heller ikke tale om, at dem der meldte sig ind, gjorde det for at skaffe sig mad på bordet. (JB)

Fiskevandene.

I begyndelsen forsøgte foreningen at få fiskeretten i Blis Sø (Blegsø). Men klitfoged Rasmussen kunne ikke imødekomme det, og tilbød fiskeretten i Nors Sø for 1000 kr. om året, hvilket foreningen afslog.

I dag råder foreningen over adskillige fiskevande, og man har aftaler med staten og mange private lodsejere.

Der er en der hedder Hansted Mølle Å. Den løber jo faktisk inde i reservatet. Vi forhandler hvert år, ligesådan med Nors Sø. Staten er såmænd meget humane med priser. Vi giver næsten ingenting. Jeg tror vi giver for det ved Nors Sø 500 kr. om året. Det er minimalt. Så er der jo Førby Sø, det er private lodsejere. Så er der jo Faddersbøl Å. Vi har så også en grund deroppe ved Nørhå. Der er lige blevet lavet en stor put-and-take. Så er der Årup Å, som faktisk er fortsættelsen. Der har vi helt ud til Nørhå Sø. Søndereng er en del af det område. Det har Knud Bojesen, Sdr. Vorupør. Han hører til vores lodsejere. Han har lige holdt guldbryllup, så han skulle selvfølgelig have en buket ud. Det er den måde, man holder det gode forhold til lodsejerne. Bromølle Å. Det er ude ved Skovsted. Den løber ud i Lønnerup Fjord. Der bliver fanget mange havørreder der. Store fisk. Det har vi forhandlet os til – der er sådan et pumpelag derude. Der har vi så forhandlet os til en pris af 5.000 eller 6.000 kr. om året. Det er altså private lodsejere, der har jord op til Bromølle Å. Lønnerup Ford er jo så fredet. Åen fortsætter helt op til Kåstrup, ja næsten helt ud til Tved. (JB)

I dag har foreningen 160 medlemmer; men der kommer også mange gæster udefra, som fisker i Thy. Der er ufattelig mange tyskere, der gerne vil fiske der. Jeg snakkede engang med en, der kom fra det indre Tyskland. Det eneste vand de så, var det der kom ud af vandhanen. Vi er bare så godt vant her, at vi vil ud i den rigtige natur og finde fisken selv. Der er jo også mange af de tyskere der har børn med, og så er det en fin mulighed med put-and-take-søer.

Oppe i Hillerslev Kær der er der folk, der har set store havørreder. Der er noget med vanddybden, fordi når ynglen så kommer til det kan den ikke klare at gå på for dybt vand. Det skal være i lavt og roligt vand.

Fisken.

Jo der er nok mange, der mener, havørred er det bedste. For mit eget vedkommende, jeg fisker lige gerne alt – helst aborrer.

Vi har stadig ind imellem problemer med tyvfiskere. Ved Bromølle Å der har vi haft problemer med, der er nogen, der sætter garn op i åen, som gør, at de havørreder, der trækker op, de er ufattelig nemme at fange. Vi har også set liner med masser af kroge på, der er blevet lagt ud. Det har været et problem. Men der har vi så ringet til fiskerikontrollen. Så tager de ud. Selvfølgelig er det ikke sådan, at dem, der har sat de garn, de sidder og venter. Men så konfiskerer kontrollen garnene. (JB)

Fiskeriet og naturen.

Drømmen er at få en Thy Havørredstamme gennem en slags avlsarbejde. Her gælder det om så at sige at hjælpe naturen på vej. Man er bevidst om, at det drejer sig om et kunstigt indgreb; men det retfærdiggøres af det resultat, der kan komme ud af anstrengelserne – genskabelsen af en bestand af bedre og mere original havørred.

På det dambrug der har de kun de fisk, der fanges her i Thy. De bliver ikke blandet sammen med alle mulige andre. Så bliver fisken strøget, og sådan bliver vores nye til. Det er så en lokal havørredstamme, som vi har her i Thy. Når vi så sætter dem ud igen, så vil de uvilkårligt trække tilbage. Det man så kan forestille sig, det er, at man får lavet tilstrækkeligt med passager op, og vi får lagt gydegrus og den slags. Så på et tidspunkt så bliver det overflødigt at elfiske for at fange dem, fordi så går naturen sin gang. Som det er nu, er det jo et indgreb i naturen, vi gør. Men så skulle den kunne reetablere sig selv. (JB)

Fritidsfiskeriet handler ikke bare om at få fisk med hjem. Det handler også om andre naturoplevelser og det at være til stede i naturen.

Det var en hel fantastisk dag vi havde. Det er ude på Ballerum. Vi var ude og fiske en aften. Og med fisken så var det lige den dag, det skulle være. Vi fangede 12 gedder. Det er simpelthen sådan en aften, man aldrig glemmer. Så samme aften - der er lidt skov rundt omkring stedet – der hen ad på aftenen, da det blev dunkelt, kom der 12 kronstyr gående. Det er ikke så tit, man ser så mange kronstyr. Det var en rigtig skøn aften. (JB)

Fiskeri og jagt har dybe kulturhistoriske rødder i Thy, som det er fremgået af det foregående, og de er måske beslægtede, i oplevelsen af det at være til stede i naturen. Det drejer sig i begge tilfælde om aktiviteter, man socialiseres ind i allerede i barndommen. *Min interesse for fiskeri den har jeg arvet fra min far. Han var også ivrig lystfisker. Dengang fiskede vi meget – jeg kan huske for eksempel i min sommerferie – så tog jeg ned til åen fra formiddagen af. Og så hen på eftermiddagen, når min far han havde fri, så kom han derned, og så var vi der til sen aften. Vi havde mange timer dernede. Han er blevet for gammel nu. Til gengæld har jeg tit min dreng Peter med.*

Jo, der er et mange der fisker, som også går på jagt. Måske er der lidt af den samme oplevelse i det. Det er nok naturen, der trækker. (JB)

Min egen interesse for jagt, den er startet lige så snart jeg næsten kunne gå. Min far gik også lidt på jagt; men han var invalid. Så heldigvis havde vi nogle naboer, dem gik jeg jo med, så snart jeg kunne ud i roemarken. Så jeg har haft det med hele mit liv.⁵ (TE)

Jægeren.

Jagten som fritidsaktivitet er meget organiseret og kontrolleret. Størsteparten af jagten foregår på områder, hvor jagten er lejet. Kun en lille del af jagten foregår på egne jorder. Jægeren er organiseret i jagtforeninger, der tager sig af forhandling om jagt-

områderne og implementerer de politiske tiltag, der har med jagten at gøre. Jagtforeningen tager sig også af de sociale aspekter som undervisning, opdragelse og videregivelse af de normer og regler, der hører sammen med aktiviteten. Jagten er, som det kommer til udtryk i jagten på kronvildtet, gennemreguleret. Bestanden reguleres i forhold til områdets bæreevne. Jægerens ønske om en høj bestand at høste af stemmer sikkert overens med andre naturelskeres ønske om at kunne opleve de store dyr; men modsvares af det omgivende landbrugssamfunds ønske om en begrænsning.

Forenklet kan man sige, at dyrene som jægeren jager, kategoriseres som vildtet og ses som nyttedyr eller skadedyr og naturen bliver i nogen grad en kulisser om vildtet. Dette er dog ikke en dækkende fortolkning. Både aktiviteten og jægerens holdninger og oplevelser er langt mere nuancerede end som så, hvilket fremgår af følgende.

Jagtområdet.

Agger er nok den eneste af de der jagtforeninger, der har et område. Når vi snakker klitheder. Hanstholm Jagtforening har en lille smule også. Ellers er der Stenbjerg Jagtforening, som har lidt omkring Stenbjerg og lidt af statens, som de må gå på jagt på en eller to gange om året. Ellers er det aftaler, vi laver. Det meste af Thy Skovdistrikts område, der er jagten lejet ud til nogle konsortier. Halvdelen af dem, der er med i de jagtkonsortier, er nok lokale, og halvdelen er folk udefra.

Der er jo mange, der tror, at arealet fra Hastholm til Agger er statsejet. Sådan er det absolut ikke. Der ligger egentlig utrolig mange større og mindre arealer helt op til 100 ha, der er privatejet, helt ude i klitten, og nogle mærkelige steder, striber som i Vangså, der går helt ude fra havet og ind over Kystvejen og ind til Tvorup Plantage. Der er mange, der har nogle arealer, som ligger til jagt og rekreative formål. Det er ikke så meget skov, men meget klithede, meget og meget; men det er da noget over 1000 ha.

Vildtet.

I dag er jagtvildtet rådyr og kronvildt, hvor det før har været harer og agerhøns. Der er selvfølgelig også lidt af det tilbage; men råvildtet er nok det meste. De kan trives alle steder. Kronvildtet er sådan forholdsvis nyt i Thy. Det kom til midt i 70erne. Der var et par stykker, der var svømmet over Limfjorden, og så startede det med, at der i 74 blev sat nogle ud oppe ved Vester Thorup. Så Jens Jørgensen hernede i Årup, han satte dem ud i Lyngby eller derude. To år blev der sat nogle enkelte ud, og to år derefter igen. De få stykker har så bredt sig til en hel del, en bestand på adskillige 100.

Det mest attraktive vildt for jægeren, det er kronvildtet. Hvis vi snakker det her område, der strækker sig over til Østerild, så bliver der skudt omkring en 75 hver år. Det er i den størrelsesorden. Ud af en bestand på nok 300 stykker kronvildt. Det er jo egentlig meget på så forholdsvis få år. Kronvildtet har haft vældig succes på grund af plantagerne. Biotopen har jo været her; men de havde jo bare nok ikke fået lov til at komme over Limfjorden. På et tidspunkt har der jo været kronvildt heroppe naturligt. De var jo stort set udryddet, kronvildtet i Danmark. Det var kun nogle få godser, der havde lidt tilbage. Kronvildtet blev betragtet som et skadedyr. Den kan være meget hård ved afgrøderne, fordi de går meget koncentreret sammen på visse tider af året i store rudler. Før betragtede man den som et skadedyr, der skulle udryddes. Så har man jo helt klart haft dem udryddet nord for Limfjorden.

Den gang man så satte dem ud så indførte man jo så en fredning af dem samtidig. Så fredede man dem i 10 år, hvor der overhovedet ikke blev drevet jagt på dem, ikke før i 1986. Så er man nu oppe på 3 måneders jagt om året. Det er fordi, vi gerne vil bevare nogle store hjorte heroppe. Det er sådan en form for lokal fredning, der kører 3 år af gangen. Der er det

vort ønske, at blive ved indtil videre, fordi bestanden kan godt tåle at stige lidt endnu. Jeg tror snart, man udvider den en smule. Det vurderer man simpelthen 3 år af gangen, hvor meget mener vi vildtet kan holde til, og det er en balancegang.

Som jæger vil man jo gerne have så stor en bestand som mulig. I dag er der nogen, der synes, der er for mange. Det er meget koncentreret, fordi de visse tider af året går i nogle meget store rudler. En rudel er når de går i flok. Jeg har talt 42 en aften, der gik sammen på en græsmark. Det er klart, at hvis de går ud i en kartoffelmark eller et stykke majs, så bliver det altså synligt. Det svarer til, at der går 40 køer derude. Så det er klart, at det er en balancegang.

Jagten – aktiviteten og oplevelsen.

Der er mange ting i det at gå på jagt. Der er samværet og spændingen; men også traditionerne og historierne.

Jeg går meget på jagt. Det er rigtig meget. Det er i hele jagtsæsonen et par gange om ugen. Om sommeren der er det sådan en time eller to om morgenen, en gang i mellem når vejret er til det. Her om efteråret er det mere planlagt, når man skal. Om sommeren går jeg tit med min kone. Hun er selv aktiv jæger.

Jeg sad under et fyrretræ og det dryppede ned i nakken på mig. De første to timer så jeg ikke noget som helst, der bevægede sig. Så den sidste time, da jeg egentlig havde opgivet det hele, da skyder jeg 2 krondyr. Man kan altid vente sig overraskelser.

Jeg holder meget af naturen som den er, og færdes i naturen på en måde, så naturen ikke ser ret meget til en selv. Det er da også den spænding, når man nu kommer op over den bakkekam der, om der også står noget der. De oplevelser især om sommeren med krondyr, der går med deres kalve, og de står og patter. Der er en masse fine øjeblikke der. Men det er da nok spændingen ved, om det nu skulle træffe sig at møde den store buk. (TE)

De "nye" jægere.

Jægeren af i dag er ikke nødvendigvis vokset op i det område, han går på jagt i. Mange kommer fra hel andre egne af landet. Derved bliver sammenhængen mellem aktivitet og område brudt, og aktiviteten kommer til ligne en hvilken som helst anden spænding og adspredelse, man køber sig til.

Hvordan man så får jægerne, der ikke sådan er opvokset med jagten til at blive "rigtige" jægere. Jo jeg tror, det hænger sammen med, at de ikke har en tilknytning til området. Før var det jo fiskere, og det var landmænd, som havde en større tilknytning til naturen fra barnsben af, hvor jagten var en del af vores kultur og tradition. Den er svær at komme ind i på et senere tidspunkt. Det er ikke umuligt at blive gode jægere på et senere tidspunkt. Nogle kommer til at leve fantastisk godt med i det, selvom de er startet på et sent tidspunkt. Men der er også nogle, de lærer det aldrig. Det kan godt handle om naturfremmedgørelse, og det, at nu betaler man sig fra det, så nu skal vi ud i 4-hjulstrækker osv. Så er der nok også, i visse kredse, en hel del prestige i det. (TE)

Biavleren.

Der er stadig folk, der har bistader stående på klitheden. Førhen var der mange, der havde bier og lavede honning samt mjød. At holde bier er ikke noget, man bare giver sig i kast med. At håndtere bier er ofte en erfaring man har med fra barndomshjemmet.⁶

Selve det at have bier, har ikke i sin essens forandret sig så meget, og biavleren bygger videre på en traditionel viden; men inddrager samtidig på ny viden. Biavleren følger med i faglitteratur og moderne avlsarbejde og ny teknologi. Biavl bygger på et samarbejde med en bestemt del af naturen, nemlig lyngen – især klokkelyngen. Det er en produktion, der er meget afhængig af processer i naturen. Der er mange ting, der kan spille ind på produktionen af honning f.eks. tidlig blomstring, frost og andre dyr, der æder bierne.

Stadig er det sådan, at folk flytter deres bier, så de kan flyve på klokkelyngen, hvilket giver den mest attraktive honning. Biavleren har et praktisk forhold til naturen, og de fleste af den ældre generation af biavlere, ser naturen som en økonomisk ressource.

Min bedstefar der boede ude ved Næstrup ved Sjørring havde bier, og så flyttede han hen til far og mor sine sidste år. Han blev 90 år. Da kom bistaderne jo med til Tved til mine forældre, som førte det videre med biavl, og nu har jeg jo så selv også bier.

Jeg har haft bier som dreng. Et stade med bier. Jeg var en 11-12 år dengang. Jeg fangede selv en sværm bier. Jeg husker ikke, om det var ved at banke på et grydelåg; men jeg fik dem da i en kasse. Jeg fik også nogle stik, kan jeg huske. Jo du får en del stik, når man arbejder med bier – det kan ikke undgås. Og ondt det gør det jo hver gang. Men det er nu ikke sådan, at det får en til at holde op med bierne. (MG)

Der er nogle, der har bier stående herude. Der er en fra Bækmarksbro, der har haft stående herude i 30 år. Det er for at lade dem flyve på lyng. Vi måtte selv om, om vi ville have honning, eller vi ville have penge for hvert bistade. Vi ville have honning. Sidste år fik jeg 24 bøtter honning. Det sælger jeg så ligesom kartofler til turisterne. Vi plejer at have en biks herude ved vejen. Ellers står de her hele tiden. (KNC).

Bier, klokkelyng og honning.

Med de der dronninger. De unge mennesker laver jo deres egne dronninger i bistaderne. Men vi andre køber dronninger af nogen, der har dronningeavl. For nogle år siden, da købte vi dronninger fra Hawaii. Det er derfra de varoamider, der ødelægger så meget for biavleren, de kom her til Europa.

De Hawaiiidronninger de er nogle vældige nogle, for med dem kan man komme i gang tidligt på året. De andre dronninger er jo først hen i august, for de skal jo have varme, så de kan – for en dronning når hun skal befrugtes – så foregår det en 15 m oppe i luften. Så har hun mange droner med derop. Det er ret kompliceret, og ja, det er egentlig talt så videnskabeligt alt sammen med de bier.

Sådan en dronning hun bliver kun befrugtet en gang i livet, i de 6-7 år hun kan leve. Men hun bliver sjældent så gammel, for de fleste biavlere slår dem ihjel, når de næste hold dronninger udklækkes. Hun lægger 3000 æg om dagen.

Når de flyver ud efter honning, så flyver de omkring 3 km. Det kan de gøre; men normalt så flyver de 1½ km. Det de har med hjem til staden, er ikke mere end et knappenålshoved, og deraf er 80% vand, som de skal have fordampet. Det ser sjovt ud, når de fordamper vandet. Så spænder de sig fast på flyvebrættet med fødderne, og så bevæger de vingerne som en helikopter. På den måde blæser de frisk luft ind i bistaden og den fugtige luft ud af staden.

Vore bistader står lige på kanten af vildtreservatet. Så de flyver derind på lyngen. Der er jo masser af lyng og klokkelyng. Især det med klokkelyngen er vigtigt for os. Klokkelyng smager egentlig ikke af noget særligt; men den giver farve til honningen. Og folk – ja hvis

det er en lys honning, så synes folk ikke, det er lynghonning. Selve lynghonningen er altså ikke særlig mørk i sig selv, det er klokkelyngen, der giver farven.

Lynghonning er det der giver den bedste pris trods alt.

Der er folk, der kommer langvejs fra og tager deres bier med herop for at få lyngrækken. Der er mange fra Midtjylland, der sætter deres bistader op ved Vangså, for at lade dem flyve på lyngen.

Man lejer sådan et stykke i plantagen, og får så lov til at have dem stående der.

Vi har 2 områder, vi må sætte dem på, som vi har lejet. 10 stader pr. sted må vi have. Det er på det sted, der hedder Isbjerg. Begge steder. Det ene er oppe på Isbjerg og det andet sted nedenfor bakken.

Vi har haft stader på Isbjerg i mange år. Siden 88 tror jeg. Vi skal betale for at sætte bistaderne derud på Isbjerg; men skoven har jo også gavn af, at bierne er der. Vi betaler 35 kroner pr stade.

Der er selvfølgelig en masse forskellige planter derude på Isbjerg, som bierne flyver på; men vi kender knap navnene på dem. Det skal jo da være blomster, der er indrettede, så bierne kan komme til at bestøve dem. Det skal jo da være blomster, hvor bien kan gå ned med sin snabel. F.eks. rødkløver, det kan en bi ikke bestøve. Den kan ikke få sin snabel derned. Det kan en humlebi; men hvidkløver, der kan honningbien godt komme til. Men alle de små blomster, klokkeblomst og løvemund osv., dem kan den godt bestøve, så de er også vigtige for bierne. Blåbær er der jo rigtig mange af derude, så dem flyver bierne meget på. Som nu ude i Hjardemål Klit, hvor vi også har staderne til at stå, der er blåbær lige udenfor bistaderne. Der er store buske med blåbær, og der bliver flere og flere.

Vi må jo ellers ikke køre i den del af skoven; men fordi vi har bier på Isbjerg, har vi mulighed for at køre derud.

Jeg kender en biavler, han havde også bier derude og måtte køre derud. Til sidst havde han kun et stade, og det ville han beholde derude, for så måtte han jo tage de gamle med derud fra plejehjemmet. Så kørte de derud og drak en kop kaffe. Der er jo så flot derude med de søer og klitter.

Vi havde en sjov oplevelse her i efteråret. Det var mørkt. Det var da i al fald ved halv seks tiden. Da ringede der en og spurgte: Er det jer, der har bier oppe i skoven? Ja det var det da. Jamen de stod altså oppe ved vores bistader, og ville forfærdelig gerne hentes, for de var altså faret vild.

Det er sådan, at vores bistader har navn og telefonnummer. Det har vi fået besked på af plantøren. De var fuldkommen faret vild, de vidste ikke hvad vej de skulle, og de havde en mand med der var omkring 80 år. Det blæste og regnede, det var forfærdeligt koldt, og den gamle mand kunne ikke holde ud at gå mere. De havde gået der hele eftermiddagen.

Så fik vi da fat i bilen og kom ud og hentede dem. Den gamle mand var godt nok meget forkommen. (MG)

Bærplukkeren og svampeplukkeren.

En del af de lokale beboere, der som barn lærte at plukke bær, fortsætter traditionen. Der er dog også mange, der kommer udefra og plukker bær og samler svampe. Især det sidste tiltrækker mange turister, der kommer fra lande, hvor der er tradition for at samle svampe. Denne aktivitet er relativ ny blandt de lokale, og der er mange ældre mennesker, der ikke har kendskab til svampe.

Disse to aktører ligner hinanden i deres tilgang til naturen. De forener det nyttige i aktiviteten med den ro og stilhed, man finder i naturen. For dem spiller den visuelle naturoplevelse en stor rolle. De forsøger at aflæse landskabet for gode steder og vriste en hemmelighed fra naturen.

Dengang vi plukkede bær herude, da havde hver sit hul. Der var nogen, der var bedre kendt end andre, så kunne vi kende stederne. Det var både børn og voksne, der var med derude og plukke bær. Det var en kamp for livet at få fat i nogle bær. I dag er det mere for lyst; men dengang var det vore forråd til vinter – syltetøj. Vi solgte også. Vi havde blåbær og tranebær. I dag laver jeg tærte med blåbær. Og lige i starten af sæsonen får vi altid lagkage med blåbær, som andre får jordbærslagkage. Ca. 10 pund blåbær kan jeg samle i løbet af en sommer. (EJ)

Før var det en nødvendig ressource, i dag er det i lige så høj grad, fordi det er en dejlig naturoplevelse – man forener det nyttige med det behagelige. *Senere lærte jeg også at plukke tranebær, men de smagte ikke særlig godt, før de blev syltet, så interessen herfor voksede, efterhånden som jeg selv blev voksen. Det var rigtig spændende selv at vandre rundt derude i lyng, marehalm og græs for at finde bærstederne. Man lærte, hvordan man kunne stå på toppen af klitterne og spejle rundt for at finde en "slej", som vi kaldte områderne med tranebær. Det var ret lave steder med et bestemt udseende, så spændingen var stor, når man nåede derhen. Var lykken med én, så der virkelig var bær, eller havde det bare set sådan ud på lang afstand? (MV)*

Salg af blåbær langs vejen finder stadig sted flere steder. I 2004 kostede en bakke blåbær i Lyngby 10 kr.

Det er da ikke 10 år siden, købmanden i Klitmøller ringede af og til, om han kunne få mig til at plukke 10 pund. Hvis der nu var ældre mennesker på besøg heroppe, eller de ikke kunne gå hen i klitten. Min søster i Klitmøller hun er gerne ude at plukke. Så finder hun et sted, der er mange bær, og så ringer hun. Jeg kan ikke gå rundt og plukke mere, da jeg er dårligt gående. Men jeg har da lidt i fryseren endnu.

Der var en ung kone, der ringede. Hun havde et lille barn, der havde en dårlig mave. Hun spurgte om jeg havde nogle i fryseren. Blåbær er nemlig godt til en dårlig mave. (KN)

Blåbær vokser i store mængder i området – dem kan alle finde. Med tranebær forholder det sig anderledes. Tranebærstederne er på grund af den tiltagende tilgroning blevet færre. De er vanskelige og sjældne at finde, og de er hemmelige. De, der er så heldige at kende stederne, måske fra barndommen, eller har en viden om, hvor og hvordan man finder dem, holder på deres viden.

Min gamle onkel Kristian viste mig i en alder af 75 år et sådant område, og han var stadig så rask og rørig, så jeg knap kunne følge ham, i hans iver efter at vise mig stedet. Jeg er altid fyldt med taknemmelighed, fordi han og min faster har været med til opelske min store glæde ved at ligge på mine knæ I Guds store, uspolerede natur og nyde freden og roen samtidig med, at man mærker de dejlige bær I fingrene - i sandhed "lise for sjælen", som det hed i gamle dage. (MV)

Svampeindsamling.

Vi plukker mange kantareller her i skoven.

Det betyder meget for os at bo med skoven i ryggen. Heden kan heller ikke undvære skoven. Det er som om den der – der skal være en grænse, hvor man ligesom står imellem. Det har betydet meget for os, den der kant, man kom ud til. Det der åbne land; men bagved der ligger skoven. (EKM)

Svampe, nej dem pisser ræven på, siger de gamle. Dem plukker vi nu; men det er noget, vi har lært af tyskerne.

Vi plukker både kantareller, Carl Johan og andre rørhatte. Det er herligt at plukke svampe, også selvom man i højsæsonen må dele skoven og byttet med mange andre. Det skal jo ikke være en hemmelighed, at tyskerne er gode til at finde svampestederne. De har næse for det.

Vi kan godt gå i mange timer derude – og jeg siger ikke hvor – både hver for sig; men vi mødes gerne på nogle steder, vi har aftalt. Der kan godt gå sport i at finde nogle gode steder. Det er jo tit sådan, at der hvor f.eks. kantarellerne findes, er de i mængder. Men det kan variere vældigt fra år til år. Det har især noget med nedbør og varme på de rigtige tidspunkter at gøre.

Vi har jo så nogle steder vi tjekker af hver gang; men så prøver vi også at finde nye steder. Så må man vide, hvad man skal være opmærksom på. Det skal gerne være lysåbent. Nåletræsskov duer naturligvis ikke til kantareller, men en blandet bevoksning er tit god. Så må der også gerne være nogle stier. Det er tit på selve stien eller langs stierne, man finder dem, hvor der er mos og måske under nogle buske. Der kan du være heldig at finde kantareller.

Vi nyder selvfølgelig også roen og stilheden samt fordybelsen i skoven. De pludselige glimt af et rådyr, eller hvis man er heldig et kronstyr, eger og spætter – jo der er mange fine naturoplevelser forbundet med at samle svampe. (IMF)

Golfspilleren.

Golfspil er en sportsaktivitet, hvor brugerne både er lokale og folk, der kommer udefra. Golf er en sport præget af traditioner, og det er en sport der kan udøves af ældre såvel som yngre. Naturoplevelsen er nærmest perifer, eller æstetisk; men det primære er det sociale og fællesskabet, der er bygget op omkring udøvelsen af aktiviteten. Der findes mange uskrevne regler og kodet optræden i adfærd og påklædning.

Generelt er det svært at få tilladelse til at anlægge golfbaner i dag. Det gælder i høj grad, hvis anlægget tænkes udført på naturskønne områder, der er belagt med restriktioner. Ikke desto mindre ligger mange golfbaner netop i naturskønne områder. Som det fremgik af afsnittet om skoven og det efterfølgende, har det ikke været uproblematisk at anlægge Nystrup Golfbane.⁷ Landskabet i golfbanen er i høj grad designet, så det opfylder en funktion.

Nystrup Golf ligger jo i et meget smukt område. Men det er der jo mange golfbaner, der gør – det gør de jo stort set alle sammen. Jeg tror kun herhjemme, hvor jeg dog har spillet over 50 baner, kender 2, der ikke ligger natursmukt. Jeg vil ikke udlevere de der klubber; men vores er usædvanlig smuk.

Det er også ganske sjovt, for i starten var der jo temmelig stor, skal vi sige civil modstand mod den, fordi folk synes det var horribelt, at golfklubben skulle ud og ødelægge plantagen. Men det tror jeg ikke, der er nogen der mener mere.

Vi mener jo da i al fald, at vi absolut har forskønnet plantagen. Fordi nu kan man se noget derinde. Jeg har gået meget i plantagen. Også inden golfbanen kom, og da gik man jo mellem 20 meter høje granstammer og kunne ikke se noget. Nu er der pludselig nogle åbne vidder, som gør den helt anderledes levende.

Banen i sig selv er jo utrolig afvekslende. 2 af fortrinene ved den, er at vi 2 steder kommer virkelig op i højden, så vi har udsigt over hele arealet. Det er unikt herhjemme.

Banen må være startet omkring 1972. Jeg har spillet siden 74, og da eksisterede banen – altså 9 hullers-banen – og da jeg startede, var det meget tydeligt, at den var ny. Jeg kan huske, at på det nuværende hul 16, da kunne man stadigvæk tydeligt se såstriberne. Der var sådan en sildebensvævning. Det holdt sig stadigvæk i et par år. Den er jo anlagt på ren sand. Det har været utroligt succesrigt, må jeg sige. Jeg fatter ikke, at det kunne lade sig gøre i første omgang.

Men vilkårene var jo helt anderledes, da de sidste 9 huller kom på, for da vidste man meget mere om, hvordan man skulle gøre. For det er jo rent sand. Der er nogle spor af det endnu, f.eks. på det hul jeg nævnede før med såstriberne, er der nu et område, hvor det buler meget. Og jeg har hørt at man der, da man anlagde den, simpelthen gravede de træer ned, som man havde fældet. Nu ligger de og rådner, og så synker det sammen. Men jeg tør ikke stå inde for den.

Det er bjergfyrrer og gran, der vokser omkring golfbanen. Vi bliver jo beskyldt for at have den højeste ruff – det er det område i yderkanten af golfbanen, der ikke bliver klippet. I al fald ikke bliver klippet ret meget. Hvor det de fleste steder er græs på en ½ til 1 meters højde, så er vores ruff jo altså 6 meter høj, og det er bjergfyrrer. Det er meget svært at slå sig igennem.

Om vinteren så bliver banen jo brugt til at stå på ski. Det er der rigtig mange, der har glæde af.

Men golfbanen fungerer fantastisk til vinterbrug også. Selvom vi som golffolk jo er lidt vrede over folk, der løber ind over greens, fordi sneen i sådan en fasttrampet løjpe bliver faktisk liggende betydeligt længere end alle mulige andre steder.

Vi spiller jo banen om vinteren, når der ikke er så meget sne, at vi ikke kan finde bolden. Sådan fra det første snefald og frem spiller vi med kulørte bolde. Ellers kan vi ikke finde dem.

Vi er over 1000 medlemmer. Eller lige i underkanten; men det ligger der omkring. Det er mest lokale, men vi har om sommeren temmelig mange såkaldte fieldspillere – altså folk, der betaler for at komme og spille på banen en gang.

Ja og long-distance medlemmer, f.eks. turister, der er her i 14 dage. Så kan de – hvis de er medlem af en klub derhjemme – blive medlem her også for en reduceret pris. Der er en del af dem, der har sommerhuse, der har det sådan.

Spilleren og spillet.

Jo, sportsgrenen er i kolossal fremgang her i DK. Det er i den grad blevet en folkesport. Der er stadig nogle, der snakker om "galf" – det synes jeg altså er fuldstændigt åndsvagt. Det kunne man måske snakke om for 25-30 år siden.

Jo der er både god motion, spænding og socialt samvær i det at spille golf. Masser af socialt samvær og så høj grad af motion og frisk luft. Samvær med sig selv også – ikke bare socialt samvær med andre. Det er i høj grad også noget, man har med sig selv. Man måler hele tiden sig selv og forsøger at blive bedre.

Naturoplevelser i forbindelse med spillet og banen.

En af de ting, jeg synes er rigtig dejlig, er at komme ud til skoven. Jeg er ellers ikke så god til at komme i skoven – jeg går mere til havet, når jeg kommer ud. Man følger årstiderne intenst derude på en helt anden måde. Det synes jeg er utroligt dejligt.

På hul 7 så jeg i dag – lige da jeg skulle til at slå – en fugl jeg ikke har set før. Men ellers er det nok gåsetrækkene hen over området, man lægger mest mærke til. De er utrolig flotte.

Og harer. Der var et år – jeg husker ikke lige hvilket hul det var på; men på selve greenen, der var der en hare, der foretrak at have sine små killinger. Den havde kradset sig en lille rede sammen, og der lå killingerne.

Der var også et år på – ja det var inden vi fik 18 huller; men med det nuværende hul 16's green – der var en hugorm med adskillige unger. Den havde lejret sig derinde. Egern er der flere af – både røde og sorte.

Kan du huske Mette, der var et år hver gang vi kørte derud, så var det ligesom en gruppe rådyr, der holdt fagligt møde derude. De stod i en klump, og så delte de sig, når vi kom, 3 der, og 2 her osv. Det var ret morsomt.

Men ellers går vi jo ture med vore hunde derude i plantagen – i snor selvfølgelig. Det er jo et fantastisk område. Jeg har gået fra Lodbjerg til Klitmøller gennem de der plantager og klitområder.

Naturfagfolkene.

Denne gruppe brugere af området har det tilfælles, at tilgangen til naturen er fundet på en videnskabelig videnstradition. De repræsenterer en organisation eller institution og besidder en ekspertise på forskellige felter i naturen, hvor de udfører en opgave i forbindelse med bestemte og veldefinerede mål. De overvåger naturen, foretager registreringer, og kan komme med råd og vejledning i sager, der handler om fredning, beskyttelse og pleje af naturen. De har stor indflydelse på tiltag, der har med områdets natur at gøre. De færdes meget i naturen, og som personer er de ofte bekymrede og engagerede i spørgsmål, der vedrører naturen og dens tilstand.

De organisationer eller institutioner, disse eksperter repræsenterer, har til trods for lighederne dog vidt forskellige traditioner, strategier og praksisser, når det kommer til de konkrete opgaver. Naturfagfolkene vil ud fra de undersøgelser, de foretager, identificere de eksisterende problemer i forhold til områdets tilstand og forklare de tiltag, der er blevet iværksat for at afhjælpe problemerne.

En stadig registrering og overvågning af dyr og planter i klitheden er en vigtig del af naturfagfolkenes engagement i området. Da naturen selv er dynamisk, og den påvirkning, der sker udefra, hele tiden forandrer sig, er overvågning en vigtig aktivitet, som tids- og ressourcemæssigt fylder meget i deres engagement. At gøre denne viden tilgængelig, så den kan udnyttes praktisk, er nogle af de overvejelser, de har.

Naturpleje er en af de problematikker, som naturplejerne forholder sig til i området. Det kommer frem, at naturpleje ikke er så ligetil. Der må flere overvejelser til, når det kommer til måder og prioriteringer. Der er miljøproblemer, som berører klitheden, som naturplejerne har meget svært ved at gøre noget ved.

Bestemte fugle og planter prioriteres højere end andre, hvilket spiller en rolle i forhold til det ansvar og de forholdsregler, der tages for at beskytte dem. De oprindeligt hjemmehørende fugle og planter prioriteres højt, og man lægger mange ressourcer i at bevare og beskytte netop dem.

Beskyttelse i form af adgangs begrænsning er en problematik, de også forholder sig til. Her ser det ud til, visse fuglebestande er mere sårbare end f.eks. de fleste plante-samfund. Adgangs begrænsning er et helt centralt emne, som givetvis vil fylde meget i forhandlinger om forvaltning af området i fremtiden.

I Sverige har man erfaringer med turisme og traner. Tranerne fodres og opviser tranedans – et skuespil, der tiltrækker mange turister. Hvor meget tryk tåler ynglen-

de traner eksempelvis, og hvordan afvejer man det mod publikums interesse i at opleve fuglene?

I det følgende vil nogle af de synspunkter, holdninger og meninger om området, som disse organisationer repræsenterer, komme frem; men nok så vigtigt bliver de forklaret og nuanceret med personlige oplevelser.

Botanikeren.

Der er blevet foretaget flere planteundersøgelser i forbindelse med klitheden, bl.a. Flora Danica undersøgelsen og Novana undersøgelsen.⁸

Den tidligere Flora Danica undersøgelse var en registrering af sjældne planter i Viborg Amt. Det var dels en opsamling af alt muligt, tidligere kildeoplysninger, arkiver som foreninger havde helt langt tilbage, så langt som man nu kan komme, med oplysninger der var relevante. Vi siger ca. 1850 og op til nu. Gennemgang og opsamling af alt muligt, alle oplysninger, for at have et sammenligningsgrundlag så man kan sige, hvordan udviklingen har været – hvordan det er gået med de enkelte plantearter før og nu. Der havde vi så de her 4 år, hvor vi supplerede med data. Vi var ude i felten og gennemgik forskellige områder. Vi dækkede de områder, hvor vi følte, at der manglede oplysninger.

Den nuværende opgave jeg arbejder på, er Novanaprojektet, det er 6 års overvågning.

Problemer vedrørende floraen.

Så det, jeg startede med i Flora Danica-undersøgelsen, var ligesom at lave en bruttoplanteliste på godt 300 plantearter. Nu tror jeg, vi er på ca. 350 arter. Der er altså plantearter, som er blevet vurderet som sjældne og forholdsvis sjældne i Viborg Amt. Typisk dem, der er i tilbagegang eller truede på grund af, at de biotoper de vokser på, er meget følsomme overfor kulturudviklingen. Det drejer sig om planter, der har en tendens til at være i tilbagegang. Så plus alle de gamle oplysninger, som der er samlet sammen. Der er så mange, vi ikke har kunnet genfinde. Det er over 70 planter ud af de 350, der er helt væk.

Så gik vi videre med at se på, hvordan tilstanden så er for de akut truede i Viborg Amt som regionalområde. Noget tilsvarende den danske rød- og gulliste, vi har for planter og dyr. Der er så lavet en liste for Viborg Amt. Når man kigger isoleret på, hvilke arter vi kan betegne som særlige ansvarsarter for Viborg Amt, er det typisk klitarterne. Her har vi så en særlig forpligtelse til at bevare deres voksesteder.

Arbejdet er blevet godt modtaget, og har givet genlyd også i de politiske kredse. Man kunne godt se, at det ikke stod så godt til. Dels kunne man se, at 70 arter var forsvundet. Der kunne man så sige, at det var gamle indgreb og skader, vi lavede engang, der i de store afvandings tid, men vi har så egentlig kunnet gå ind og sige, at bare indenfor de sidste 20 år er der 20 arter, der er forsvundet, så det er ikke alene de der gamle skader – det er tværtimod et aktuelt problem. Når vi så kommer hen, der, hvor arterne kun har 2 eller 3 voksesteder, så bliver de utrolig følsomme. Så skal der ikke så meget til, før de sidste ryger også. Så derfor går det desværre stadig den gale vej.

Vi snakkede om, hvorfor tingene forsvinder, og den der glidende proces med tilgroning, det er svært at registrere. Kvælstofnedfaldet og grundvandstilstanden det er sådan nogle af de helt overordnede generelle problemer. Netop ude på vore klitheder og vådområder, moser osv., der sker jo en langsom tilgroning; men i og med at vi ikke får nogle nye vindbrud, så får vi ikke startet den der succession forfra på noget som helst tidspunkt. Vi kan se indenfor de sidste år i klitsøerne og moserne, der sker den der langsomme glidende tilgroning. Alt det vi har i klitbiotoperne – det er der, vi har de næringsfattige plantearter, som har deres

nicher og tilpasningsevne, netop fordi det er næringsfattige arter, og fordi andre plantearter, der er mere krævende, ikke trives der. I det øjeblik, andre plantearter får bedre betingelser med kvælstofnedfaldet og beskyttelse ved tilgroning osv., så er det, at de der følsomme planter som f.eks. soldug – der ellers udnytter muligheden med insektfangst – den bliver helt overmandet af, at alt det andet bare vokser op over den og fortrænger den. Det er den glidende proces, som det er utrolig svært at forebygge.

Naturplejemetoder.

Græsning og afbrænding og den slags tiltag de hjælper jo; men ellers skal man til virkelig at være drastisk, som de lige har gjort i Ringkøbing Amt, hvor de har brugt afskrælning af de øverste lag. Det er jo dyrt og et voldsomt indgreb i det hele taget. Så er det jo, at Thyboerne begynder at snakke om, at så får vi en ny sandflugt og den slags. Det er faktisk sådan, at selv når man begynder at rydde træer, så begynder folk at snakke om faren for sandflugt. Det sidder virkelig dybt i folk.

Afbrænding det har både Amtet og skoven benyttet sig af. Amtet er jo forpligtet på de privatejede arealer, og der har så været det der Life-projekt. Staten har også på deres arealer været inde og lave nye afgræsningsområder, og Amtet har gennemgået – det var min opgave – alle de private fredede områder og vurderet behovet der. Der hvor tilgroningen var for langt fremme, foranstaltede vi trærydning og afgræsning osv.

Amtet har ryddet selvopvoksende bjergfyr. Det er blevet til rigtig meget, man har ryddet.

Hedelyngen har det jo bedst, når den bliver fornyet en gang imellem. Den skal faktisk fornyes. Når den bliver en 30-40 år gammel, så dør lyngplanten. Når den så dør, så ligger den jo samtidig og skygger for egen frøgivning, så der kan komme en ny spiring. Der kommer revlingen frem, for den har evnen til at kunne brede sig ind, og kvælstofnedfaldet fremmer sådan noget som bølget bunke. De der græsser bliver favoriserede af kvælstofnedfaldet. Før blev det græsset af fårene, og der blev slået lyng; man hentede jo lyng til alverdens ting. Det betød, at der blev fjernet en masse næringsstoffer fra området. Det gør der ikke nu, for arealerne bliver ikke brugt til nogen ting. Der sker hele tiden en opsamling af næringsstoffer, som fremmes af den der nedfald. Det accelererer virkelig. (HS)

Ornitologen.

Fuglelivet på klitheden.

En stor del af den overvågning af fuglelivet, der finder sted i området, varetages af statsskovvæsnet. De foretager optællinger og registrering i forhold til lokaliteter. Det er dog sparsomt, hvad der er offentliggjort af dette materiale.

Tranerne er nok de mest markante fugle, man finder i forbindelse med klitheden. De kendes af alle der kommer i området.⁹

Tranekoordinatoren – den professionelle fuglekikker.

Tranen er jo en gammel indfødt fugl i DK; men den blev nærmest udryddet på et tidspunkt mellem 1850 og 1950. Der har man nærmest ingen vidnesbyrd om, at der var traner overhovedet i Danmark. Så det var lidt af en ornitologisk sensation, da de så kom igen.¹⁰ Det var i 1950'erne, de første gang blev registreret i Hanstedreservatet, og næsten samtidig i Lille Vildmose. Da fik vi igen tranen som dansk ynglefugl. Det har Poul Hald Mortensen og flere andre beskrevet. Siden dengang har der så været en lang periode, hvor bestanden er blevet ved med at være lav. Der har været 1-2 par i Hanstedreservatet og det samme i Lille Vildmose. Efterhånden kom de også i nogle af de store hedemoseer oppe i det Nordlige Vendsyssel

syd for Skagen. Men der var en lang periode op gennem 60'erne, 70'erne og 80'erne, hvor det faktisk kun var de 3 steder, man kendte til ynglende traner i Danmark.

Jeg tror ikke, udryddelsen havde noget med forandringer i landskabet at gøre. Den periode fra 1850 til 1950, hvor de var fraværende, har der jo været mange velegnede steder til dem. Der har jo samtidig været megen aktivitet i alle hederne og moserne. I den periode var der mange heder, der blev opdyrket, men der var jo stadig mange i 1850, og meget store moseområder. Der har været megen aktivitet med tørvegravning osv., og tranen er en meget sky fugl. Derfor var et af de steder, den kom igen, netop Hanstedreservatet – det var efter, Hanstedreservatet var blevet etableret som lukket reservat, hvor der var lukket for færdsel, og det samme gælder Lille Vildmose.

Der er altså også nogle enkelte områder – jeg ved f.eks. Færgegård Sig, som ligger i Tvørup Klitplantage, hvor tranerne begyndte at yngle ret tidligt i 80'erne. Der har man så internt i skovvæsnet sagt, her er et lukket område, og sat nogle små grønne skilte op, der siger: Her må man ikke komme ind. Sempelthen for at beskytte det par, der var derinde. Men tranebestanden er så siden gået op, og i Thy er der nu en samlet bestand på 15 ynglende par ud af en samlet bestand i DK på 45 par.

Optællinger af traner med frivillige.

Nu er det mig, der har ansvaret for at tælle dem op – eller at koordinere optællingerne indenfor det program, der hedder DATSY. Tranen er en art der, efterhånden som bestanden vokser, bliver sværere og sværere at få præcise og dækkende optællinger af. Selvom det er en stor fugl, så er der, hvor de har rederne, nogle steder som er meget svære at se. De er skjulte i vegetationen. Tit så dukker i august et par op med en unge eller to, uden at man så faktisk kan sige nøjagtig, hvor den har ynglet henne. Det er en svær art at have med at gøre. Den har sin rede i vand. Altid i vand. Der skal være stående vand rundt om reden. Det er simpelthen afgørende for den.

Det er dansk Ornitologisk forening, DOF, der i nogle år siden 1998, har kørt det projekt. DATSY betyder Dansk Arbejdsgruppe for Truede og Sjældne Ynglefugle. Det er simpelthen noget, DOF udfører ved hjælp af sine frivillige medlemmers arbejdskraft. Fordi man gennem mange år er blevet mere og mere frustrerede over, at staten ikke varetager den opgave, det er at holde øje med Danmarks sjældneste ynglefugle. Det har DOF påtaget sig. Det har som sagt kørt disse år, og man har jo fået oparbejdet en gruppe meget idealistiske og engagerede mennesker, som bruger meget tid på at få styr på de her sjældne ynglefugle.

Hver art har så tilknyttet en koordinator, og jeg er koordinator for tranerne i hele Danmark. Det er koordinatorens opgave at opbygge et netværk af folk, som så leverer de her informationer ind. Her i Thy er dem, der har givet mig de fleste informationer, medarbejdere i statsskovdistriktet, som alligevel kommer ude i klithederne og laver ynglefugletællinger.

I Thy har det været meget nemt, sammenlignet med andre steder, netop fordi det lokale skovdistrikt tager det på sig som en opgave og holder øje med nogle af disse sjældne ynglefugle – ikke bare tranerne – men også hjejler, tinksmøde og andre fugle.

Her i Thy er overvågningen organiseret, men det er det alle steder i resten af landet.

Traneoplevelser og andre fugleoplevelser.

Der, hvor man som lægmand tager hen for at opleve traner i Thy, der er Hanstedreservatet jo oplagt, for der findes dels fugletårnet, der ligger ved Sårup i kanten af Tved Plantage. Her kommer man af afmærkede stier ned til et fugletårn, som ligger ved Blegso, og der er der udsigt over den nordlige del af Hanstedreservatet. Der kan man gennem yngletiden se tranerne gå rundt i par ude i reservatet. Man skal helst have teleskop med, for det er jo over

stor afstand. Det har jeg gjort mange gange, især her det sidste år. Ellers så kender jeg faktisk ikke stederne ned gennem Thy særligt godt. Jeg tror, der er nogle steder, hvor mulighederne sikkert er til stede. Der er jo endelig det sted, der hedder Isbjerg, hvorfra man overblikker den sydlige del af reservatet. Det er sikkert endnu bedre, hvis man skal have et overblik over traner i Hanstedreservatet. Men det er altid over store afstande, så man skal have godt optisk udstyr med, hvis man skal se tranerne godt.

Det var en vinter for ca. 15 år siden, hvor jeg også så en sneugle på Ålvand Klithede. Senere har jeg også set sneugle i Hanstereservatet; men dengang det var specielt, for indtil da havde man faktisk kun set sneugle i Skagen. Det var sådan hver 5.-7. år i gennemsnit, der kom en sneugle til Skagen, og sådan havde det været i mange år. Det var tit nogle kortvarige oplevelser, men den vinter, hvor der var en sneugle, der holdt til ude på Ålvand Klithede, var der rigtig mange ornitologer, der kom til fra hele Danmark og så den.

Tranedans.

Det er jo en del af deres kurtageri. Det er i al fald der, hvor de mest intensivt forud for yngletiden kan opleves. Det er jo et berømt fænomen i folkekulturen mange steder. Der er altid blevet digtet og fortalt om tranedans. For det er jo sådan et spektakulært fænomen, hvor de store fugle danser, hopper op og ned og blaffer med vingerne og især deres høje trompeteren med tilbagelænede halse, som ledsager dansen, tiltrækker publikum.

Tranedans forekommer selvfølgelig også i Thy; men da de jo er nogle ret utilgængelige steder, så er det jo svært at komme til at opleve. (JPK)

Den lokale fuglekigger.¹¹

For mig er naturoplevelsen det primære. Der går jo megen snak i ornitologiske kredse om det der med sjældne fugle – fugletwitcher-fænomenet – hvor det drejer sig om, hvorvidt en fugl er sjælden. Der er jeg nok mere optaget af, at den bare er der. Selvfølgelig bliver jeg også begejstret, hvis der pludselig sidder en ismåge hernede på molen. Selvfølgelig. Men det er ikke det primære for mig. Det primære er at være ude i naturen og så glædes ved det. De der optrin som opstår ud af det blå.

Jeg bruger klitheden meget. Jeg kommer der tit. Jeg kan specielt godt lide at komme i det meget tidlige forår og til dels også om vinteren. Jeg har det meget fint med at sætte mig ud til Risbak der ude ved parkeringspladsen. Der kan jeg godt sidde en halvanden time uden at se noget særligt, for der er langt mellem indtrykkene der. Det er jo et forholdsvis øde område.

Jeg tager også tit ud med min far og til dels også min mor – vi tager ud til Isbjerg, når vejret og føret er til det. De er ældre mennesker. Vi kommer i perioder en gang om ugen på Isbjerg. Jeg sætter teleskopet op og prøver at finde havørn og kongeørn. Dem kan man jævnlig se derude – måske nok tiere, end man lige regner med.

At se rovfugle er der jo altid en speciel og flot oplevelse ved; men nej det er ikke rovfugle, der er mine favoritter. I reservatet og klitheden som sådan er det jo mest rovfugle og traner man ser. Selvfølgelig er der også tinksmed og hjejler; men dem ser man ikke på samme måde, med mindre at man går konsekvent efter dem.

Organiseret i DOF – de professionelle og fritidsornitologerne.

Jeg blev medlem af DOF, Dansk Ornitologisk Forening, først i 80'erne. Så havde jeg en lang periode der sidst i 80'erne og først i 90'erne, hvor jeg ikke var medlem. Jeg kiggede nok stadigvæk fugle; men sådan mere på vågeblus. Men så på et tidspunkt så kom interessen igen,

og så har jeg været organiseret de sidste 10 år. Min far er også medlem af DOF og meget ivrig fuglekikker. Han er pensionist og snart 70 år, så vi kikker fugle sammen.

Det faglige omkring DOF – det er sådan, at mange af dem, man sidder med i den type bestyrelser, de er jo lærere og biologer eller på anden måde professionelle. Det er folk med en lidt anderledes indgangsvinkel til det end mig. En del af de mennesker, der sidder i bestyrelsen, er folk der går og arbejder med de ting til hverdag. Jeg har min tilknytning til det faglige på ren fritidsbasis.

Vi har nogle meget strukturerede møder, og vi får en del læsestof. Det er en meget dygtig og vidende formand, vi har, med hensyn til at få samlet materialer til møder og få mødet kørt igennem. Den del af det, det organisatoriske, fungerer godt; men entusiasmen og vildskaben er der ikke så udpræget. Der kunne man måske godt synes, der manglede noget.

Formidling af naturoplevelser gennem organiserede fugleture.

Mit engagement går også på at deltage og lede forskellige ture. Den sidste DOF-tur havde jeg her i november måned ud til Nors Sø, hvor vi skulle se nordisk lappedykker. Det gjorde vi også. Da sad der en havørn derude. Så der er det egentlig bare med at være på rette tid på rette sted.

Jeg har været med på mange ture i DOF, og det er meget forskelligt, hvilken stil de forskellige turledere bruger. Nu har jeg kun været med på 2 DOF-ture her. Det er sådan, at nogen bestyrelsesmedlemmer har mange folk med til alle deres ture, og det er fordi, at folk kan lide den person, og den måde han leder turen på. Der skal man nok være med i det i nogle år – det er en erfaring, der ikke kommer fra den ene dag til den anden. Der skal man nok starte fra bunden af og bygge en lille kundekreds op. Det er jo styrken ved det, vi gør i Viborg Amt, at man vælger selv den tur, man vil tage. Jeg kan sige, jeg vil gerne lede en tur til Roshage eller Nors Sø, f. eks. Så er det selvfølgelig fordi jeg ved noget om de områder og kan bidrage med nogen viden der.

Selvfølgelig har man en ekspertise, når man tager med som turleder på det område. På det fuglemæssige er jeg ikke sådan en, der – ja jeg kan da godt kende langt de fleste fugle fra hinanden; men når vi kommer derned, hvor det begynder at dreje sig om 3.-4. svingfjer, så er jeg ikke med mere. Det må jeg sige, at det interesserer mig heller ikke. For mig er en gransanger en gransanger – om det er en sibirisk eller iberisk gransanger, det betyder ikke for mig så meget.

Den unikke fugleoplevelse.

Jeg har siddet ude i reservatet og set en kongeørn igennem et kvarter forgæves prøve på at få et råkid, mens moderen forsvarede det. Det var noget, der pludselig opstod. Jeg vidste, at ørnen var der; men at den for øjnene af mig skulle prøve på at få kiddet, det var en helt fantastisk oplevelse. Råkiddet stod mellem benene på moderen, som stod på bagbenene og fægtede efter kongeørnen. Ørnen prøvede på at få råen væk, og på et tidspunkt troede jeg næsten, det var lykkedes for den. Den stod nogle meter væk fra kiddet, da ørnen dykkede; men så ved en feberredning klarede råen at forsvare sit kid. På et tidspunkt var de to næsten i kamp med hinanden. Det er jo sådan en oplevelse hvor hjertet banker ekstra hårdt. (JK)

Naturfrederen.

Beskyttelse af klitheden.¹²

Hede er omfattet af §3 i Naturbeskyttelsesloven, såfremt den i sig selv eller sammen med andre beskyttede naturtyper dækker mere end 2.500 m². Hede har været beskyttet naturtype siden 1984. EF-Habitatdirektivet¹³ omfatter flere naturtyper, som

hører under hede. Klithede er en såkaldt "prioriteret" naturtype på europæisk niveau. Klitheder er udbredte i Danmark; mens de er på europæisk plan sjældne og unikke.¹⁴

Naturfredning handler meget om at beskytte sjældne dyr og planter; men også om det visuelle indtryk, man får i naturen, og hvordan man forhandler og afvejer så forskellige størrelser som udsigt og produktion.

Der var en gang, kan jeg huske, hvor vi gik sammen med Thisted Museum. Det var derude ved Edshøje. De ligger ude ved vandet. Det var udsigten det drejede sig om. Både udsigten fra, og indsigten til. Der var en, der ville lave en ålefarm der. Vi kunne lige se, at hvis man stod oppe på Edshøje og kiggede ud over vandet, så det første man så ned på, det var den der ålefarm, og så videre ud over Vandet Sø. Så foreslog vi manden – han havde et stort areal – at han flyttede det over til højre, så den ikke lå lige foran snuden på folk. Men så ville han ingen ålefarm have alligevel. Fra vejen ville man også dårlig nok kunne se noget af højene for ålefarmen – det var sådan set derfor, vi protesterede over den. Amtet gav os medhold, så det blev så ikke til noget med ålefarmen. (ST)

Naturpleje.

Søerne ude i klithedearealerne, vi har da søer liggende i reservatet. Blegso og de andre sure søer kan der godt være problemer med. Dem skal man holde lidt øje med. De trues af den kvælstof, der kommer gennem luften; men det er uhyre svært at stille noget op med det problem.

Kreaturgræsning det vil vi jo gerne have noget mere af til de steder, hvor der er problemer med tilgroning. Så kan man jo sige, så er det ikke natur mere, så er det kultur, for nu har vi sat græsning på. Eller pleje, eller hvad man nu kalder det. Det er jo også derfor, det hele tiden er sådan lidt... Man siger naturgenopretning – ja, siger vi engang imellem i lokal-komiteen – ja, men til hvad? Hvad skal vi tilbage til? Skal det være stenalderen eller hvad? Til hvilken tid skal det være? For vi kan jo styre alting.

Jeg vil sige, at det er meget lidt oprindeligt natur, vi overhovedet kan have. Selv klithederne bliver jo vedligeholdt på grund af opvækst af – det kan være hybenrose eller bjergfyfyr.

Når natur konstrueres.

Så havde vi en sag ude ved Harboslette med ralgravning. Det er jo ikke fordi, vi er særlig begejstrede for ralgravning i den forstand; men man må af og til se, om ikke man kan få interesserne til at nå sammen. Manden var jo i gang derude i forvejen. Det viste sig også, at når han så reetablerede området, så fik vi et meget artsrigt område med vekslende naturtyper. Det varer selvfølgelig længe før klitheden – sådan decideret klithede – kommer ind på plads; men det vil der komme ad åre. Indtil da vil man have sådan en mosaik af små sjåvande og lidt mere tørre områder. Det er også spændende at se, hvad der kommer ind – hvilke pionerplanter. Der kan jeg huske at Kjeld Hansen, ham naturplanarkitekten, han havde noget med det at gøre, og ham havde jeg med derude engang. Han fortalte, hvad han havde forsøgt sig med, når han skulle reetablere et område. Først havde de gravet tørven af, så fordelte de lidt på det, og så tørven på igen. Det havde bare ikke nogen særlig hurtig effekt. Så havde han prøvet ved hjælp af en traktor og en gødningsspreder at findele og sprede tørven ud. Det var rigtig godt. Der kunne man se, at i løbet af ganske kort tid var lyngen i gang med at reetablere sig, og nogle af de der planter, som man gerne vil have til at komme tilbage med klitheden, de komme så igen. (ST)

Kunstneren.

Naturen har gennem tiden været en inspirationskilde for mange forskellige kunstnere. Der er i denne tradition langt fra guldalderens sceniske landskaber til den aktuelle kunstners udtryk. Kunsten kan på mange måder udtrykke nogle af de dybere sammenhænge mellem menneske og landskab, og give os et spejlbillede af den tid og de forestillinger om natur, vi gør os. Kunstneren aflæser på en anden måde de spor, mennesker laver i landskabet, og giver det sit eget udtryk. De garderinger, man som menneske sætter op for at beskytte sit inderste går måske igen, når vi vil beskytte naturen. Reservatet som konstruktion, tanke, form og indhold har inspireret denne kunstner gennem et langt arbejdsliv.

Landskabet.

Jeg har malet mange steder i området mellem Hanstholm og Agger. Hvis man ville samle sammen på det, så har jeg malet næsten det hele.¹⁵ Især her hvor jeg bor, hvor det er nemmest for mig at komme ud. Det er her ved Isbjerg og Blegso.

De andre klitplantager har jeg også lavet en lille smule fra. Men langt mest fra Tved Klitplantage. Skovstier osv.

De der skrænter der er rundt omkring – det jeg kalder arrede landskaber; men de indgår ikke i det, jeg kalder reservattanken. Landskaber, det er noget man bestemmer. Man siger, vi vil have det til at være sådan her, værsgo!

Naturen skal bøje sig for den der vilje, man har. Ligesom menneskets natur skal bøje sig for, hvordan vi skal leve sammen. (EKM)

Forhold mellem menneske og natur.

Jeg opfatter mennesket som en del af natur. Ikke her er mennesker, og så er resten natur. Jeg opfatter mennesket – hvis man læser kryds og tværs f.eks. – så står der natur, og hvad er det så for et ord, der skal stå for natur? Det er på 4 bogstaver. Det er sind. Det er fordi menneskets natur, det er menneskets sind. Derfor afspejler vores sind sig i vores behandling af natur. Altså vores medleven i naturen. Vi afdækker naturen og tildækker naturen, fordi den ikke må blive udsat for det ene og det andet. Ligesom vores sind heller ikke må. Det er derfor vi gør det. Det er fordi naturen er en fuldstændig del af os. Vi kan ikke tåle, at det fyger med sand. Det kan vi ikke klare sindsligt. Det bliver vi nødt til at gøre noget ved.

Det gik først op for mig for alvor i 78, hvor jeg altså sad nede i San Gitaldo. Det er en dansk institution, der ligger nede i Amalfi syd for Napoli. Hvor man kan komme ned og arbejde – hvor man kan bo som kunstner og videnskabsmand et stykke tid – en måned i al fald. Der var jeg så nede en måned i eftersommeren i 78.

Tre dage efter at jeg kom derved, så sad jeg og malede akvareller fra reservatet. Fuldstændig naturtro akvareller fra reservatet. Så blev jeg klar over, at det var det, jeg skulle arbejde med.

Hansted Reservatet.

Reservatet er jo ligesom indianerreservatet. Tante Fjølmer – min fars faster – havde været i Amerika og besøge en bror, der boede derovre. Efter den tur til USA var hun blevet amerikansk. Hun havde set rigtige indianere, der levede i reservat.

Reservatet det var sådan nogle steder, man havde kapslet inde og sagt, at derinde behøver der ikke at foregå et almindeligt liv. Overhovedet ikke. Der er der nogle mennesker, der har lov til at bo på en måde, som er særlig.

Da jeg kom herop i 57, var de i gang med at samle reservatet. Ham der Rasmussen, overklitplantøren, han ville jo samle reservatet. Han fik samlet reservatet, og så måtte der jo ikke være mennesker eller trafik eller noget som helst derude. Der indgik ikke rekreation eller noget som helst. Det skulle have lov til at ligge, som det der reservat, det var – Hanstedreservatet.

Det var Rasmussens ide at adskille menneske og natur. Det var én persons ide og ikke andres. Han købte stederne op, og han lagde dem til. Han havde en ide.

Rasmussens ide med Hanstedreservatet kunne jeg aflæse lige med det samme: Det var, at de skulle ud. Han købte op af små ejendomme, og fik dem fjernet og lagt til området. Det skulle skjermes af, og der skulle ikke være nogen trafik derude.

Afdækning og tildækning.

Ude i reservatet putter man grangrene og kviste på, som man hentede inde i Tved Plantage. Dem kørte de derud i nogle vogne. Så lagde de dem i nogle bestemte mønstre. Det var så de mønstre, som jeg brugte til det, jeg kalder tildækning. Vi har nogle mønstre, som vi lægger ned over os selv, for at holde de der psykiske problemer, vi har, nogenlunde i arve. Så lægger vi nogle grene på – i gåseøjne – for at beskytte os.

Sådan gør vi også derude. Vi smider ikke bare nogle grene ud; men i sirlige mønstre og de mønstre arbejder jeg så med. Afdækning det var da de gravede Kollerupkoggen fri. Den blev blotlagt med slanger, der skulle føre noget til og noget fra. Den lå afdækket fuldstændig som en patient.

Skulpturen i Klitheden.

Jeg ville have den til at stå ude i Stenbjerg. Lige skråt over for Kate Lassen huset. Mod vest. Der er der en parkeringsplads, hvor der kan holde en 4-5 biler. Ved siden af pladsen er der en bænk. Ved bænken er der et skilt, der siger Statsreservatet. Jeg ville have skulpturen til at stå til venstre for den klit der, ca. 10 meter inde i forhold til pladsen. Så at hvis der kom nogen, kunne de holde der, og sidde på den bænk, og så var der den skulptur.

Den skulptur havde relevans til sømærket dernede. Som jo også er en installation midt i naturområdet. Den er til gengæld fredet. Min installation var så en korrespondance til den anden installation. Sømærket er der, fordi man skulle kunne se den ude fra søen. Det har været dens funktion.

Min skulptur har også en funktion. Den måler. Det er en skymåler. Den måler, aftegner de skyer, der driver forbi. Bare i granit hvilket er et fuldstændigt paradoks. Et paradoks til sømærket. Min skulptur kan man også se som et instrument, ligesom det derude er et instrument, der er anbragt. Det er min skulptur også, et instrument. (EKM)

Nutidens naturforvaltning – forhandling og lokal indflydelse.

Tendensen i naturforvaltning er gennem de sidste år gået mod en større inddragelse af det lokale niveau. Herom vidner de mange brugergruppe, grønne råd osv., der bliver inddraget i sager vedrørende fredning, naturgenopretning osv. Naturforvaltning i dag er således ofte et resultat af en forhandling mellem flere aktører, der på den ene eller anden måde har noget med det konkrete naturområde at gøre. Nogle har en formel og generel overordnet interesse, andre som de lokale vil ofte have en specifik interesse i begrænsede dele af området eller ressourcer. Ønsket om at inddrage de lokale giver god mening, al den stund de ofte agerer direkte i området gen-

nem produktion eller lignende, og således har stor indflydelse på naturområdet. Det viser sig imidlertid, at det ofte er ret uklart, hvad der egentlig er til forhandling i de mange – og ofte meget vanskelige – forsøg på at etablere et samarbejde med lokale om naturforvaltning. Parterne i sådan en forhandling er sjældent ligestillede. Nogen har større indflydelse i kraft af de institutioner eller foreninger, de repræsenterer, og nogle har større ekspertise. Problemerne knytter sig ofte til beslutningsprocessen. Hvem har magt til at beslutte på hvis vegne? Det er vigtigt, at der er gennemskuelighed i beslutningsprocessen, og at den er decentral og demokratisk.

I det følgende vil det blive forsøgt at samle op på nogle problematikker der har præget debatten omkring etablering af en nationalpark i Thy.

Fra etablering af nationalparker i f.eks Sverige, har man erfaringer med megen lokal modstand mod projektet i begyndelsen af processen; men at modstanden efterhånden forsvinder i takt med de turistmæssige muligheder for indtjening.

De problematikker der fremtræder i det kommende, udspringer således af de interviewedes egne erfaringer. En del har deltaget på forskellig vis i undersøgelsesprojektet andre har hørt om planerne; men har ikke af forskellige årsager ønsket at gå aktivt ind i arbejdet. Nogle er for, nogle er tøvende og andre er imod. Nogle af de problematikker der træder frem på baggrund af interviewene, er samlet under overskrifterne:

Afgrænsning.

Administration.

Formål.

Processen.

Visioner – fordele og ulemper.

De problematikker, der anføres under disse overskrifter, er ikke skarpt afgrænsende; men griber, som det vil fremgå, ofte ind i hinanden.

Afgrænsning.

Dette emne var i første omgang det, der trak synspunkterne kraftigt op, og landbrugets modstand mod at overveje landbrugsarealer under en eventuel nationalpark af fødte skarpe reaktioner fra andre grupperinger i Undersøgelsesprojektet. Retorikken er imidlertid blevet mere afdæmpet under forløbet som følge af det konkrete samarbejde i arbejds- og temagrupperne. Blandt de mange engagerede i undersøgelsesprojektet finder vi folk, der repræsenterer forskellige organisationer. Det ser ud til, at organisationernes holdninger til tider fastlåser for en større dynamik i forhandlingerne.

Det er imidlertid ikke kun folk, der har engageret sig i nationalparkundersøgelsen, der har en mening. Folk, der ikke er gået direkte ind i projektet, kan godt have en mening om nationalparken. Den mangeårige erfaring med staten repræsenteret gennem klitvæsnets og statsskovvæsnets spiller også ind på de forestillinger, folk har om en nationalpark, som af mange vurderes som en yderligere fredning af deres lokalområde.

Forhandlinger om afgrænsning er endnu ikke færdige. Hvem har i denne forhandling noget at handle med, og hvilken position kan de handle fra? Den slags forhandlinger foregår måske, som en antyder, udenfor de formelle møder?

Der er jo i Sydthy et område Tolbøl, om det skal være med eller ej. Det er jo ikke med i Amtets forslag; men det er med i Distriktets Forslag. Jeg synes det hører med; men for fredens skyld så ved jeg ikke. Hvis det kommer med, så har landmændene lidt at skulle have sagt der. (PS)

Hvis man virkelig skal tænke naturpleje, så er det jo vigtigt, at der er mange dyr i kort tid, der græsser. Der virkelig gør en indsats. Derfor ville det være fint med nogle 1000 får derude. Meningen er, at man går med sine hunde, lukker fårene ud og går nogle timer og afgræsser en del af arealet. Så måske går de tilbage eller til næste natfold. Måske går man fra Stenbjerg ned til Agger. Det kunne jo være en mulighed, at man bevæger sig sydpå. Så man får området græsset af efterhånden. Hvis man nu får de der lavområder med, som stigemodellen foreslår, og det er hele vejen ned langs kysten, så får man mange flere oplevelser ud af det. Man får flere sammenhængende naturområder, for det hænger jo så sammen derude fra kysten og ind til fjorden. Og mere variation. Vi har da også snakket om, at man godt kunne drive fårene videre ind ad, hvis der er nogle sammenhængende arealer. (GK)

Jo min egen holdning er, det er da fint nok, hvis vi får en Nationalpark og at den består af de i forvejen statsejede områder; men det var ikke det, der var tanken fra starten af. Det var jo, at man skulle have nogle større sammenhængende områder og måske inddrage nogle af de små enklaver, der er af forskellige naturfølsomme områder i kanten af reservatet.

Den der stigemodel, der går ud til fjorden. Der er jo nogle naturlige ar i landskabet, som går ud til fjorden, så det er da en spændende model, der forsøger at knytte de to områder sammen. Men hvis man ikke kan få landmændene til at afgive noget jord i randområderne, så er det en utopi at tro, at de vil afgive noget i en stigemodel. (JK)

Jo, det har jeg da hørt meget om, at der skal laves en nationalpark. Men hvem vil afstå deres jord til det? Som nu Kaj min søstersøn. Han har et stort stykke vesten for Førby Sø. Der har været sådan en bette landejendom. Det har han købt for at bruge til jagt. Han siger: Jeg vil altså ikke afstå min jord. Ikke tale om, siger han. Hvis de tager det, kan de finde på at forbyde mig at gå på jagt på det. Det er jo ikke til at se længere fremme, og jeg vil ikke af med det jord!

Det er han blevet budt så mange penge for. Der er så mange dyr der går der, både dådyr og hjorte, og der er også mange ræve og harer. Han har en dam deroppe. Der er ænder i den. Det er mange penge værd.

Det er et dejligt sted at komme op. Det er et skønne sted. Der er nogle store træer øst og nord for søen. Det er altså et hyggeligt sted. Jeg kan godt forstå, han ikke vil sælge det. Det kan de ikke få for en million, siger han. Jeg synes de skulle holde igen staten, for de kan ikke passe det. (CTM)

Administration.

Næst efter afgrænsning er emnet administration, der, hvor meningene brydes. Her går diskussionerne bl.a. på, hvordan ansvar og kompetence fordeles mellem de lokale og staten i den ledelse, der skal stå for driften af en nationalpark. Nogle af argumenterne, der ofte dukker op i den sammenhæng, er, om en lokal ledelse kan være naturfaglig set stærk nok, og om den kan styre fri af lokalpolitiske interesser. Et andet argument er, at hvis de lokale skal føle ansvar for og passe på deres natur, skal de også have reel indflydelse på driften af en nationalpark. Andre et optaget af at lægge tingene til rette for en kommende ledelse, og på den måde få indflydelse og påvirke driften af en nationalpark. Her finder vi også et argument for at få en nationalpark

for området. Det vil kunne tiltrække ressourcer og generere viden, og man vil kunne agere hurtigere og mere effektivt på de problemer, der måtte opstå.

Fordelen vil jeg nok sige er, at man kan få nogle penge til området, til at lave nogle forskningsundersøgelser ude i Nationalparken, og at man får mulighed for at lave den naturpleje, man gerne vil have på plads. Og så det, at man får en mulighed for at formidle naturen specielt til unge mennesker, som så får en mulighed for at komme ud og se tingene og beskæftige sig med dem. Så de kan få en indsigt i, hvordan de selv er en del af den natur, de står i. (ST)

Projekt registrering af planter under Nationalpark undersøgelsen: *Udover alle de oplysninger, vi nu har samlet sammen i Amtets database i plantagerne og fra tidligere, er vi så gået målrettet efter at rette op på den manglende viden i nationalparkområdet. Der laver vi så et helt materiale, der bliver tilgængeligt for den fremtidige administration.*

Der gør vi opmærksom på de arter, som vi siger, nationalparkområdet har en særlig forpligtelse til at passe på, fordi det er en stor del af hele den danske bestand af de arter. Så laver vi nogle oversigtskort over, hvor de er fundet i nationalparkområdet. Alle de nye ting her, er så også lagt ind. Det afleverer vi med den bemærkning, at vi har nogle ting, der er så specielle, at det er helt afgørende, at vi tager vare på de ting frem over. Det er vores håb med de muligheder som nationalparken giver, at man kan tage det ansvar op og køre en drift, der tilgodeser den der helt unikke flora, vi har.

Vi lægger også op til, med de planter vi har, at der sker en regelmæssig overvågning videre fremover. At man har en administration i nationalparken, der kan gå ind her og nu og tage affære. Hvis man pludselig har fiskeørn derude i området, skal man kunne gå ind øjeblikkelig og gøre noget. Der skal være en virkelig faglig person eller flere, der kan gribe ind både på det zoologiske og det botaniske område. En der gerne er med i den daglige administration. (HS)

Jeg ser det største problem omkring den fremtidige styring af nationalparken – hvem skal bestemme over Nationalpark Thy. Der er holdningen i alle de kredse blandt jægerne og andre steder, hvor jeg færdes, det er, at det skal være Thyboer, der skal bestemme. Så meget lokal indflydelse som mulig – også reel indflydelse, at det ikke bare er sådan et råd, man tager frem ved festlige lejligheder. Det skal virkelig være nogle, der skal være med til at bestemme, hvordan det her skal udvikle sig.

Administrationen det vil nok blive noget af... -at nogle af dem, der skal styre det, skal dele magten med andre. At staten skal dele den bestemmelse, de har over området, med lokalbefolkningen; men det tror jeg, bliver nødvendig, ellers får man ikke i fremtiden den lokale opbakning. (TE)

Formål.

Vilhelmudvalgets udspil om nationalparker i Danmark, med udgangspunkt i at bevare nogle unikke landskaber, der hver for sig er karakteristiske for deres område, prægede opstarten; men ret hurtigt meldte der sig også andre interesser på banen. Erhvervslivet med turismen så det som en mulighed for at skabe økonomisk vækst og udvikling til et område, der netop kunne slå sig op på naturen. Disse diskussioner hænger også sammen med visioner for en nationalpark samt med driften.

Vi synes nogle gange, at der kommer så mange andre interesse op i nationalparkregi, at det er ligesom, at det drukner lidt det, der fra starten var målet med det hele – at vi havde

nogle unikke ting, vi skulle tage vare på. Der synes jeg, det er vigtigt, at vi så holder fast i det oprindelige udgangspunkt, at det er naturværdierne, der kommer først.

I forhold til naturdelen har jeg ikke hørt nogen kommunale røster, der har markeret sig. De snakker beskæftigelse. Der ser de nogle muligheder. (HS)

Der er jo så nogen, der synes, at de penge, der flyder til, de skal ned i nogen borgeres lommer. Det er turistfolkene, der synes, at det skal de lave en forfærdelig masse penge på. De der pengesække, dem har vi jo så ikke lige så meget til overs for; men OK, de skal også have en plads. Kan de nyde naturen og få noget ud af det; så synes jeg, det er en god ting. Men det synes vi, er lidt sekundært. Hvis det trækker nogle folk til, som lægger nogen penge i kassen, så er det fint. Det er bare ikke decideret nationalparkens opgave. (ST)

Processen.

Processen med at finde ud af, om der skal være en nationalpark i Thy, hvad indholdet skal være, og hvordan den skal drives, har været meget spændende. Der har været stor interesse fra starten, og mange har deltaget i diskussionerne og det konkrete arbejde. I det kommende vil blive belyst, hvordan man har oplevet samarbejdet, og hvordan man har engageret sig i konkrete projekter, samt hvilke erfaringer man har gjort sig undervejs i en proces, der måske står over for den største udfordring, nemlig at holde sig selv i gang, mens beslutningerne tages på nationalt plan.

Når landmændene ikke vil lægge arealer til, så skal de slet ikke sige noget. Når de siger: når det bare ikke berører os, så har vi ikke noget imod det, så skal de pinedød holde deres mund. Så har de ikke mere at skulle have sagt end hvilken som helt anden borger i Thy. (PS)

Det med det lokale engagement og være med til at tage vare på sit område. Det er godt; men det er om, hvordan det omsættes praktisk. Jeg synes alle afgørelserne de skal jo bygge på en eller anden faglig begrundelse, og man kan sige, borgerne har nok en mening om det; men hvor mange af dem har en vurdering om, hvad man kan og ikke kan? Derfor synes jeg det er godt de er med; men jeg kan godt frygte lidt, at det bliver de der egentlige naturfagfolk, de bliver sat udenfor.

Inden projektet begyndte, skulle man vel egentlig være gået ud og have givet folk en viden om alt det der sammenhængende i naturen, og hvad det vil betyde, hvis man begynder at gøre sådan og sådan. Så kunne de begynde at tage stilling.

De er meget overbevisende, de argumenter man har fra erhvervssiden. Derimod de der bløde ting i naturen, de er ikke så nemme at forklare og sætte værdi på. Hvad er langbladet soldug værd sammenlignet med 5000 turister, der lægger nogle penge?

Så er det, at man siger, at lokalbefolkningen skal bestemme – og det skal de jo også – men der bliver bare et tidspunkt her til sidst, at man skal til at snævre sammen, og så har vi alle de der ideer, som folk er kommet med. Måske bliver de ikke hørt. (HS)

Men jeg synes da, det er et meget spændende projekt. Der hvor jeg nok frygter, at der en nogen, der bliver skuffede, det er, når de kommer til at se resultatet.

Jeg kunne godt frygte, at vi i styregruppen, når vi kommer til at snakke afgrænsning, nogle vil have halvdelen af Thy med, og nogle synes, det er rigeligt med klitplantagerne. Vi er jo nødt til på et eller andet tidspunkt at skære igennem - det mener jeg, det er styregruppens opgave – man skal jo aflevere noget. Der kunne jeg nok godt forestille mig, at der er nogle bagefter, der vil sige: Er det virkelig det, vi har været med til at bestemme?

Fra vi startede sidste år i oktober, hvor der var nogle meget skarpe meninger fra landbruget og friluft- og naturfredningsforeningen, så er det jo nogle helt andre toner, der lyder nu. Folk er kommet til at kende hinanden og snakke sammen, og det giver en helt anden... -det gør meget. Jeg synes, man er kommet langt. (TE)

Jeg viste ikke, at der var så megen kamp imellem – der er jo mange forskellige interesser. Men jeg kunne godt fornemme det, da vi skulle rundt og melde os til. Jeg tænkte jo ikke på noget med får og natur dengang, og havde tænkt at melde mig til afgrænsning. Jeg meldte mig i første omgang, fordi jeg synes det lød interessant med sådan en nationalpark.

Folk meldte sig meget strategisk fra starten af, især dem fra landbruget var ret meget oppe på dupperne. Der er desværre mange, der lød meget spændende, som er hoppet fra. Der var en ornitolog, der snakkede meget: hele Thy skulle være med. Jeg synes, det lød ret spændende. Så meget natur som mulig. Nå, men det vi så har snakket om i vores gruppe er, at vi synes, der skal være noget variation. Der kan godt være nogle steder, hvor der er meget natur, og nogle steder, hvor der er dyr eller et eller andet, og nogle steder, hvor der er noget helt andet. Så der hele tiden er noget nyt.

Jeg synes ikke, vi er færdige med at definere, hvad er indholdet i sådan en nationalpark. Hvis man ikke har defineret, hvad det er, du egentlig vil have, hvordan kan man så snakke om afgrænsning? Det synes jeg er svært. Også administration – af hvad? Hvad er det, der skal administreres?

Jeg tror, det er ved siden af møderne, det meste foregår. Det er ikke, hvad der bliver sagt til møderne. Det er, hvad der sker ude i nogle andre sammenhænge. (GK)

Når man sidder i sådan en arbejdsgruppe, så er vi jo forskellige. Jeg er meget pragmatisk, vil jeg sige i enhver sammenhæng – jeg kan godt lide at løse en opgave. Vi har en opgave, og så løser vi den og finder et kompromis. Og der kan man måske sige, at det at være DOF-bestyrelsesmedlem og sidde som en slags repræsentant i sådan et foretagende som Nationalparken, at det lægger visse begrænsninger på mig. Det kunne godt være, at jeg personlig kunne leve med at sige: Jamen OK, vi giver noget her og tager noget der!

Den gruppe jeg har siddet i omkring afgrænsning, den har ikke fungeret. Vi har diskuteret frem og tilbage over skrivebordet. Vi er ikke kommet en løsning ret meget nærmere. Der er ikke nogen af os, der skal have skyld for at have trukket den ene eller anden part i nogen retning. Det har næsten stået stille. Men det er min fornemmelse, at nogle arbejdsgrupper fungerer væsentlig bedre end andre i undersøgelsesprojektet. Det er min fornemmelse, at der sker mest, der hvor der kommer tal og facts på bordet. Hvor der sidder nogle, der har det faglige fundament i orden.

Jeg tror, mange landmænd de har en opfattelse af, at det er dem og os. At de føler sig i enhver henseende forfulgt af lovmæssige begrænsninger, og derfor vil de ikke afgive jord. Det er så der, jeg er meget skuffet over, at landbruget de ser på det, som de gør. Det må jeg sige. Jeg kan slet ikke forstå det. Der er jo ikke tale om i første omgang, at der skal yderligere restriktioner på det område. Der vil blive nogle muligheder for at lave noget naturpleje og den slags ting. Jeg ser egentlig modsat på det som mange landmænd, at de får nogle flere muligheder for at udnytte det jord til deres egne og til deres efterkommere, så der kan skabes noget bedre miljø.

Så siger de: jamen har det først ændret status til Nationalpark, så ved vi godt, om 3 år sidder der en miljøminister, der vil føre sig frem på det, og så kommer der yderligere restriktioner. Den mulighed eksisterer der jo altid. Den eksisterer jo også i det bestående system.

Der er jo da lys forude, ved at folk sætter sig ned og snakker sammen. Det er jo med til at bevæge. (JK)

Visioner – fordele og ulemper.

Her kommer afvejningen mellem fordele og ulemper i forbindelse med etablering af en nationalpark i området frem. Det er også her, overvejelserne kommer om, hvilket indhold man synes, nationalparken skal have. Hvad skal den handle om, og hvilke tilbud skal den give til de besøgende og dem, der bor i den eller op til den?

Men det er ikke for det, for planterne tåler jo meget. Færdslen er ikke et problem, med mindre man vil til at lægge sommerhuse på deres voksesteder. Der er det nok fuglelivet og andre ting, der er påvirkede af forstyrrelserne.

Har man ikke noget styrende eller en plan for, hvad vi gør ved de turister, så er vi rigtig på den. Hvis de så kommer alligevel alle de turister. Så sat op på plusser og minusser, så mener jeg absolut, så er vi næsten nødt til at skulle have den.

Indtil videre arbejder vi ud fra, at nationalparken skal gennemføres. Det er ud fra, at jo mere folk er bevidste om det vi har, jo mere bliver de interesserede i at passe på det. Også fordi det giver mulighed for den der helhedsløsning for sådan et stort sammenhængende naturområde. (HS)

Den forskel på råvildt og kronvildt, det er jo også den forskel, man diskuterer i forbindelse med en nationalpark. Der er ingen, der er nervøse for råvildtet, de skal nok klare sig. Men kronvildtet de kan godt stresses i visse perioder. Ikke af folk, der går på veje og stier; men de er nok mest pressede i den der periode, hvor der plukkes svampe. Folk der plukker svampe går uden for de sædvanlige stier.

Uanset, hvor mange turister der kommer, så mener jeg ikke, det er et problem, så længe folk de bliver på veje og stier. Der er nogen, der er bekymrede for naturen. Det er jeg altså ikke. Jeg mener sagtens, vi kan regulere det, så der ingen problemer bliver. Der skal vi da også ud og vurdere på noget af den sårbare natur, og det mener jeg nemt, man kan løse ved at lave nogle ruter. Det kan være, der er et sted, hvor der har været en rute; men på grund af tranerne så må vi sløjfe den rute, og måske lave et udsigtspunkt i stedet for. (TE)

Hvis der kommer en nationalpark, så vil jeg håbe det giver en fuldtidsansat opsynsmand til hest.

Lige nu er det jo så forbudt at være i reservatet. Og det er svært at se, hvor meget man i virkeligheden vil åbne op derud for rideture. Der er selvfølgelig randområderne, og det er også fint til rideture og den slags. Men jeg kan ikke forestille mig, at man vil give los derude. Det kunne ellers godt lade sig gøre at lave nogle meget fine og attraktive rideture derud.

Tyskerne f.eks., nogle er vant til, at på Lüneburger Heide kan de ride som de vil; men det kan vi ikke tillade her. De siger, at der respekterer folk heller ikke de beskyttede områder. De tager derud en weekend og ræser rundt. De er ligeglade med følgerne for naturen. Den slags holdning har jeg det ikke ret nemt med. Det vil vi ikke risikere her. Det område, vi har her, er blevet passet på så længe, at det ikke skal ødelægges af sådan en flok vilde dyr.

Hvis man vil lave ture den slags steder, skal det være guidede ture til hest f.eks. På den måde ville der ikke være nogen risiko i forhold til de beskyttede områder i fuglenes ynglesæson. (LA)

Man kan jo lave en nationalpark på mange måder. Så det bliver et museum, hvor man prøver at lave det, som det var i gamle dage. Altså passe nogle dyr, som man havde dengang og på samme måde som i gamle dage. Men jeg synes dybest set, det er ret uinteressant. Jeg synes det vil være langt, langt bedre at gøre det i en harmoni med nutiden og de måder, som vi gør det på nu; men med omsorg for naturen og dyrene og for dem, der har

dyrene. Jeg synes ikke det skal være frilandsmuseum – så er jeg virkelig imod. Vi kunne godt have nogle enkelte steder, hvor vi ligesom kunne kigge ind i, hvor det er som dengang. Nogle enkelte områder. Det er langt mere spændende at gøre det nutidigt.

Jeg tror, det kød der bliver lavet derude, er rigtig, rigtig sundt. Det kunne gøre noget godt for mennesker, både synet og at spise det. Der er også masser af andre ting, man kan bruge derude, bær og andet. Man kunne godt dyrke nogle specielle ting og få ret mange penge ud af det. Det er vigtigt at få tingene til at hænge sammen. Ligesom før, hvor heden var med til at give en noget økonomisk.

Det kunne også være det offentlige, der havde nogle dyr, der laver naturpleje. Det har man nogle steder; men jeg synes alligevel ikke, det er rigtig spændende heller. (GK)

Nationalpark har noget at gøre med den måde, vi nu vil forvalte det område på. Og hvad har det været brugt til i sin tid, kulturmæssigt set. Derfor bliver det en nationalpark, for vi har her i Danmark gjort sådan, og det er derfor, her ser sådan ud.

Alle plantagerne der oppe, der går med ind i nationalparken, de er jo en del af det. Dem har vi jo lavet, og hvad har det haft af konsekvenser for naturen der omkring, at vi har gjort sådan.

Det har ikke noget med at gøre, at folk skal løbe omkring og være vadmelsklædt eller noget i den retning. Når nu det skal være en nationalpark, så ja kunne man vise, at vi dyrker landbrug sådan. (ST)

Det kan jo være godt nok med sådan en nationalpark, når bare ikke området lider under det – at der kommer for mange mennesker ud, som ikke opfører sig, som de burde. Det kan jeg godt frygte, at der kommer for mange kroner og ører ind i det.

Vi fik en henvendelse fra turistforeningen, om vi ville sælge dagskort. Det må vi ikke ifølge vore vedtægter, så det kan der ikke blive noget af. Det var sådan et tilbud i forbindelse med nationalparken; men det er nok også sådan noget, vi helst ikke vil åbne op for. Den slags turister er dem, der ikke føler så meget ansvar og ikke altid rydder op. (JB)

Jeg tror ikke, at der vil komme så mange flere tusind turister til Thy. Det gør det ikke, fordi området ændrer status; men måske hvis det munder ud i, at der bliver, som nu på Vejlerne, nogle nye centre med information og faciliteter. Hvor man på Bygholm Vejle har lavet en god og spændende udstilling, og nogle fine faciliteter i det hele taget. Det er jo ikke et spørgsmål om, at Vejlerne har ændret status; men de serverer tingene på en anden måde nu. Det samme kunne ske her, hvis Nationalparken munder ud i, lad os sige nogle centre, f.eks. her oppe i fyret i Hanstholm og nede ved Agger Tange og nogle andre faciliteter nede langs parken. (JK)

Lad bare det hele indgå – hele Thy. Selvom jeg da også synes, der skal være liv her – ikke som et frilandsmuseum. (EKM)

Jeg har det sådan, at jeg synes, vi har for lidt vild natur i Danmark, og jeg synes, at de store klitheder, vi har i Thy og langs den jyske vestkyst er... -det er utroligt dejligt, at der på et tidligt tidspunkt var nogle mennesker, som kunne indse, at det her var noget enestående. Og det er faktisk i dag det største vilde naturområde, vi har liggende i Danmark. Det synes jeg er fantastisk. Jeg synes også det er vigtigt, at der er steder som Hanstedreservatet, der er fuldstændig beskyttet mod færdsel. Det betyder jo ikke, at man ikke kan opleve det, for det er jo ligesom Vejlerne, der er et lukket reservat; men man kan jo opleve det fra rundt langs kanterne, og der er fugletårne. Det er s'gu vigtigt, at man giver plads til andet end mennesker i det her lille gennemkultiverede land.

Min holdning til en nationalpark er, at hvis ikke det fører til mere vild natur, end det vi har, så betyder det ikke noget, om vi får en nationalpark eller ej. Så synes jeg i øvrigt, at

hvis der skal være en nationalpark, så skal den leve op til IUCNs kriterier, som er, at den har en defineret kernezone, hvor der kan foregå videnskabelige undersøgelser, og hvor der er adgangsforbud, samt en bufferzone, hvor der er tilladt menneskelig aktivitet; men under mest mulig miljøhensyn. (JPK)

Men lyngen er flot – det er også synd det skal gå til. Men jeg er ræd for at det går til. Nu har staten taget jorden her sønder og vesten – og de plejer det ikke. Det gror sammen. Ukrudt og græs det tager lyngen. Nej, dengang folk de havde får, der gik i klitten, da var klitten ren. (CTM)

Tangen har forandret sig en del de sidste 20 år. Fordi man har gravet en ringkanal. Det er de her fredningsfolk, de er så kloge. Ham Poul Hald Mortensen, han udkastede en plan om, at man skulle lave en ringkanal lige som i Utterslev Mose. For at holde rævene væk derfra. Det betyder, at meget af Tangen har skiftet karakter med vegetation. Det ligner meget mere Lodbjerg Klit nu – sådan noget langt tørt noget, og med harer, det er kort græs de vil have. Samtidig har kanalen gjort, at stedet er delt op i småstumper. Så har rævene meget nemmere ved at aflive – så kommer den her småøers effekt ind. Det er jo en katastrofe at få ræve over på små øer. De rydder totalt. Det her er delt op af kanaler på kryds og tværs. Siden ringkanalen er kommet, er harebestanden dykket. Der er da stadigvæk harer, men ikke så... Så er råvildtet jo så vandret ind på grund af tillukningen. (JA)

Tangen blev eksproprieret under krigen; men de havde stadig ret til høslet og græsning – ergo havde de også ret til jagt derude. Men rettighederne bliver beskåret på den ene eller anden måde. Det er fredning og færdsel – så må du ikke gå der og der. Og der er blevet for mange, der sidder der med en kikkert og kigger – bare de ser en fugl, der flyver, er de glade. Det er det, de kan bruge den til; men det er da ikke bare det, den skal bruges til!

Jeg mener naturen skal også bruges; men med fornuft. Men det ser vi jo nok noget forskelligt på. Hvis det hele skal indrettes på, at der ikke må foregå noget – det dur da ikke. Der er da selvfølgelig en balance, man må gå. For selvfølgelig skal der ingen ting udryddes. Se nu alle de skarver. Det er da simpelthen blevet en plage. De begrænsninger, der er sat på skarven kan ikke rigtig bruges til noget. Der skal meget hårdere midler til. Det kan vel ikke passe, vi skal have så mange af dem. De æder al den fisk, der er i fjorden. Nu har de tømt fjorden, og ja havet tømmer de nok ikke; men de kan ikke få føden i fjorden længere.

Der skal være plads til alle ja; men der skal først og fremmest være plads til folk!

Jeg må nok give hende ret – der var en, der ville karakterisere en øbo. Det var altså dem, der vil have lov til at gøre, som de plejer at gøre. Og de vil sætte et net der og en ruse der, og de vil gå på jagt der. Det har vi gjort altid, og det vil vi blive ved med! Det skal der ikke komme andre og bestemme om! Så der er jeg nok ligesom lidt af en øbo!

Her har vi ligesom vores og prøver at beskytte det på alle mulige måder. Men så kommer det udefra: nu skal I gøre sådan, og nu må I ikke gøre sådan. Det er noget frygtelig noget! Vi skal jo også efterleve det, der kommer udefra. Det er man jo nødt til, for ellers klapper fælden jo med sådan noget som jagt.

Folk bliver ikke inddraget i diskussionen. Vi har ingenting at skulle have sagt, for det er jo statens jord. Jagtforeningen har jagtretten; men ikke jorden. Vi sidder faktisk bare ved enden af bordet for nåde. Du kan jo se, der står reservat på skiltet. Førhen måtte vi gå på jagt på vestsiden af dæmningen også. Der var 3 mand, der fik lov til at gå på jagt der. Nu er det slut. Det er så 10 km, der bliver jagtfri, på den måde, så er der nogle øer og nogle holme derovre også. Der må heller ingen komme ud. Sådan er det hele tiden – de tager lige lidt her og der. De ved jo godt, at vi ingenting kan gøre. Vi sidder bare med hatten i hånden.

De kan bare sige: Hvis I ikke kan være tjent med det, så kan I bare skride. Det er lidt en sølle måde, synes jeg. (PR)

Personlig kan jeg godt være noget bange for, om det bliver til et tivoli. For mig er naturpark og nationalpark to ting. Jeg er bange for, at det ikke bliver naturen, men mennesket, der bliver taget hensyn til. Der er så mange ting i naturen, som gerne skulle have fred, også fred for mennesker. Specielt de mennesker, som de slæber herud, næsten enten de vil det eller ej. For de botanikere og ornitologer, der kommer her af egen fri vilje af lyst og interesse, de laver ingen skade.

Men magthavernes og lokalbefolkningens mening, er jo ikke altid det samme. Mange går ind for en nationalpark, og jeg tror også det bliver. Jeg synes egentlig, det er så ganske udmærket, som vi har det.

Nu så jeg jo her i avisen det der med safaritur, og det var jo noget vældig noget. Sådan noget kan desværre nemt tage overhånd. Det kunne måske give nogle penge; men der er ting; som jeg sætter højere end penge.

Det der med, at naturoplevelser skal arrangeres og lægges i bås, det er ikke mig. (AF)

Konklusion – den forandrede brug af naturen.

Den forandring der er sket over tid, fra en nyttebaseret økonomisk brug af området til den rekreative fritidsbrug, der finder sted i dag, hvor området endvidere står over for en ændring i status til en Nationalpark, giver mulighed for at analysere de kulturelle og sociale forandringer, der påvirker og påvirkes af de forandringer, der samtidigt sker i naturopfattelse og natursyn i befolkningen og i det omgivende samfund. En kommende nationalpark i Thy har som sit indhold og begrundelse klitheden. Den er et unikt dansk landskab, der i dag er det nærmeste vi kommer "vild" natur i Danmark; men underliggende og i dag næsten usynligt er klitheden også et kulturlandskab, der er dannet af natur og kultur i en kompleks interaktion.

Før i tiden var forholdet mellem menneske og natur i høj grad præget af menneskets kamp mod naturen og dens kræfter. Dette er i undersøgelsens første del blevet belyst gennem kystbefolkningens kamp mod sandet og de økonomiske strategier, de anlagde for at klare tilværelsen. Både i sandflugtens tid og langt op i 1900-tallet er natursynet præget af den nytteværdi, man tillægger naturen, både som den lokale fiskerbonde, der udnytter naturens ressourcer uden at vide, at han samtidig er med til at undergrave det naturgrundlag, han lever af, og staten, der så på nytteværdien i landskabet og forsøgte at dæmpe sandet for at stoppe den forarmelse og ødelæggelse, der fandt sted af landbrugsjorden, der stødte op til havklitten. Dette lykkedes, som vi ved, med anlæggelsen af de store klitplantager. Statens opkøb og fredning af Hanstedreservatet er på den anden side udtryk for en restriktiv og beskyttende administrering af landskabet, og afspejler ligeledes holdninger i datidens naturopfattelse. Med det ændrede syn på skovens og klittens funktion op gennem sidste del af det 20. århundrede ændres også praksis i skovdriften og landskabsplejen, og relationerne mellem staten og de lokale får ny betydning i lyset af planerne om at skabe en nationalpark i området. Den proces, der går forud for beslutningen om at skabe en nationalpark, hvor borgerinddragelse og medindflydelse er vigtige forudsætninger, afspejler nok en gang flere forskellige holdninger til natur. Disse forskellige holdninger og

naturopfattelser kommer til forhandling gennem arbejdet med at finde frem til en på én gang både dansk og lokal model for nationalpark.

Som det er kommet til udtryk gennem sidste del af undersøgelsen, brydes mange forskellige holdninger til natur i den proces, der måske fører frem til Danmarks første nationalpark.

Landmanden mener, at nationalparken skal ligge, hvor der er natur. I landmandens forestilling er natur og kultur noget, man holder adskilt. Bondens tilgang til jord, landskab og natur er først og fremmest præget af et nyttesyn. Bonden er kun bonde i kraft af netop forholdet til jorden, og gennem sit virke omformer han natur til et kulturlandskab, et kulturelt univers betinget af driftsmåder, teknologi og organisationsformer gennem disses samspil med de naturgivne forudsætninger. Derfor har et landskab for ham måske andre kvaliteter end for den, der har en visuel tilgang og nyder den æstetiske skønhed i landskab og natur. For den, der går ud og bruger naturen som ramme eller kulisse om en aktivitet som f.eks. sport, er holdningen til natur igen anderledes; ligeledes hos den, der søger naturen som en lise for sindet for at fordybe sig i dens stilhed og ro. Ligesom den professionelle naturfagmands holdning er anderledes i kraft af en videnskabelig tilgang, hvor naturen bliver en slags levende laboratorium. Naturfrederens tilgang handler i nogen grad om at beskytte naturen mod mennesket. Når det kommer til at løse en opgave som at skabe en nationalpark, må disse forskellige tilgange og naturopfattelser forhandles til en brugbar løsning om, hvad man konkret kan gøre i parken.

-
- ¹ Rasmus Ejernæs opererer med den etiske dimension, oplevelser, materiel velfærd og det fremtidige livsgrundlag.
 - ² Oplysninger om ridning på stranden er fremkommet ved interview med Lene Munk Andersen, Little Mule, Klitmøller.
 - ³ Oplysninger vedrørende fårehold som naturpleje stammer fra interview med fåreavler Birgitte Kroll, Snedsted.
 - ⁴ Oplysninger om fritidsfiskeriet er fremkommet gennem interviews med Jørgen Bonnerup, Thisted, Formand for Thylands Lystfiskerforening.
 - ⁵ Data om jagt er hovedsageligt fremkommet gennem interview med Tage Espersen, regionsformand for Danmarks Jægerforbund, Thy, jæger Jens Andersen, Agger, og Preben Ruby, Agger.
 - ⁶ Hvor der ikke er anført andet, stammer oplysningerne om biavl fra biavler Martin Gregersen, Ræhr.
 - ⁷ Oplysninger om golf er fremkommet gennem interviews med golfspillerne Jørgen Munk, Thisted, Mette og Jørgen Valeur, Klitmøller samt Chresten Nielsen, Klitmøller.
 - ⁸ Informationer fremkommet ved interview med Holger Søndergård, Viborg Amt. Holger Søndergård er også medlem af Dansk Botanisk Forening.
 - ⁹ Oplysninger om Tranerne i Thy er fremkommet gennem interview med Jørgen Peter Kjeldsen, Frøstrup, tranekoordinator for Dansk Ornitologisk Forening.
 - ¹⁰ Gerda Nielsen, enke efter nu afdøde tidligere opsynsmand i Vildtreservatet, nævner, at der kom traner til stedet i 40'erne – først et par, så efterhånden flere. De sås ofte ved Tyskevejen ud mod Risbjerg. Hun mener, de havde reder derude omkring. Til at begynde med anede de ikke, hvad det var for fugle.
 - ¹¹ Oplysninger til afsnittet om den lokale fuglekigger stammer fra interview med Jan Kristensen, Hanstholm.

¹² (Lov nr. 85 af 4. februar 2002).

¹³ Nogle naturområder er udpeget som internationale beskyttelsesområder. Det gælder bl.a. EF-Habitatområder, lov nr. 782, 1998.

¹⁴ Information fra "Det lysåbne landskab", Ellemann et al 2001.

¹⁵ Afsnittet om kunstneren som bruger af klitheden er blevet til gennem interview med Erland Knudssøn Madsen, Tved.

Informantliste.

Konrad Iversen. Vestehavsvej 33, Agger.
 Eva og Frits Jensen. Nordsøvej 20, Agger.
 Jens Andersen. Vestervej, Agger.
 Villiam Mortensen. Skovbrynet 27, Bedsted.
 Preben Ruby Nielsen. Enebærvej 1, Agger.
 Jens Krogh. Lyngbyvej 19, Lyngby.
 Lars Kruse. Lyngbyvej, Lyngby.
 Knud Madsen Nielsen. Strangesensvej 18, Vestervig.
 Arthur Iversen. Østergade 2, Hvide Sande.
 Terkel Therkelsen. Lodbjergvej 19, Lodbjerg, Vestervig.
 Leo Jensen. Lodbjergvej 25, Lodbjerg.
 Niels Jensen. Rønheden 16, Bedsted.
 Edvin Nørgård. Thormodvej 41, Hurup.
 Jens Høgholm. Gyvelvænget 17, Bedsted.
 Arne Iversen. Trapsandevej 60, Vang.
 Mette Nystrup Hansen. Hvidbakke 49, Vangså.
 Karen Christensen. Skjærbakken, Vangså.
 Christian Hoxer. Plejehjemmet Solgården, Hundborg.
 Niels Peter Kristensen. Hattebjergvej 6, Tvorup.
 Niels Christian Bonde Mikkelsen. Stenbjergkirkevej 82, Stenbjerg.
 Svend Jensen. Plejehjemmet Kastaniegården, Snedsted.
 Edit Harbo. Sarasvej 1, Stenbjerg.
 Jørgine Christensen. Stenbjergkirkevej, Stenbjerg.
 Carl Theodor Mikkelsen. Sømærkevej 12, Stenbjerg.
 Knud Bonde. Stenbjergkirkevej, Stenbjerg.
 Kristian Madsen. Grønkærvej 26, Vorupør.
 Hans Peter Thomsen. Smedevej 6, Vorupør.
 Knud Bojesen. Kræn Knudsensvej 40, Sdr. Vorupør.
 Peter Krabbe. Gravensvej 1, Vorupør.
 Theodor og Krista Jensen. Julius Poulsensvej, 1 Vorupør.
 Johannes Kristensen Udmark. Vorupørvej 62, Vorupør.
 Peter Brund. Gravensvej 22, Vorupør.
 Otto Hansen. Tyskebakken 2, Nørhå, Snedsted.
 Mary Vangsgård. Legindvej 101, Sønderhå, Snedsted.
 Mogens Vestergård. Vendbjerg 13, Nors.
 Jensine Rebbe. Frydebovej 29, Nors.
 Gerda Nielsen. Frydebovej 39, Nors.
 Marie Odder. Møllebakken 5A, Klitmøller.
 Anna Nielsen. Ørhagevej 95, Klitmøller.
 Andrea Christensen. Vinkelsti 1a, Klitmøller.
 Hans Bach. Havglimt 8, Klitmøller.
 Jens Peter Jensen. Vangsåvej 12, Klitmøller.
 Chresten Nielsen. Pindbakken 10, Klitmøller.

Mette Valeur. Skolestien 7, Klitmøller.
 Evald Harbo, Bellisvænget 11, Hanstholm.
 Magnus Sørensen. Parkvej 6, Vilsund.
 Erik Poulsen. Baunevej 1, Thisted.
 Helga Pedersen. Plejehjemmet Fyrglimt, Hanstholm.
 Elly Bach. Havglimt 8, Klitmøller.
 Anker Frederiksen. Kystvejen 66, Kjallerup Bedsted.
 Jørgen Peter Kjeldsen. Højstrupvej 9, Frøstrup.
 Cresten Nielsen. Pindbakken 10, Klitmøller.
 Mette og Jørgen Valeur. Skolestien 7, Klitmøller.
 Jørgen Munk. Kastet 19, Thisted.
 Thea og Martin Gregersen. Smedebakken 5, Ræhr.
 Erland Knudssøn Madsen. Døjholtvej 8, Hinding.
 Jan Kristensen. Gyvelvænget 161, Hanstholm.
 Jørgen Bonnerup. Platanvej 15, Thisted.
 Gitte Kroll. Oddesundvej 105, Snedsted.
 Lene Munk Andersen. Klitmøllervej 135, Klitmøller.
 Tage Espersen. Snedstedvej 102, Snedsted.
 Søren Telling. Gl. Feggesundvej 51, Vesløs.
 Holger Søndergård. Hanstholmvej 222, Tved.
 Peder Skarregaard. Gundevej 12, Thisted.
 Ruth Larsen. Svaneapoteket, Thisted.

Litteraturliste.

- Andersen, K.H., Poulsen, O. & Skipper, F. 1988: Thisted Købstads Historie. Bind 2. Forlaget Knakken, Thisted.
- Andresen, C.C. 1861: Om klitformationen. Klittens behandling og bestyrelse. København.
- Baggesen, S. 1944: Naturen som argument. Odense universitetsforlag, Odense.
- Balle, T. 1963: Vang Klit. Historisk Årbog for Thisted Amt. Thisted.
- Balle, T. 1964: Vang Klit. Historisk Årbog for Thisted Amt. Thisted.
- Balle, T. 1976: Tørv. Historisk Årbog for Thy og Vester Hanherred, Thisted.
- Bendix, P.C. 1807: Kort vejledning til at avle kartofler i Thylands sandklitter. Viborg.
- Brunsgaard, C. & Pedersen, H.E. (red.) 1947: Landet mod Nordvest. Thy og Vester Hanherred. Forlag Bauta.
- Brøndegård, V. J. 1979: Folk og Flora. Dansk etnobotanik bind 2 og 3. Tønder.
- Brøndegård, V. J. 1985: Folk og Fauna. Dansk etnozologi bind 1. Viborg.
- Buus, M. 2005: Klit og hede i Thy - mellem benyttelse og beskyttelse. Historisk Årbog for Thy og Vester Hanherred, *in prep.*
- Byron, R. 1993: Øckerø: Domestic Organisation and Social Change in a Swedish Maritime Community. *Ethnologia Scandinavica*. Lund.

- Christiansen, P.O. 1982: En livsform på tvangsauktion. København.
- Clemmensen, L.B. 2001: Large-scale Aeolian sand movement on the west coast of Jutland, Denmark in Late Subboreal to early Subatlantic time – a Record of climate change or cultural impact. GFF volume 123, Stockholm.
- Djørup, G. 1842: Thisted Amt. Bidrag til Kundskab om de danske Provindsers nærværende Tilstand i oekonomisk Henseende. København.
- Ellemann, L., Ejrnæs, R., Reddersen, J. & Fredshavn, J. 2001: Det lysåbne landkab. Danmarks Miljøundersøgelser. 112 s. – Faglig rapport fra DMU nr. 372.
- Enghoff, M. 1988: Naturen i park. Naturlighed, Stofskifte. *Tidsskrift for Antropologi* nr. 17.
- Erichsen, Mylius 1903: Den jyske Hede. København.
- Frandsen, K.E. 1983: Vang og tægt, Esbjerg.
- Gormsen, G. 1982: Hedebonden. Studier i gårdmand Peder Knudsens dagbog 1829 til 1857. *Folk og Kultur*.
- Hansen, H.P. 1962: Hyrdeliv på heden. Rosenkilde og Bagger, Kbh.
- Hansen, V. 1957: Sandflugten i Thy og dens indvirkning på kulturlandskabet. *Geografisk Tidsskrift* 56. København.
- Hansen, T. & K. Buciek 2000: Landskabet som samfundsmæssig forestilling. *Nordisk Samhällsgeografiske Tidsskrift* 31.
- Havsteen Mikkelsen, M. 1997: Et bierhverv – omkring bimanden på Vindeballemark. Ærø Museums Årsskrift.
- Hemme, J. 1975: Uld og Hør. Museet for Thy og Vester Hanherred, Thisted.
- Holch Andersen, K., Wiborg, B. & Overgaard, S. 2004: Den industrielle Udvikling i Viborg Amt 1850-2004. Museumsrådet i Viborg Amt.
- Holm, P. 1991: Kystfolk. Kontakter og sammenhænge over Kattegat og Skagerrak ca. 1550-1914. Esbjerg.
- Højrup, O. 1961: Mågerammen. En snare fra nordvestjysk fiskerkultur. *Budstikken* pp. 125-38.
- Højrup, O. 1979: "Hedens udnyttelse" i: Arne Nørrevang og Jørgen Lundø (red.) Danmarks Natur, 3. udgave, pp. 73-106.
- Haahr Carlsen, D. 1973: Skudehandel Thy - Sydnorge. Klitmøller 1750-1800. Et eksempel i entreprenørvirksomhed. København.
- Ingold, T. 1992: Culture and the perception of the environment. I: E. Croll & D. Parkin: Bush base: forest farm. Culture, environment and development. Routledge, London & New York.
- Kjeldgaard, P. 1994: Lauritz Thagaard - en embedsmand ved enevældens lokaladministration i Thisted. Udgiverselskabet ved Landsarkivet for Nørrejylland.
- Larsen, H. 1936: Fra Lodbjerg sogns fortid. Historisk Årbog for Thy og Vester Han Herred og Mors.
- Lund, J. & Ringtved, J. 1994: Sandflugt, dyrkning og bebyggelse i Limfjordsområdet. Sekretariatet for Limfjordsprojektet. Rapport Limfjordsprojektet nr. 7

- Löfgren, O. 1981: Människan i landskabet - landskabet i människan. I: Honko, L. & O. Löfgren (red.) 1981: Tradition och Miljö. Ett kulturekologiskt perspektiv. Lund.
- Løppenthin, B. 1954: To fugleholme i Thy. *Dansk Ornithologisk Forenings Tidsskrift* 48: 61-68.
- Mandrup, E. 1990: Fishermen's Fare. Retention and Truly Regional Dishes in Fishing Circles on the West and North Coasts of Jutland. *Ethnologia Scandinavica*. Lund.
- Mardal, W. 1996: Fuglefolk og fugle på Madstedborg. Sydthy Årbog, Thisted.
- Mardal, W. 1998: Indsamling af mågeæg i Thy og på Thyholm. Sydthy Årbog, Thisted.
- Matthiessen, Hugo 1939: Tværsnit af hedens kulturhistorie. København.
- Møller, P.G. 2002: Foranderlige Landskaber. Integration af natur og kultur i forvaltning og forskning. Syddansk Universitetsforlag 2002. Møllgaard, J. 1984: Landbrugets livsformer. Byplanlægning 49.
- Nielsen, J. 1993: Biavl i Thy. Historisk Årbog for Thy og Vester Hanherred, Thisted.
- Nilsson, P.Å. 2000: Rekreation og tilgængelighed i tætbeholdt område – brug og attituder i det agrare Danmark. Rapport 22, Center for regional- og turismeforskning.
- Olthof, W. 1995: Wildlife Resources and Local Development: Experiences from Zimbabwe's CAMPFIRE Programme. I: J. P. M. van den Breemer; C. A. Drijver & L. B. Venema: Local Resource Management in Africa, London.
- Olwig, K. 1986. Hedens natur. Om natursyn og naturanvendelse gennem tiderne. København.
- Olwig, K. 1996: Recovering the Substantive Nature of Landscape. *Annals of the Association of American Geographers* 86 (4).
- Rasmussen, A.H. 1972: Kystfiskeri, landingsplads og havn. Fiskeri- og Søfartsmuseet, Esbjerg.
- Schousgaard, A., Sørensen, S. & Toft, K. 1980: Thisted i 30erne. Amtscentralen for undervisningsmidler i Thisted.
- Stoklund, B. 1976: Ecological Succession. Reflections on the Relation between Man and Environment in Pre-industrial Denmark. *Ethnologia Scandinavica*. Lund.
- Svennevig, I. 1996: Miljø- og energiministeriets samarbejde med lokale ved det danske vadehav. Menneske og natur. Arbejdsrapport 80. Humanistisk Forskningscenter Odense Universitet.
- Vestergård, T. 1985: Bundgarnsfiskere og blankål i Folk og Kultur. Årbog for Dansk Etnologi og Folkemindevidenskab, København.
- Aagaard, K. 1802: Beskrivelse over Thy. Viborg.

Kilder.

Lommebog af Peter Jensen, Agger 1922 vdr. Fårehold på Agger Tange. THY 4333

Kontrabøger fra Vangså. THY 4333

Kontrabøgerne er udstedt af Købmand V. Nystrup Hansen, Vangså til følgende kunder:

Anders Brandi Andersen, Vangså. 1820.

Peder Nielsen, Vangså 1920

Chr. Christensen, Vangså 1923.

Chr. Christensen, Vangså 1924.

Chr. Andersen, Vangså 1919

Chr. Andersen Grønkær, Vangså 1920.

Chr. Grønkær, Vangså 1921.

Martin Andersen, Vangså. 1921.

Jens Andersen, Vangså. 1920-1921.

Kontrabog fra Klitmøller. THY 4333.

Kontrabogen er udstedt af købmand Niels Andreas Nielsen, Klitmøller til:

Chr. Nielsen, Klitmøller 1917.

Kontrabøger fra Lyngby. THY 4333.

Kontrabøgerne er udstedt af købmand Alfred Madsen Nielsen, Lyngby til:

Peter Pedersen, Lyngby. 1925-1931.

Bloch, Lyngby. 1937.

Kildemateriale fra Rigsarkivet.

Rentekammeret, Landvæsenskontorerne 2484.62 Sandflugtssager, Thisted Amt: Kort Vedledning til at avle Kartoffler i Thylands Sandklitter af Peter Christian Bendix. Viborg 1807.

Rentekammeret, Landvæsenskontorerne 2484.62 brevveksling mellem Amtmand Gerhard Faye og Rentekammeret.

Landsarkivet Thisted Amts Journaler. Klitvæsnet breve mellem Amtmand Gerhard Faye og Rentekammeret.

Kildemateriale fra Museet for Thy og Vester Hanherred, Vang.

Kopi af fotos, som indgår i fotodatabase på CD: Fotodatabase Udnyttelsen af klitheden.

Kildemateriale fra Lokalhistorisk Arkiv, Thisted.

Skifteprotokol. Kopi af skifte hos Jens Andersen, Snejstrup, Jannerup Sogn. Dateret den 4. marts 1788.

Skifteprotokol. Kopi af skifteforretning efter husmand Mikkel Andersen, Sennels Sogn. Dateret den 23. januar 1798.

Interview optaget med Johannes Nielsen, født 03. 06. 1905, og Pouline Dragsbæk, født 12. 10. 1895. Klitmøller i gamle dage fra 1900 til 1980.

Kopi af fotos som indgår i fotodatabase på CD: Fotodatabase Udnyttelsen af klitheden.

Kildemateriale fra Lokalthistorisk Arkiv Sydthy, Hurup.

Kopi af fotos som indgår i fotodatabase på CD: Fotodatabase Udnyttelsen af klitheden.

Kildemateriale kopi af fotos fra privatpersoner som indgår i fotodatabase på CD: Fotodatabase Udnyttelsen af klitheden.

Eigil T. Andersen, Ullerupvej 5, Hurup.

Svend Jensen, Morup Møllevej 98, Bedsted.

Kildemateriale kopi af jagtjournal fra årene 1936-1978, Charles Madsen, Bedsted, Thy. Originalen befinder sig på Jagt og Skovbrugsmuseet, Hørsholm.

Nationalmuseets Etnologiske Undersøgelser. 1956-1970.

NEU nr. 12.868 Biavl Top. nr. 1374

NEU nr. 11.383 Biavl Top. Nr. 1344

NEU nr. 28.022 Bugning Top. Nr. 1336

NEU nr. 2278 Bugning Top. Nr. 1333

NEU nr. 23.400 Høslæt Top. Nr. 1319

NEU nr. 8866 Høslæt Top. Nr. 1315

NEU nr. 13.334 Fiskeri Top nr. 1359

NEU nr. 38.442 Fiskeri Top. Nr. 1392

NEU nr. 15.149 Indsamling af planter og bær Top. Nr. 1315

NEU nr. 12.037 Indsamling af planter og bær Top. Nr. 1344

NEU nr. 28.301 Jagt, fangst og ægsamling Top. Nr. 1336

NEU nr. 15.214 Jagt, fangst og ægsamling Top. Nr. 1319

NEU nr. 32.421 Jagt Top. Nr. 139

